नं०: ४६६-घ

ध्वन्यालोकम्

लेखकौ: आनन्दवर्धनः। अभिनवगुप्तः।

पत्राणि १२२ / २४४

नं०: ४-६६-घ

ध्वन्यालोकम्

लेखक आनन्दवर्धनः। अभिनवगुप्तः।

पत्राणि: १२२ / २४४

मु॰
लो॰
२

ॐ नमो वक्रतुण्डाय ॥ ॐ उमासहदेवानुभवैकवेद्यं स्वच्छंदमानंदमहासमुद्रमीशाम् ॥
व्योमेजगत्कलिकं वन्दे वैरहरं परमेष्ठिनोऽपि ॥ इह हि कश्चित् श्रीजनमनो
रंजनाय निजान्तेवासिवासनासंजननाय वर्द्धमानदयो देजितमहत्दयसमुदायसमन्व
जितः श्रीमदभिनवगुप्तपादोपदिष्टशिष्यवरेण श्रीक्षेमराजदेवनामा स्तोत्रकर
णप्रबन्धमालोचनेमंगलश्लोकं विवृणोति गुरुश्चैव यत्र सत्प्रध्ययति विना कारणक
लो जगद्भावप्रख्यानिजनसम्भरात्सारसत्यास्तनं कविसहृदयाख्याविजयताम् मा
हेश्वराजवरेणाश्रिततानाथिवासहृदिस्थितोऽभिनवगुप्तपदाभिधोदम् यत्किंचिद
प्यनुरणनस्फुरणयामिवाव्यालोके लोचननियोजनया जनस्य स्वयमविच्छिन्न
परमेश्वरनमस्कारसंपत्तिचविनार्थोऽपि व्याख्यातृश्रोतॄणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्या
श्रवणलक्षणफलसंपत्तये स्तवचिन्तामणिः प्रकरणनाम्ना परमेश्वरस्तामस्तवं
करोतीति कृतिकारः ॥ किंकाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः त्रायन्तां वोम
धुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥ मधुरिपोर्नखा वो युष्मान् व्याख्यातृश्रोतॄन् त्रा
यन्ताम् तेषामेव संबोधनयोग्यत्वात् संबोधनमारोह्य युष्मदः ॥ त्राणं वा

भीष्टलाभं प्रति सा द्राग्याकावर्णनं तत्प्रति दंहि हि विघ्नापसरणादिना भवतीति ३
यदत्र ग्रणा विवक्षितम् नित्यायोगिनश्च भगवतो मम्मोद्राध्यवसाययोगितेनोन्मा
दूषतीति वीरस्मो धन्यते नृत्वानां प्रदूरणत्वे शूद्रणेन च वर्दणोकर्तव्येन त्वानामव्य
तिरिक्तत्वेन करणानान्मातिशायशक्तिना करत्वेन सचिन्ताधनिनश्च परमेश्वरस्याव्य
तिरिक्तकरणायेत्वाविरुद्धः मधुरिपोविघ्नेनेन तस्य मदेवृजराज्ञामायसावणोद्य
मउत्तः कीदृशस्य मधुरिपोः स्वेच्छयाकेसरिणा नत्वकमेपारमेश्वरणेनान्यत्वदे
येच्छयापि तद्विशिष्टदानवदननोचितानथाविधेच्छापरिग्रहो चिन्त्यादेवस्वीकृततत्सि
द्धरूपस्येत्यर्थः कीदृशानत्वाः प्रपन्नानामार्तिश्छिदंतिन त्वानां हि छेदकत्वमवि
तत्याार्तैः प्रनक्षेयते नत्वानामत्यसंभावनीयमपि तदीयानां न त्वानां स्वेच्छानिर्माणो
चित्यात्संभाव्यत एवेति यावत् अथवा त्रिजगत्कंठकोद्धिरण्यकशिपुर्विघ्नस्योच्छे
कररिसत्व एव त्वनः प्रपन्नानां भवा वदेकशरणस्थितीनां जनानामार्तिकारित्वान्म
नैव वार्तिस्तं विनाशयच्छिरार्तिरेवोच्छिन्ना भवतीति परमेश्वरस्य तस्यामवस्थायांका
ठिणकत्वमुक्तम् किंवते किं गुणाः स्वेच्छेन स्वच्छता गुणेन नैर्मल्येन स्वच्छाकारदुष्प्रभृ

ध्व॰
लो॰
२
2

तयोर्हि मुख्यतया भाव्यमिति तयैव स्वच्छायया याववक्राः शुद्धया छायया आयासितः
खेदित इन्दुर्यैः । अत्रार्थशक्त्यनुरणनरूपेण ध्वनिना बालचन्द्रत्वं ध्वन्यते आयासेन त
स्यात्रियोचन्द्रस्य विच्छायत्वप्रतीतिरच्छत्वप्रतीतिश्च ध्वन्यते आयासकारित्वं च नखा-
नां स्वप्रसिद्धेन वक्रत्वेन बालेन्दोर्नाश्चलोकोत्तरेण रूपेण प्रतिपादितं किंच तदीयस्व
च्छतोज्ज्वलिमानं चावलोक्य बालचन्द्रः स्वात्मनि खेदमनुभवति तस्यापि स्वच्छत्वोज्-
ज्वलाकारयोगे सतीयपरार्तिनिवारणक्षमत्वात् नवचन्द्रमिति व्यतिरेकालंकारध्वनिः
किंचाहं सर्वमेकत्र एवासाधारणवैशद्यादियोगात्मसन्तापजननाभिलाषणीयतामा
जनमभवमद्य पुनरेवंविधादस्माद्बालचन्द्राकाराः संतापनिच्छेदक्षमा लक्षिता नेव लो
को बालेन्दुं बहुमानेन पश्यति न तु मामित्याकलयन् बालेन्दुरविरतमायासमनुभव-
तीत्यत्यन्तेनोत्प्रेक्षापह्नुतिध्वनिरपि एवं वस्त्वलंकाररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरत्र
श्लोके समुद्दिष्टो व्याख्यातः । ग्रन्थप्राधान्येनाभिधेयस्वरूपमभिदधत् प्रधानतया प्र
योजनप्रयोजनं तत्संबन्धप्रयोजनं च सामर्थ्यान्निरूपयन्नादिवाक्यमाह । काव्यस्यात्मा
ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वस्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये केचिद्वा २

वांछितमविवक्षितत्वमस्तु कदीयं तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ बुधैः
काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति संज्ञितः परंपरया यः समाम्नातः समाख्या
तः तस्य सहृदयजनमनःप्रकाशमानस्याप्यभावमन्ये जगदुः तदभाववादि
नां चामी विकल्पाः संभवंति केचिदाचक्षीरन् शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यं तत्र शब्द
गताश्चारुत्वहेतवोनुप्रासादयः प्रसिद्धा एव अर्थगताश्चोपमादयः वर्णसंघ
टनाधर्माश्च ये माधुर्यादयस्तेपि प्रतीयंते तदनतिरिक्तवृत्तयो वृत्तयोपि याः कैश्चि
दुपनागरिकाद्याः प्रकाशितास्ता अपि गताः श्रवणगोचरं रीतयश्च वैदर्भीप्र
भृतयस्तद्व्यतिरिक्तः कोयं ध्वनिर्नामेति ॥ काव्यात्मशब्दसंनिधानाद्बुधशब्दोत्र
काव्यात्मावबोधकनिमित्तक इत्यभिप्रायेण विवृणोति काव्यतत्त्वविद्भिरिति आ
त्मशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विवृण्वानः सारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वं च दर्शय
ति इति शब्दः स्वरूपपरत्वं ध्वनिशब्दस्याचष्टे तदयं सविवादास्पदीभूततया निश्च
याभावेर्थतत्त्वायोगात् पदार्थमात्रेणोक्त इति वक्तव्यत्वेन तत्संज्ञामात्रेणोक्तम
पि तत्स्वरूपवद्ध्वनिशब्दवाच्यं प्रस्तुतमसमस्तसारभूतं तन्न यन्यथात्वयथास्तारशमामेनयः

ध्व॰ लो॰ २

3

कथयेदनित्यभिप्रायेणाविष्कृणोति तस्य सहृदयेत्यादिना एवंत्वनुयुक्तं तदिदं इति शास्त्राभि
त्रक्रमेणाव्याख्येयप्रयोजनमुपक्रमः ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाम्नातः पूर्व
प्रयोजनमुपक्रमेणाह ध्वनिसंज्ञितोऽर्थ इति कारिकासंगतिः एवं ध्वनिस्वरूपः काव्यस्यात्मेत्युक्ते भवेत
ग विप्रतिपत्तिसमाहेति यथा नव विप्रतिपत्तिस्थानमसदेव प्रस्तुतमन्ये व धर्मिणि धर्ममेमा
मकाना विप्रतिपत्तिविन्यलमप्रस्तुतेन भूयोसामस्सहृदयजनोद्वेजनेन तृ यस्यैकस्य
प्रसादिमपि तथाभिधानमप्रावश्यं भूयसां तद्युक्ते तेन तु वैतिनि बहुवचनं एतदेव व्या
चष्टे परंपरयेति अविच्छिन्नेन प्रवाहेण तैरेतदुक्तं विनापि विशिष्टपुस्तकेषु विवेच
नादित्यभिप्रायः न च तथा भूयोसोनादरणीयं वस्त्वादरेणोपदेश्यं चेन्नादरेणोप
दिष्टं तदाह सम्यगाम्नातपूर्व इति पूर्वग्रहणेनेदं प्रथममतानात्र संभाव्यत इत्या
ह व्याचष्टेव समाख्यातः सम्यगासमन्तात्ख्यातः प्रकाशितस्तेनेन तस्येति य
स्यापि नामाप्रसन्नं तयतनीयं कान्तत्रासंभावनातः किं त्वर्मग्रणाद्धेतो रच्यमभाव
वादिनामिति भावः न चास्माभिरभाववादिनो विकल्पाः श्रुताः किं तु संभाव्य दू २
षयिष्यंते अतः परोक्षत्वेन तद्भविष्यत् प्रत्ययः दूषयिष्यतां शाकामवदप्यन्त्रतादेव तदपि

वृष्ट्यारोपितं दृश्यते इति वृष्ट्यारोपितत्वादेव भविष्यत्त्वहानिः अतोऽन्यत्तकालो
न्मेषात्मवोत्तानादिविधिष्वायतनत्वप्रतिभानाभावात्लिङ्प्रयोगः इतो जगद्दवि
ति तद्व्याख्यानायैव संभाव्यदूषणं प्रकटयिष्यति संभावनापि न यत्र संभवः
नोपयुक्ताश्रुपि न संभवत एव अन्यथा संभावनानामपर्यवसानं स्यात् दूषणानां
च अतः संभावनानामभिधायिष्यमाणानां समर्थयितुं शक्यं संभवन्तीत्यादौ सं
भवन्तीति संभाव्यत इत्युच्यमाने जनकत्वार्थमेव स्यात् न च संभवस्य संभाव
नाश्रुपि न स्याद्वर्तमानत्वेनैव स्फुरेदिति वर्तमानेनैव निर्देशः ननु संभवत्वमल
यां संभावनायां संभावितेन दूषयितुमशक्यमित्याशंक्याह विकल्प्या इति न त
वत्त्र संभवति तादृगेव तत्र संभावनापि न विकल्प एव तेन च तन्मात्रबोधयत्वव्यतया
स्फुरेदपि अत एव चन्द्रोदयनित्यादयो न संभावनाविषया लिङ्प्रयोगाश्च तीत
परमार्थाय एव पर्यवस्यन्ति यथा यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत् दे
ऽमाद्याय लोकोऽयं अत्र नः काकाञ्श्ववारयेत् इत्यत्रार्थापत्त्यैव कायस्य रहस्यतासान्न
देवमवलोकेनेति भूतग्रामेणैव यदि न स्यान्नतः किं स्यादित्यनेनापि किंशब्देय

ध्व॰ लो॰ ५

5

दिनशब्दैर्भवनस्य संभावनेत्यसमेवार्थ इत्यलमप्रकृतेन बहुना । तत्र समयापेक्षणेन
शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति कृत्वा काव्यव्यतिरिक्तेनाखिलव्यवहारसदृश एवात तदभिधाद्विमेश
शब्दार्थगतार्थबलाहतत्वाद्वाक्ये तदनादिसमभिपेदानवत्वे शाकाद्यक्रमादीष्विव मत्वेव
मतद्वित्वन्तत्वस्य एवैतत्प्रधानविश्रान्तिपरिस्फुरणाः तत्राभावविकल्पस्य त्रयः प्र
काराः शब्दार्थगुणालंकाराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोकप्रसिद्धातिरिक्त
दशब्दार्थमयस्य काव्यस्यान्यशोभाहेतुः कश्चिदन्योऽस्तीत्यस्माभिर्न गणित इ
त्येकः प्रकारः । योवानगणितः स शोभाकारित्वेन न भवति इति द्वितीयः । प्रयः
शोभाकारी भवति तर्हि स्मदुक्तेष्व गुणेष्वालंकारेष्वान्तर्भवति नामान्तरकरणेन
कियदिदं पाण्डित्यम् प्रत्युक्तेषु गुणेष्वलंकारेष्वन्तर्भावः । तथापि केचिद्विशे
षलेशमाश्रित्य नामान्तरमात्रमपसा विच्छित्तिप्रकाराणामसंख्येयत्वात् तथापि
गुणालंकारव्यतिरिक्तताभावप्रवनावमात्रेण च किंकृत्यमन्यस्यापि वैचित्र्य ५
स्य शाकोन्नयेन स्वात्रयं तत्तैर्वधिभवतः अन्ततिप्रभृतिभिर्यथोक्तोपमे शब्दार्थालंकार
त्वेनेष्टत्वात्पंचदिव्यदर्शितं वक्रोक्त्यलंकारकारैः एतत्तत्रयथाक्रमं प्रत्याख्यातत्रः

ॐ भक्तावाप्युदाहरणे च्छन्नामस्वयं न गौरवकार्यादिशब्दार्थोउपेयत्वेन तावताकमात्मनि व
द्धमानएवं प्रकृतेपीति तृतीयः प्रकारः एवमेकोस्तु पावविकल्पो न्यो वक्ताविति पंच
विकल्पा इति तात्पर्यार्थः तानेवक्रमेणाह शब्दार्थशरीरं तावदित्यादिना ता
वद्ग्रहणेन कस्यापि अत्र न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति तत्र शब्दार्थौ न तावद्ध्वनिः सं
ज्ञामात्रेहि को गुणः अतः शब्दार्थयोर्येन चारुत्वं स ध्वनिः तथापि द्विविधं चारुत्वं स्व
रूपमात्रनिष्ठं संघटनाश्रितं च तत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः
संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूपोत्थमुपमादिभ्यः संघट
नापर्यवसितं तु अर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् संघटना
धर्म इति शब्दार्थयोरिति शेषः यत्तु गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि न भवति
नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव चारुत्वहेतुत्वाभावाद्ध्वनिः न तद्व्यतिरिक्त
इति व्यतिरेकी न तु हेतुर्योगीत यत्र यथा गुणालंकारव्यतिरिक्तश्चारुत्वहेतुत्वं श्रुत
स्यार्थनिरपि तद्व्यतिरिक्तस्य चारुत्वहेतुत्वं सम्भविष्यतीत्यसिद्धो व्यतिरेक इत्यनेना
भिप्रायेणाह तदतिरिक्तः कोयमिति नैव हि निवितीनां तद्व्यतिरिक्तं किं तथा

ध्व॰ लो॰ ५

5

ष्यनुप्रासाप्रासादीनामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषललितमम
ध्यमवर्णस्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः
वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा यास्विति यदाह सरूपव्यञ्जनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु पृथक्पृ
थगनुप्रासमुशन्तीति श्रुतकस्यगिति परुषानुप्रासः उपनागरिकानुप्रासः उप
नागरिकाललितानागरिकया विदग्धया उपमितेति कृत्वा मध्यमकोमलमपरु
षमित्यर्थः अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारापरुषा ग्राम्यवनितासा
दृश्यादियं वृत्तिर्ग्राम्येति च तृतीयः कोमलानुप्रास इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव
न चेह वैशेषिकवद्वृत्तिर्विवक्षिता येन जातौ जातिमतो वर्तमानं न स्यात् अदनग्रहण
वदिनव वर्तमानत्वं यथाहुः कश्चित् लोके न वेहि गांभीर्येवर्तते पृथिवीभुज इति
तस्माद्वृत्तयोऽनुप्रासादिभ्यो नातिरिक्तवृत्तयो नाम्यापि कव्यापाराः अत एव व्यापारभे
दाभावाद्रसध्यानमेयस्वरूपापीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारवाचिनोऽभिप्रायः अत
तिरिक्तादेव वृत्तिव्यवहारो भामहादिभिः कृतः उद्भटादिभिः प्रयुक्तेऽपि तस्मि ५
न्नर्थः कश्चिदधिको हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह गताः श्रवणगो

वृत्तमिति रीतयश्चेति तदनतिरिक्तत्वेयोपिगताः श्रवणगोचरमिति संबंधः
तद्यातिरिक्त इति तत्कंठेनाचमाधुर्यादयो गुणास्तेषां समुचितवृत्त्यर्पणेय
दन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरूपतागमनं दी
प्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भपांचालदेशहेवाकप्राचुर्येण तत
देव त्रिविधं रीतिरित्युक्तम् जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो ना
न्य इति हि रीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थितमेवासौ व्यतिरेकी दृक्त्वल
दाह कोऽयं ध्वनिरिति नैव चारुत्वस्थानं प्रकारान्तरस्य संभवाभावात् नापि चारुत्वहे
तुर्गुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् तेनाव्युत्पत्तिसमासायमपि काव्यमयोऽवस्थ
आयदि विभज्यते तु शब्दार्थध्वनिमहत्वाव्याख्यानकाश्चिदतिरिक्तोऽर्थो लभ्यते इति ना
मधाहेमाह ॥ अन्ये ब्रूयुः नास्त्येव ध्वनिः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः का
व्यप्रकारस्य काव्यत्वहानेः सहृदयहृदयाह्लादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणं न
चोक्तप्रस्थानातिरेकिणो मार्गस्य तत्संभवति न च तत्समयान्तःपातिनः सहृ
दयान् कांश्चित् परिकल्पितनन्नप्रसिद्ध्याध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोऽपि सकल

विद्वन्मनोग्राहितामवलंबते ॥ ननु माधुर्यादौ शब्दार्थस्वभावो माचयऽस्त्वाहवदेतत्तुः
येन गुणालंकारव्यतिरिक्तोऽसौ न स्यादित्याशंक्य द्वितीयमभाववादप्रकारमाह
अन्य इति भवत्वेवं तथापि नासौ ध्वनिर्यो ह्यालवल्लिलक्षयिषतः काव्यस्य
सौकश्चित्रकल्पः नयासौ नगीतहास्यादिस्थानीयः काव्यस्य चकश्चित्तकव
नीयं काव्यं तत्स्वभावः काव्यतम् नचनगीतादिकवनीयमित्युच्यते प्रसिद्धेति
प्रसिद्धं प्रस्थानं शब्दार्थौ तद्गुणालंकाराश्चेति प्रतिषेधेनपरेणयाविद्यतेनियेनमार्गेण
नत्प्रस्थानं काव्यप्रकारस्येति काव्यप्रकारत्वेन तत्र समार्गोऽभिप्रेतः काव्यस्यात्मे
त्युक्तत्वात् नन्वकस्मान्न काव्यं न भवतीत्याह सहृदयेति मार्गस्येति नृत्तगीतादि
प्रदिनिकेवनादिप्रायस्यसमर्थः तदिति सहृदयमनादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः न
नूयेनाहृत्यामपूर्वं काव्यरूपतया जानाति नतएव सहृदयाः तदभिमतत्वेवनाम काव्य
लक्षणमुक्तं प्रस्थानातिरेकिण एव भविष्यतीत्याशंक्याह नचेति यथा खञ्जल
त्वेणकुनेत्रीमुक्ताग्यालानविनानाम्नाप्याभियमाणाः सकलदेहाह्लादकः सौजु॰
मारभ्रित्रतं तु विवितः सवर्तनाविवर्तनमहिमस्त्वच्छेदकः स्वच्छेयऽन्तः स्फुटः स्वच्छो

इतिब्रुवाणः परैः परः खल्वेवंविधो भवति न खलु इत्यपृक्तत्वया पर्यनुयुज्यमान एवं
ब्रूयादीदृश एव खल्वहमममाभिमत इति तावद्गवैतत् प्रसिद्धं हि लक्ष्यं भवति न विक-
ल्पितं इति भावः तदाह सकलविद्वद्धृदिति विद्वांसोपि हि तत्समयज्ञा भविष्यन्ती-
त्याशङ्क्याह सकलश्लाघ्यं न निराकरोति एवं हि कृतेपि न किंचित्कृतं स्यात् दुन्मत्ततया परैः प्र
कटितेति भावः यत्तत्राभिप्रायं व्याचष्टे जीवितभूतोऽथ निःश्लाघ तथा विभक्तो जीवितं
च नाम प्रसिद्धप्रस्थानातिविक्रमलक्ष्यं कार्यैरनुक्तवान् तत्तु न काव्यमिति लोकप्र
सिद्धमिति तस्येदं सर्वमेव वचनविरुद्धं यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं तेनांगीकृ
तेष्वेव पक्षवादिना तत्त्विरे तत्त्वैरनुक्तमिति प्रत्युत लक्षणानुरूपमेव भवति तस्मात्ता
त्कान एवात्राभिप्रायः ॥ पुनरप्यपरेण तस्याभावमन्यथा कथयेयुः न संभवत्येव ध्वनि
र्नामापूर्वः कश्चित् कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भा
वात् तेषामन्यतमस्यैव वा अपूर्वसमाख्यामात्रप्रकरणे यत्किंचन कथनं स्यात् किं च
वाग्विकल्पानामानन्त्यात्संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसि
द्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति यदलीकसहृदयत्वभावनामुकुलित

ध्वं. लो. ७

7

लोचनैर्नृत्यते न च हेतुं न विद्मः सहस्रशो हि महात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशि
ताः प्रकाश्यन्ते च न च तेषामेषा दशा श्रूयते तस्मात्प्रवादमात्रं ध्वनिः न त्वस्य क्षोदक्षमं त
त्त्वं किंचिदपि प्रकाशयितुं शक्यम् तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः यस्मिन्नस्ति न व
स्तु किंचन मनःप्रह्लादि सालंकृति व्युत्पन्नै रचितं च नैव वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् का
व्यं तद्ध्वनिना समन्वितमिति प्रीत्या प्रशंसन् जडो नो विद्मोऽभिदधाति किं सुमतिना पृष्टः
स्वरूपं ध्वनेः ननु भवतु सौ वाचकवेद्यः शब्दार्थगुणालंकारान्तर्भूतस्तथापि ध्वनि
रित्यनया भाषया जीवितमित्यसौ न के विदुः कस्याभिप्रायमाशंक्य तृतीयमभाववाद
मुपन्यस्यति पुनरपर इति कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म वा चारुत्वमिति यावत्
नन्विच्छित्तीनामसंख्येयतामवकाशविस्तारणी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा या नानुशास्त्रा
दीनामपि माधुर्यादावुक्तलक्षणेऽन्तर्भवेदित्याशङ्क्याभ्युपगमपूर्वकं परिहरति वाग्वि ७
कल्पानामिति वक्तीति वाक् शब्दः उच्यत इति वाक् अर्थः उच्यतेऽनेनेति वाक् अभि
धाव्यापारः तत्र शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोऽनन्तः अभिधावैचित्र्यप्रकाराणामसंख्येयः प्र
कारलेश इति महद्भिर्वाकवदेन गुणो वालंकारो वा सामान्यलक्षणेन संगृहीतव्य

व यदाहुः काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा इति ध्वनि
ध्वनितिविनिवीक्ष्य यासंभ्रमं स्ववचनाद्वादे दर्शयति नत्वन इति तल्लक्षणेहाद्विस्पष्टं क
काव्यविधानभित्तत्त्वणोज्ज्वलचमत्कारैः प्रतिभातमितिनिक्षेपः ध्वनिशब्देकल्प
ह इतिभावः पुण्यादश्चेति स्वयंदर्पः परैस्सम्यमानमित्यर्थः वाग्विकल्पवाक्याह
विहेतु प्रतिभाव्यापारप्रकारैः इति वा तस्मात्स्ववादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां
साधारण उपसंहारः यतः शोभाहेतवो गुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिक्तः यतश्चाति
रिक्तत्वेन शोभाहेतुः यतश्च शोभाहेतवोपि नादरास्पदं तस्मादित्यर्थः न चैवमभा
वसंभावना निर्मूलत्वेन दूषितेत्याह तथाचान्येनेति ग्रन्थकृत्समानकालभाविनामनो
रथनाम्नाकविनायतोन त्वालंकृति यतोन मनः प्रह्लादि शब्देनार्थालंकाराणामभा
व उक्तः व्युत्पत्तैरचितं वचनैर्वचनैरिति ग्राह्यालंकाराणां वक्रोक्तिः कल्पस्यासंपदना
तत्कृत्यमिति ग्राह्यार्थगुणानां वक्रोक्तिप्रहेतनामानत्वलक्षणाभावेन सर्वालंकारभा
व उक्त इति केचित् तैः पुनरुक्तं न परिहृतमित्यलम् ध्वनेयेति गतानागतिकारागे
लेत्यर्थः स्वमतिनेति जडेन नतु शोभाधुभंगाकरा तैरेवो तरं ददत्नन्वरूपंकाममाव

हीति निर्भावः एवमेतेऽभावविकल्पाः ध्रुवत्वात्क्रमेणागताः न त्वन्योन्यमसंबद्धा ए
व तृतीयाद्धि तृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनः प्राहस्मायमेवाभिप्रायः उपसंहा
रे केन संगतं कृते ऽभाववादस्य संभावनाप्राणत्वेन भणनमुक्तम् ॥ भाक्तमाहुस्तमन्ये
अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरित्याहुः यद्यपि च ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन का
व्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्यो वा न कश्चित्प्रकारः प्रकाशितः तथापि गुण
वृत्त्या काव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमार्गो मनाक्स्पृष्टो लक्ष्यत इति परिकल्प्यैवमु
क्तं भाक्तमाहुस्तमन्य इति ॥ भाक्तवादस्त्ववच्छिन्नः पृथग्वैधर्म्याभिप्रायेण भाक्त
माहुरिति नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षयाभिधानम् भज्यते सेव्यते पदार्थेन प्रसिद्ध
तयोत्प्रेक्ष्यत इति भक्तिः धर्मोऽभिधेयेन सामीप्यादिः तत आगतो भाक्तो लाक्षणिको
र्थः ॥ यदाहुः ॥ अभिधेयेन सामीप्यात्सारूप्यात्समवायतः । वैपरीत्यात्क्रियायोगा
ल्लक्षणा पञ्चधा मतेति गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्यार्थभागस्तैक्ष्ण्यादिर्भक्तिः तत आ
गतो गौणोऽर्थो भाक्तः भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्ष्ण्यादौ श्रद्धातिशयस्तं प्रयोजनत्वे
नोद्दिश्य तत आगतो भाक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च मुख्यस्य चार्थस्य भंगो भक्तिरि ८

त्येवं मुख्यार्थबाधननिमित्तप्रयोजनमिति त्रयसद्भाव उपचारबीजमित्युक्तं भ
वति काव्यात्मानं गुणवृत्तिरिति सामानाधिकरण्यस्यायं भावः यद्यप्यविवक्षि
तवाच्ये ध्वनिभेदे निःश्वासान्ध इवादर्श इत्यादावुपचारोस्ति तथापि न तदात्मैव
ध्वनिस्तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादावविवक्षितवा
च्येप्युपचारप्रवृत्तध्वनिरिति विरामः तथा च वक्ष्यति भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभे
दादयं ध्वनिः अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु
स्यादुपलक्षणमिति च गुणाः सामीप्यादयो धर्मास्तैस्तुल्यादयस्तैरुपायैर्वृत्ति
र्वर्तनं यस्यास्तैरुपायैर्वृत्तिर्वा यस्य स गुणवृत्तिः शब्दोर्थो वा गुणद्वारेण व
र्तमाने गुणवृत्तिरमुख्योभिधाव्यापारः एतदुक्तं भवति ध्वनतीति वा ध्व
न्यत इति वा ध्वननमिति वा यदि ध्वनिस्तथाप्युपचरितशब्दार्थव्यापार इति वि
कल्पनासौ कश्चित् मुख्यार्थे ह्यभिधैवेति पारिशेष्यादमुख्य एव ध्वनिस्तृतीयप्र
कारभावात् ननु केनैतदुक्तं ध्वनिर्गुणवृत्तिरित्याशङ्क्याह यद्यपि च न स्पष्टत्वा
दिति गुणालंकारप्रकार इति यावत् दर्शितेति भट्टोद्भटवामनादिनाभा

ध्वं
लो
२१

महोत्कं शब्दछंदोभिधानार्थ इति अभिधानस्य शब्दाद्भेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभा
षे शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्चेति वामनोपि सादृश्याल्लक्ष
णा वक्रोक्तिरिति मनाक्स्पृष्ट इति तैस्तावद्ध्वनिदिगुन्मीलिता यथालिखित
पाठकैस्तु तद्रूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिर्लक्षणरूपविवेको यतः प्रस्तुतोपाल
भ्यते अभग्ननारिकेलकल्पयथाश्रुतग्रंथनानुग्रथनमात्रेणेति अतएवाह प
रिकल्पैवमस्माभिरिति यद्येवं तद्योज्यते तदाधुनिमार्गः स्पृष्ट इति शब्दं पदेनाभिधा
नेविकथ्यते केचित्पुनर्लक्षणकरणशालीनबुद्धयो ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं
सहृदयहृदयसंवेद्यमेव समाख्यातवन्तः तेनैवंविधास्वविमतिषु स्थितासु सहृ
दयमनः प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूमः तस्य हि ध्वनेः स्वरूपं सकलसत्कविकाव्योपनि
षद्भूतमतिरमणीयमणीयसीभिश्चिरंतनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभि
रनुन्मीलितपूर्वं अथ च रामायणमहाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यव
हारं लक्षयतां सहृदयानामानंदो मनसि लभतां प्रतिष्ठामिति प्रकाश्यते
शालीनबुद्धय इति अप्रगल्भमतय इत्यर्थः एते च त्रय उक्ता येभ्यो बुद्धयः ५

प्राण्यादिविपर्यस्ताएवंसर्वथा मृण्मयमात्रत्वतद्रूपं जानानाअपि संदेहेनापह्नवते
ऽन्यास्तेनापह्नवानाअपि तत्त्वयितुं नजानन्ते इति क्रमेण विपर्याससंदेहाज्ञानग्र
स्तानुग्रमेतेषांतेनेति एकैकोपायैर्विप्रतिपत्तिरूपावाकार्योनिरूपणोदेशत्त्वं प्रति
पद्यते इत्येकवचन[illegible]विधास्त्वविमतिविच्छित्तिनिर्यातृणांमममी शास्त्रमध्येय
कोपियो विमतिप्रकारस्तेनैवदेहेतुनानात्मत्वरूपं ब्रह्मेत्यभिमतिस्वरूपमभिधेय
म् अभिधानाभिधेययोर्लक्षणयोर्धेतु शास्त्रयोर्वेन्द्रियग्राह्यत्वान्नायमनुत्पादकभावः
संबन्धो विमतिनिवृत्त्यानन्तस्वरूपलाभप्रयोजनम् शास्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाध
कभावइत्युक्तम् अथचितप्रयोजनप्रतिपादकं सहृदयमनःप्रीतयेइतिभा
गंव्याख्यातुमाह तस्यैति विमतिपदपतितसेतस्थः धृतेः स्वरूपंलक्षयता
मेवंविधिनिमनसिहृदयेऽऽनंदोनिवृत्त्यात्माचमत्कारापरपर्यायः प्रतिष्ठांपरैर्वि
पर्यासाद्युपद्रुतैरनुन्मल्यमानत्वेनस्थेमानलभतामितिप्रयोजनसंपादयितृत्वेन त
त्स्वरूपंप्रकाश्यत इति संगतिः प्रयोजनं चनामतत्संपादकवस्तुप्रयोजकतानाम
णातैवतत्तथाभवतीत्याशयेनप्रीतयेतत्स्वरूपंब्रह्मइत्येकवाक्यतयाव्याख्यातं

ध्व॰ लो॰ १॰

१०

तत्त्वरूपशब्देव्यावर्तणः संक्षेपेणाभाववादीति विकल्पपंचकोऽयं प्रदर्शयति
सकलेत्यादिना सकलशब्देन समस्तविशब्देन च प्रकारलेशकस्मिन्नपीति निराकरो
ति श्रुतिरमणीयमिति भक्ताव्याप्तिविक्रमाह नहि सिद्धोवस्तुः संगायंश्चोपइत्य
त्र रम्यता काचित् उपनिबद्धेतशब्देन च पूर्वं समाख्यामात्रकरणेन्यादिति निराकृतं भ
णीयसीभिरित्यादिना गुणालंकारानन्तर्भूतत्वं सूचयति ग्रन्थेत्यादिना तत्सम
यातः भातिनाइत्यादिना यत्सामयिकत्वं शंकितं तन्निरवकाशीकरोति रामाय
णमहाभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति सर्वैरेव मुनिभिरस्यादर इति दर्शयति
लक्षयतामित्यनेन वाचांस्थितमविषय इति परास्यति लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्याल
क्षणं लक्ष्येण निरूपयेति लक्षयति तेषां लक्षणकारेण निरूपयामित्य
र्थः सहृदयानामिति येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकु
रे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते हृदयसंवादभाजः सहृदयाः यथोक्तं योऽर्थो
हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निनेति आ १०
नन्द इति रसचर्वणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन्नसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मत्व

मितिदर्शयतितेन यदुक्तं ध्वनिर्नामापरोयोसौव्यापारोव्यंजनात्मकः त
स्यसिद्धेपिभेदेस्यात्काव्यांशत्वंनरूपितेति तदयमुक्तंभवति तथाह्यभि
धाभावनारसचर्वणात्मकेपित्र्यंशेकाव्येरसचर्वणातावज्जीवितभूतेतिभ
वतोप्यविवादोस्ति यथोक्तंत्वयैव काव्येरसयितासर्वेनबोद्धानियोगभागिति
ति तदलंकारयुक्तमभिप्रायेणांगमात्रत्वमितिसिद्धसाधनम् रसध्वन्यभि-
प्रायेणात्तुस्वाभ्युपगमप्रसिद्धिसंवेदनविरुद्धमिति तत्रकेवलंतावत्कीर्त्यापि
प्रीतिरेवसंपाद्या यदाह कीर्तिंस्वर्गफलमाहुरित्यादौश्रोतॄणांचव्युत्पत्तिर्य
द्यप्यस्ति यथोक्तं धर्मार्थकाममोक्षेषुवैचक्षण्यंकलासुच करोतिकीर्तिंप्री-
तिंचसाधुकाव्यनिबंधनमिति तथापितत्रप्रीतिरेवप्रधानम् अन्यथा प्रभुसंमि
तेभ्योवेदादिभ्योमित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्योव्युत्पत्तिहेतुभ्यःकोस्य
काव्यरूपस्यव्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणोविशेष इतिप्राधान्येनानंदएवो
क्तः चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपिचानंदएवपार्यंतिकंफलंमुख्यम् आनंदइतिचग्रंथ
कृतोनाममतेनसएवानंदवर्धनाचार्यएतच्छास्त्रद्वारेणसहृदयहृदयप्रतिष्ठा

ध्वं॰ लो॰ ११ ॥

देवतायतनादिवदनस्यैवसिद्धिंगमकत्वाभावः यथोक्तं उपेक्षामपिदिवस^
त्रिवंधविधायिनाम् शास्त्रवनिगतंकेकांतकाव्यमयंवशुविति तथामनसिस्थ
तिष्ठामिति एवंविधस्यमनसः सहृदयचक्रवर्तीत्वलेख्यमंग्रंथकारादितियावत्
यथा गृहेस्मतिशयप्रमार्जनस्यैति स्वनामग्रकरीकरणंश्रीनन्दणाग्रहणमेव
संभावनाप्रत्ययोत्पादकत्वेनेति ग्रंथांतेवक्ष्यामः एवंग्रंथकृतः कवेः श्रोत्र
श्चत्वयोः प्रयोजनमुक्तम् ननु ध्वनिस्वरूपंचमत्कृतिप्रतिभायवाच्यप्रतीयमाना
ख्यौ द्वौभेदौवर्णयतीतिव्याख्याभिधानेकासंगतिः कारिकायाइत्याशंकास्व
गतिकत्वमवतरणिकाकरोति ॥ तत्रध्वनेर्लक्षणायितुमादावेवसहृदयभूमिकां
रूपयितुमिदमुच्यते ग्रन्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मायोव्यवस्थितः वाच्यप्र
तीयमानाख्यौतस्यभेदावुभौस्मृतौ काव्यस्याद्विलक्षितोचितसन्निवेशचारुणः
शरीरस्येवात्मासारभूततयास्थितः सहृदयश्लाघ्योऽर्थः तस्यवाच्यःप्रतीय
मानश्चेतिद्वौभेदौ तत्रेति एवंभूतमभिधायप्रयोजनेचास्थितेइत्यर्थः भूमिरे
वभूमिकायथापूर्वंनिर्माणाभिचिकीर्षितेपूर्वंभूमिरेवविरच्यते तथाध्वनिस्व ११

रूपेषु प्रतीयमानाख्येन निरूपितेनाख्यानेर्वैवादादीनिति विवादादीस्तद्वाच्याभिधानं भूमिः
तत्र केचित् प्रतीयमानांशोल्लिङ्गनात् वाच्येन समर्थीकृतापादितेन तस्याप्यन
पह्नवनीयत्वं प्रतिपादयितुं स्वरूपं नामिन्यनेनयः समाम्नातपूर्व इति दर्शयति
शब्दार्थशरीरं काव्यमिति यदुक्तं तत्र शरीरग्रहणादेव केनचिदात्मना तदनु
प्राणकेन भाव्यमेव तत्र शब्दस्तावच्छरीरभाग एव सन्निविशते सर्वजनसंवेद्य
धर्मत्वात्स्वलक्षणादिवत् अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति न ह्यर्थमात्रेण
काव्यव्यपदेशो लौकिकवैदिकवाक्येषु तदभावप्रसङ्गात् सहृदयश्लाघ्य इति
स एक एवार्थो द्विशाखतया विवेकिभिर्विभागद्वयाभियुज्यते तथाहि न
ल्यर्थरूपत्वे किमिति कस्मैचित्सहृदयः श्लाघते तद्भवितव्यं केनचिद्विशेषेण
यो विशेषः स प्रतीयमानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्था
प्यते वाच्यसंकलनाविमोहितहृदयैस्तु तत्पृथग्भावो विप्रतिपद्यते चार्वाकै
रिवात्मपृथग्भावः अत एवार्थ इत्येकतयोपक्रम्य सहृदयश्लाघ्य इति विशे
षणद्वारा हेतुमभिधायापोद्धारदृशा तस्य द्वौ भेदावंशावित्युक्तं न तद्वा

ध्व. लो.
१२
12

वृथात्मानौ काव्यात्मेति कारिकाभागमवलं काव्यशाहं व्याकर्तुमाह काव्यस्य
हीति ललितशब्देन गुणालंकारपदं णामाह उचितशब्देन रसविषयमेवौचि
त्यंभव तीति दर्शयन्रसध्वनेर्जीवितत्वं सूचयति तदभावे हि किमपेदमत्वय
दमौचित्यं नाम सर्वत्रोद्घोष्यत इति भावः योर्थ इतीयतानुवदन्परेणाप्यनता
वदुपगतमिति दर्शयति तस्येत्यादिना तदभ्युपगममेव युक्त्यालेमनुपपय
त्तेदर्शयति तेन यदुक्तं चारुत्वहेतुत्वादेव रसादिध्वनिरिति दर्शितं तथात्माचारुत्व
हेतुर्देहस्येति भवति पृथगेव स्यात्तथापि वाच्येनास्यैक्यमिति कोहेतुः तथ
लंकार्यत्वालंकारगुणीभूतगुणः तदर्थमपि वाच्यांशोपदेशः अत एव
ह्याति वाच्यः प्रसिद्ध इति ॥ तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः बहुधा
व्याकृतः सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः ततो नेह प्रतन्यते केवलमनूद्यते य
थोपयोगमिति तत्रेति द्वयोर्मध्ये सत्यपीत्यर्थः प्रसिद्ध इति वनितावदनोद्या
नेत्यादिवल्लौकिक एवेत्यर्थः उपमादिभिः प्रकारैः सव्याकृतो बहुधेति १२
संगतिः ग्रन्थैरिति कारिकाभागं कांत्रमित्यादिना व्याचष्टे ततो नेह प्रतन्यत इ

ति विशेषप्रतिषेधेन शेषाभ्यनुज्ञेति दर्शयति केवलमित्यादिना प्रतीयमानं
पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति
लावण्यमिवाङ्गनासु प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्याद्वस्त्वस्ति वाणीषु महाक
वीनां यत्तत्सहृदयसुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वावयवेभ्यो व्यति
रिक्तत्वेन प्रकाशते लावण्यमिवाङ्गनासु यथा ह्यङ्गनासु लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्य-
मानं निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरं तद्वदे
व सोऽर्थः स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकारा रसादयश्चेत्यनेकप्र
भेदप्रभिन्नो दर्शयिष्यते ॥ पुनः शब्दो वाच्याद्विशेषद्योतकः अन्यदेव वस्त्विति
तद्व्यतिरिक्तं सारभूतं चेत्यर्थः महाकवीनामिति बहुवचनमशेषविषयव्या
पकमाह एतदभिधास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितकाव्यनिर्माणनिपुणप्रति
भाभाजनत्वेनैव महाकविव्यपदेशो भवतीति भावः यदेवंविधमस्ति तज्ज्ञानं न प्र
त्यक्षतो भानमनुपपन्नं रजताद्यपि भ्रान्त्यं तमसज्ज्ञाति ह्येतेन सत्त्वप्रयुक्तेनावज्ञान
मिति भासमानासत्त्वमवगम्यते तेन यज्ज्ञानं तदस्तित्वप्रयुक्तं भवति तेनायं प्रयो

ध्वं. लो. ख
13

गम्यैः प्रसिद्धं वाच्यं यत्प्रसिद्धं प्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तत्त्वं तथाभासमानतां लावण्ये
यदेतां गतां तावत् प्रसिद्धं युक्तं यत्प्रतीतम् अलङ्कृतं चावयवैः यत्तदिति सर्वनाम समनु
सायप्रमत्कारसारताप्रकटीकरणार्थमत्रापदेशपरमन्योन्यमवलम्बनात्मकतेवा व्यति
रेकप्रमहस्थानदर्शितिकृताद्दर्शयति एतच्च किमपीत्यादिना व्याचष्टे लावण्यं
हि नामावयवसंस्थानाभिव्यङ्ग्यमवयवव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमेव न चावयवानामेव
दोषवत्ताभावभूषणयोगो वा लावण्यं पृथङ् निर्वर्ण्यमानकाणत्वादिदोषशून्यशरीरा
वयवयोगिन्यामप्यलङ्कृतायामपि लावण्यशून्येयमिति अतथाभूतायामपि क
स्यांचिल्लावण्यामृतचन्द्रिकेयमिति सहृदयानां व्यवहारात् न च लावण्यं ना व
व्यतिरिक्तं पश्यन्तं प्रतीयमानं किं तदित्येवं जानीमः ननु व्यतिरिक्तमप्यस्ति तथाभा
समानत्वमस्मिन्नेवेदं न विन्याशकाशीत्यादिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते ॥ सर्वे
षु वस्तुषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वं तथा यस्य लावण्यस्याभेदो वाच्याद् यं विभेदवा
न् स कदाचिदपि वाच्याविधिरूपप्रतिषेधरूपः यथा भ्रम धम्मिअ वीसत्थो सो
सुणओ अज्ज मारिओ तेण गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥ स

१३

वैषम्येत्यादिना चाव्यतिरेकं प्रथमं साधयिष्यति तत्र प्रतीयमानस्य तावद्द्वौ भेदौ लौकि-
कः काव्यव्यापारैकगोचरश्च लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदधिशेते स च विधिनि-
षेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते सोपि द्विविधः यः पूर्वं क्वापि वाक्यार्थेऽलं-
कारभावमुपमादिरूपतयान्वभूदिदानीं त्वनलंकाररूप एवान्यत्र गुणीभावाभा-
वात्स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलादलंकारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्या-
येन तद्रूपताभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृ-
तं यस्तु स्वप्नेपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतितः किन्तु शब्दसमर्प्य-
माणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासनानुरा-
गसुकुमारस्वसंविदानन्दचर्वणाव्यापाररसनीयरूपो रसः स काव्यव्यापारै-
कगोचरो रसध्वनिरिति स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्मेति यदुक्तं भट्टनायकेना-
शेनैव रूपितेति तत्र त्वलंकारध्वन्योरेव यदि नाम सापालंबो न समर्थानि त्वतेनैवात्मत-
योरीकृतो रसचर्वणात्मनानुतीयसा शब्दाभिधाभावनाशाद्वयाद्दीर्णेन नि-
रोधाद्वस्त्वलंकारध्वन्यो रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति वयमेव वक्ष्यामः तत्र ते भ्यस्ता

वक्राद्यसामर्थ्याद्विभासितिभेदत्रयव्यापारकं सामान्यलक्षणं यद्यपि ध्वननं शाब्दस्यैव
व्यापारस्तथाप्यर्थसामर्थ्यसहकारिणः स्वैवानुपायाद्यसामर्थ्यादिमतं
शाब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येऽप्यर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानावगतिः शाब्दशक्तिः
केवलमवान्तरकारणत्वेन वक्ष्यामः । इदं विभेदत्वमिति विधिनिषेधौ विकल्पावि
तिहिन कस्यचिदपि विमतिः । एतदर्थं प्रथमं गाथैवोदाहृता भ्रम धार्मिक वि-
स्रब्धः स श्वायमारितस्तेन गोदावरीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन क
स्याश्चित्संकेतस्थानं जीवितसर्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणेन तदपदोषात्तदवलु
प्यमानपल्लवकुसुमादिविच्छायीकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र स्वतःसि
द्धमपि भ्रमणं श्वभयेनापोदितमिति प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपो न तु नि
योगप्रैषादिरूपोऽयं विधिरिति सर्वथाप्रमकालयोर्यं पेलोऽ । तत्र भावतदभावयोर्वि
रोधाद्द्वयोस्तावन्न युगपद्वाच्यता क्रमेणाविरम्यव्यापारस्य दायाभावात् विशेषणा
भिधानाक्षेपित्वादिनाभिधाव्यापारस्यासंभवाभिधानात् । ननु तात्पर्यशक्तिर
पर्यवसिता विवक्षया दृश्यमानान्वितनादादिपदार्थान्वयरूपमुख्यार्थबाधकबले

नविरोधनिमित्तस्याविपरीतलक्षणयावाक्यार्थाभ्युपनिश्चयप्रतीतिमभि
हितान्वयस्मरणकरोतीतिशाब्दमलक्षणवमार्य: एवमेतेननोक्तमितिव्यवहार:
तत्रवाक्यार्थविरोधेइतितेनतत्र द्वयोरपदार्थव्यापार: संबंधेन पदार्थेषुसामा
न्यात्मलक्षणव्यापार: समयापदार्थैववाक्यार्थप्रतीति: संभिधानमयमुक्ता
वत्येवतविशेषांशोद्यानंतासाभिधानाशेषकस्यततोविशेषस्वरूपेवाक्यार्थेना
न्यर्थशक्ति: पदस्यान्वितेसामान्यान्यथासिद्धेविशेषेणमयंतिदृष्टान्तन्याया
त. तत्रवाद्वितीयकल्पायांप्रमेति विप्रतिपत्तिंनतत्रविप्रतीयतेन्वयमात्रस्ये
वशक्तिपक्षवाद. नहिगंगायांघोष:इतिद्वाववशिष्टयथान्वयपदवस्तुभूष
न्यतिहन्यते योदयतामविरुद्धान्यथातवश्रमणानिषेधात्समस्याभिदेनदूत: नहि
हानीश्रमणनिषेधकारणतैवकल्पान्तु नविनोवितमिलत्रात्वयस्यनका
विन्दिति: युक्तपदवस्तुस्यार्थबाधानाद्वैशेषकानिनविपरीतलक्षणया युवस
द: भवन्तुवाक्येनयापिद्वितीयस्यानसंक्रान्तभावादशोनभवति तथाहि
त्यार्थबाधायांलक्षणायामक्रान्ति: सचाविरोधप्रतीतिरेवनवाक्यपदार्थ

ध॰
लो॰
१५
15

नांस्त्वात्मनि विशेष्यः पदस्यैव विशेष्य इति चेन्मैवं नह्येतयोर्विशेष्यविशेषणभावः प्रमेयः नच
प्रतिपत्रेन्नयोर्विशेष्यप्रतीतिः प्रतिपत्तिश्चान्वयस्य नाभिधानमात्रात् तस्मात् पद
र्थेष्वप्रतिपन्नेषु पदार्थेषु या विरम्य व्यापारादिति नानार्थेष्वात्मके वान्वयप्रतिपत्तिः न
त्वेवमंगुल्यग्रे करिवरशतमित्यत्राप्यन्वयप्रतीतिः स्यात् किं न भवत्यन्वयप्र
तीतिर्दृश्यते ह्यमादिवाक्यवत् किं तु प्रमाणेन योग्यतान्वयः प्रत्यक्षादिना बाधि
तः प्रतिपत्त्रापि युक्तिकाया रजतमिवेति तद्वदत्राप्यात्मकादिलोके वाक्यस्याप्रामाण्यं सिं
ह्योयाणवक इत्यत्र विनीयकल्पानि विशिष्टतानन्यर्थयुक्तिः समर्पितान्वयबाधको
ह्यमानेतत्वमभिधानानर्थयुक्तिः हृदयव्यतिरिक्तानावक्ती येषु युक्तिः सन् बाधक
युक्तिर्विपरीतकरणाभिक्षणालक्षणाभिधानात्मनलक्षणा तु नन्वेवमिन्द्रो बहुविध
प्राप्तिकार्यरूपता स्यात् अननलक्षणस्यात्मना प्राप्तिसमनन्तरं वक्ष्यमाणनयाभा
वात् न चैवंपि जीवव्यवहारः स्यादात्मनो विभुत्वेन तत्प्राप्तिभावात् शरीरस्य
खल्वविशिष्टाधिष्ठानत्वमुक्तस्य तत्रात्मनि जीवव्यवहारो न च यस्य कस्यचिदिति चे
त्तुल्यमेवा वैचित्र्यं संदर्शयति शरीरस्य सति ध्वननात्मन्यात्मनि कार्यरूपता १५

व्यवहारे न चात्मनो भावना काचिदिति समानं न चैव भक्तिरेव यानि : भक्तिर्हि लक्ष
णाव्यापारस्तृतीयकल्पानिवेशी वन्नर्थानुकस्यायं ध्वननव्यापारः तथाहि वि
नयमन्त्रिपौललक्षणाः प्रवर्तते इति तावद्बवेत एव वदन्ति तत्र मुख्यार्थबाधतावा
वत्तस्य दृष्टादिप्रमाणान्तरमूलानि मितेव यदभिधीयते सामीप्यादि तदपि प्र
माणान्तराद्वगम्यमेव यत्निहेतोयस्यानिर्वाचितन्नपीतत्लतसेव्यतादिकं प्रयो
जनं मया ह्यातरावाच्यप्रमाणान्तरात् प्रतिपन्नं वक्तुरोप ताक्कमातिपायुपगालि
तं तत्र शाब्दस्य तावद्व्यापारः तथाहि तत्सामीप्यात्तद्धर्मत्वानुमानमनेकान्ति
कं सिद्ध शाब्दवाच्यत्वं व वरोरसिद्धम् गुणयत्रप्रयौवं शब्दप्रयोगालक्षलत्रनंडम
योगा इत्यनुमानान्तरं कथं तथापि व्याप्तिग्रहणकाले मालिके प्रमाणान्तरं वना
स्ति न च स्मृतिविषये ग्रुनत्रभूते लक्ष्यो नाम त्रिचमा प्रतिपन्ने वंकरे वैचिवालितमि
त्यध्यवसायाभावप्रसंगात्क्लेत्यालिता वदत्र शाब्दस्य व्यापारो व्यापारश्चनाभि
धात्मा समयाभावात् न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव पर्यवसितत्वात् न लक्ष
णात्मा उक्तादेव हेतोः स्खलितगतित्वाभावात् तथापि स्खलद्गतित्वे पुनर्मु॰

ध्वं॰ लो॰ २६
16

ख्यार्थबाधानिमित्तं प्रयोजनमित्यनवस्थास्यात् अत एव यत्केनचिल्लक्षितल
क्षणेति नामकृतं तत्स्वसनमात्रम् तस्मादभिधानानर्थलक्षणाव्याप्तिरितस्त्र
न्त्र्यर्थे सो व्यापारो बोधनद्योतनव्यंजनप्रत्यायनावगमनादिशब्दव्यपदेशानि
रूपितोप्युपगन्तव्यः यदाह सत्त्वारूढान्निर्यति त्वन्यगुणशून्यार्थदर्शनम् यदु
द्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिरिति तेन सम्यगर्थावबोधावगमनशक्ति
रभिधाशक्तिः तदन्यथानुपपत्तिसहायार्थबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिः मु
ख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिः तच्छक्तित्र
योपजनितार्थावगममूलजाततत्प्रतिभापवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहाया
र्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्प्रधानभूत
एव काव्यात्मेत्याग्रहेण विधिनिषेधप्रमत्वे तया च प्रयोजनविषयोपि निषेध
विषय इत्युक्तः अभ्युपगममात्रेण चैतदुक्तं न तत्र लक्षणान्यतानतिरिक्तता
न्यत्वक्रमणयोरभावात् तद्गर्भशक्तिमूलेस्या व्यापारः सहकारिभेदाच्च शक्ति
किभेदः स्यादेव तथा तमेव व्याहृत्याव्याप्तिमत्यादिसदृशस्तत्र विवक्षावशा २६

तावनुमापकव्यापारः श्रुतादिसदृक्तनस्यवाविकल्पकव्यापारः एवमभिहिता
न्वयवादिनाभियदनपह्नवीयम् योऽन्विताभिधानवादीयत्परः शब्दः स शब्दा
र्थ इति हृदयो गृहीत्वा यावदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि दीर्घ
दीर्घो व्यापारस्तदेकोऽसाविति कुतो भिन्नविषयत्वात् अथानेकोऽसौ तद्विषयसह
कारिभेदात् सजातीयएववधुतः सजातीयेनविरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां
पदार्थविद्भिर्निषिद्धः असजातीयेनाप्यत्रयएव यथ योऽसौ चतुर्थकक्ष्यानिविष्टो
र्थः स इतिकृत्सितिवाक्येनाभिधीयते इत्येवंविधं दीर्घदीर्घत्वं विवक्षितम् तत्र त
द्विसंकेतावधारणात्क्षणमात्रान्प्रतिपत्तिः निमित्तत्वसंकेतो नैमित्तिकस्तस्माद् वर्थे इ
ति संकेतानपेक्षणवेनिवेत्यमपश्रोत्रियस्यानुवाकदृतदुक्षेदिकं कौशलम् योऽयं
सौ पर्यंतकक्ष्याभागार्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्यपश्चाद्भवन्ता पदार्था
निमित्तभावं गच्छन्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रणेयं प्रति नैमित्तिकत्वमभिमतं अथो
च्यते एवं तत्र संकेतग्रहणसंस्कृतस्य तथा प्रतिपत्तिर्भवतीत्यमुयावस्थिमा
निमित्तत्वं पदार्थानां तदिति तदनुस्मारणप्रयोगेननकिंचिदणुतं स्यान्नचापि

प्रावचनार्थेषु संकेतग्रहणं कृतं प्रत्ययितानामेव सहायप्रयोगात् प्रावादुकानामभावात्तथा

ध्व. भावइति चेत्संकेतः पदार्थमात्र एवेत्युक्तमेव याप्त्यान्यैव विशेषप्रतीतिः प्रयोग्यते

लो. रिहैवकरिति तात्पर्यशक्तिपर्तिः किमत्र क्रमेश इति तदिदं भयं नामैक्रमः यद्रसा

१७ मः तदन्त्वेन सांकेतयोग्यो वाच्यार्थविभावात्मनाम् गृहीतत्वावभासिन्या क्रमि ।

17 न्यैवावभासनत इति किं तत्प्रतिशयानुशीलनाभ्यासात्तत्र संभाव्यमानोपि क्र ।

मः सजातीयतद्विकल्पपरम्परागतदयादभ्यस्तविषयत्वात्मिममयस्त्वतिक्रम

वत्संवेद्यत इति निमित्तनैमित्तिकभावश्चावश्यमाश्रयणीयः अन्यथा गौणलाक्ष

णिकयोर्मुख्याद्भेदः श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणषट्कस्य पारदौर्बल्यमित्यादि प्रक्रिया

विघातोनिमित्ततावैचित्र्येणैवास्याः सामर्थ्यान्निमित्ततावैचित्र्याभ्युपगमे किम

परमस्माकमर्यया येषु विभक्तस्फोटे वाक्ये तदर्थेरूपमित्याहुः नैतच्चित्रया

पदपतितैः सर्वैषमनुसरणीया प्रक्रिया तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्मत्य १७

स्मच्छास्त्रानुसरणेन विदितं तेषालोकं यं विचारयते त्यास्ताम् यत्तु भट्टनायके

नोक्तं मिरस्मासिंहादिपदयोगोपि ध्वामिकपदशयोगे च भयानकरसावेशकृतैव

निषेधावगतिस्तदीयभीरुधीरयं प्रकृतिनियमावगमसमंतरेणकांततो निषेधग
त्यभावाद्दित्यतत्र केवलार्थसामर्थ्यैव गतेर्भिन्नमिति तदोच्यते केनोक्तमेत
त्तत्प्रतिपत्तृविशेषावगमविरहेण शास्त्रात्तथत्वनुव्यापारविरहेण च निषेधा
वगतिरिति प्रतिपत्तृवत्तत्प्रतिभासहकारितया समभियोगत्त्वस्य शास्त्रेणैवोक्तं भ
यानकरसमावेशस्य तत्त्वं वर्णस्य भयमार्गत्वस्याभ्युपगमात् प्रतिपन्नस्य समावेशाव
साभिव्यक्तेवत्तरसमयप्रत्याहृतवाच्यत्वं तेनापिनोगतमिति ब्रूयतमेव प्रतिपत्तुरपि
समावेशेन नियतः तत्प्रसौ नियमेन भीरुधार्मिकस्य समयवलवाविच्छेदयएव
ग्रथतद्विशेषोपि सहकारी कल्प्यते तर्हि वक्तृप्रतिपत्तृप्रतिभासेनोक्तः
न्व्यापारः किं न समयते किं चक्रकलत्रनिःस्पृहयता समध्वनित्वदन्वशादकः सम
र्थ्यते इति तत्तु न तां समनिश्चयोर्य यदाह ब्रोध्यापि देवस्य वर्णेन लभ्य इति ग्रथर
सस्यैव यता प्राधान्यमुक्तं तर्कोनसप्यते ग्रथ वक्तृमात्रध्वनेर्वेतद्दशाद्दर्शनेन
भित्यच्यते तथापि कार्योदाहरणादात्वापि ध्वनी किं को दोषः यदापि समावे
शेन विनानतुष्यते तद्भयानकरसमात्रे वेशोपिनात्र सहृदयहृदयदर्पणम् ।

ध्व॰ लो॰ १८
18

ध्यास्ते अपि चोक्तनीत्या संभोगाभिलाषविभावसंकेतस्थानोचितविविक्तत्वका
न्नादि यत्तु भावमेव लनोचितं नन्नृगारसानुरे धीरमस्याः नैमित्तिकत्वान्नावन्मात्रा
देवमेदस्यानुगमात्मयमेनिर्विवादोऽसद्विवेकः विधिनिषेधयग्रदर्शनाभिप्रा
येणैवैतदस्तकथनेऽकृदाहृतत्वादस्य । यस्तु धनिकाख्यानो यतस्तात्पर्यशक्तिमे
वविवक्षाव्यञ्जकमेव वाच्यतनमवोचन्मनाक्स्वाकं हृदयमावर्जयति यदाह ः
भिन्नरुचिर्हि लोक इति तत्रदर्श्येयथानयं प्रतनिष्यामः तत्रादौ तावत् भ्रमेति ध्र
तिमहृष्टोऽपि ग्रामकेनभ्रमणकालः धार्मिकेति ऋजुमानुषपर्यवरणार्थं युक्ते
भ्रमणम् विश्रब्धइति शङ्काकारणवैकल्यात् सइति यस्ते भयप्रदः श्वामेरा
लितिकामसूत्तम् अद्येति दिष्ट्या वर्धसे इत्यर्थः मारितइति पुनरस्यानुत्थानम् ते
नेति यः पूर्वं कदाचित्करीक्यानयाप्या करिणीगोदावरीकच्छगहनेष्वतिवस
तीति सर्वमेव हिनदृष्टायैव तद्वयाप आविनोमानवधूतान्तरमत्वात्तत्रागहनाद्रिः
सततीति प्रसिद्धगोदावरीपरिसरानुसरणमपि तावत्कथाशेषीभूतं का कथा १८
ऽहनागहनप्रवेशप्रशङ्कायाः इति भाव कचिद्विधिनिषेधेविधिरूपो यथा अत्तेइत्थ

एतस्मात्स्हत्यग्रदूहितिमूसमगुंघ्रलोपहि मापदिग्रवार्तिं गुंघ गुसितुयमदृए
मतृतहिमि षमूरग्रशोते ग्रयवानिमज्ञति ग्रवाद्दिवसकेप्रलोकयमाप
थिकवाञ्जघशयायामावयोर्मोली: ग्रत्रशायिहावा मदृतइतिनिपातोने
कार्यशनि: ग्रभावयोरित्यर्थेनन्तमामेति एवंद्विविशेषवचनमेव शोकाकारि
भवेदिति शङ्काभ्युपगमोन्तुस्यात् कश्चिन्नोषितपतिकांतरुणीमवलोक्य शु
डमदनोज्वर: संयत्र: पांथोनेनतिशेषप्रकारेणानयाभ्युपगतइतिनिषेधाभावो
चविधि: ननु निमेषणानुपोपहतप्रवर्तनास्वभाव: सौभाग्याभिमानखेदना
पदेशाद्देवैवराज्येतिमनस्वितसमपसंभाव्यमानविकाराकलितवेधनिते
भावदुःभावयोःसमानताद्विरोधाभावाच्चात्मावतानस्यमुरमेवान्यनम् यत्राहमदु
नायकोहमित्यभिनयविशेषेणात्मदृष्टवेदनाक्वाहमेतदपीतितमाद्दृ सिति
शाद्दस्यतावच्चार्थसमानतादृष्टं: काञ्च्यादिसहायस्यचुतावतिष्ठनमेव व्यापारः
शनेभूषणमेतत् अत्रेतिप्रयत्नेनाविघ्नसंभोगपरिहार: ग्रथययोपि भावा
न्मदनशरासारदीर्यमाणहृदयउयेदितं शुक्लत्याये किं करोमि पापोदेव

ध्वं. लो. १२

17

मकार्येमनुचितबाङ्कुलितोयमित्यर्थः प्राकृतेपुंनपुंसकयोरनियमः नवस
वैयामनुपेक्षायोतस्यैवाहं तव्यलोकयनान्यतोहंगच्छामि तदन्योन्यवदनाद्
लोकनोविनोदेनदिनेनावदति वाद्याव इत्यर्थः प्रतिषेधमाचायावराय
यीभूतामदीयांप्रश्रमाश्रिताः अपितुनिभृतनिभृतमेस्यवदनाभिधाननि
व. एवंच्छकानिन्द्रान्वयणश्चेवामितीयदवधन्यते ॥ क्वचिद्वाच्येविधिरूपेनुभय
रूपोयथा वच्चमहच्चिअएक्काइहोन्तुणीसासमरोइअव्वाइ मातुज्झवितीअविणा
दक्खिण्णहअस्सजाअन्तु ॥ व्रजममैवैकस्याभवन्तुनिःश्वासरोदितव्यानि
मातवापितयाविनादाक्षिण्यहतस्यजनिषत अत्रव्रजेतिविधिः नप्रमादादेव
वाचिकान्तरसंगमनेनव अपितुगाढानुरागादेवान्यासक्तस्यवागमोत्रसुख
लनादियकेवलंसर्वकृतानुपालनान्मनादाक्षिण्येनैकरूपताभिमानेनैव
वमत्रास्थितस्त्वंसर्वथाशठोसीतिगाढमन्युरूपोयेयंखण्डितनायकाभिप्रायो
व्यप्रतीयते नचासौविध्युपभावरूपोनिषेधोनापिविधिःअंतरमन्यनिषेधाभा
वात् ॥ क्वचिद्वाच्येप्रतिषेधरूपेनुभयरूपोयथा देआपसिअणिअत्तसुमुहस

१२

ष्ठितोऽस्मदावलम्बनतमोलिप्ते गृहे अभिसारिकाणां विघ्नं करोषि अस्माकमेणंभिद्-
ग्रामे इ इति निपातः प्रार्थनायां ग्रा इ इति तावकुस्मार्थे तेनायमर्थः प्रार्थयेता
वुम्मीदनिवर्तस्वमुखशशिज्योत्स्नाविलम्बनतमोलिप्ते गृहे अभिसारिकाणां वि-
घ्नं करोषि अन्यासामपि दृनाशो अन्यच्चबालनाश्रिवर्तस्वेति प्रतीतेर्निषेध्यो-
वाच्यः गृहागतनायिकागोत्रस्खलितनायकप्राधितनायके मानिततः प्रति
गते प्रहृतानायकेनयाहृपक्रमसर्वेकोनिवर्त्यते न केवलं स्वात्मनो मम च वि-
घ्नं करोषि यावदन्यासामपि तत्स्वकदापनस्वलबलाभेपिन
भविष्यत्वनण्वादहृताशासीति वहुभाभिप्रायद्रूपस्त्राड्विशेषोवाच्यः सखा
पादृश्यमानापि तद्वचनीयात्राकृतीसख्योपदिश्यते न केवलमात्मनो
विघ्नं करोषि तावदाद्वहुमानं कुर्वतीश्च नन्दताम् यावदूतनन्दिका
प्रकाशितमार्गं तयान्यासामभिसारिकाणां विघ्नं करोषीति सख्यभिप्रायद्रूप
स्त्राड्विशेषो वाच्यः अपराणि त्वयेपि व्यवसितानात्मनीयगमनानिश्रिय
नमगृहगमनाच्चनिवर्तस्वेति पुनरोपिवाच्यप्रविशात्तेगलीभूतवाच्यभेदः

ध्व० लो० २०
२०

स्याश्रयो रसवदलंकारस्योदाहरणं स्यादत्रपूर्वे ः तेनायमत्रभावः काचिद्रमसाभि
तममभिसरन्तीं तन्दृष्ट्वाभिमुखमागच्छन्तीं तेनैव हृदयवल्लभेनैवमुपश्लोक्यतेऽ
न्याभिलाषकुलेन अत एव वाममन्याभिसारणार्थमेव वनमेवं वनं दत्ताशोऽइति श्रुत्वा
वाममपि विघ्नं करोषि तव ते अभिमतलाभो भविष्यतीति का अन्याऽपि अत एव मदीयवा
सं हमागच्छन्त्वदीयं वा गच्छामि वस्तुभयत्रापि तावत्तयोरनुभयत्र पोवल्लभाभिप्राय
स्याहुत्यावगम्यत इत्येवमवतिष्ठते अनन्तरस्याख्यातां सहृदयानामभिसारिका
प्रतीयमानेति किं विद्यादुः तत्र हताशोऽइत्यामन्त्रणादियुक्तमयुक्तं वेति सहृदया एव
प्रमाणम् एवं वाच्यव्यंग्ययोर्धर्मिकयोरपि यत्तमाभिसारिकाविषये कोऽपि
स्वरूपविरोधाद्भेद इति प्रतिपादितं अधुनातु विषयभेदादपि व्यंग्यस्य वाच्याद्भे
द इत्याह ॥ क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा कः सवणाद्दो
इरोसो दट्ठुणपिआइ सव्वणं अहरं सभमरपउमग्घाइणि वारिअवामे सह
सु एण्हिं ॥ अवस्थापित इति विषयभेदोऽपि विविक्तरूपो भवति इत्यमानः २०
सहृदयैर्व्यवस्थापयितुं प्राप्यते इत्यर्थः कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा

प्रियायाः सव्रणमधरम् सभ्रमरपद्माघ्राणिनि वारितवामे सहस्वेदानीम्
कस्यचेति अनीर्ष्यालोरपि न भवति रोषो दृष्टेति कृतापि जनस्त्रिदेवा सर्वं तया
प्रियायाः सव्रणमधरं दृष्ट्वावलोकय सभ्रमरपद्माघ्राणशीले शीलं दृष्ट्वा कथं
चिदपि वारयितुं न शक्यं वारितेवाररणायां दृष्ट्वा मेनं तदंशीकारिणि सहस्वे-
दानीमुपालम्भपरंपरामित्यर्थः अत्रायं भावः काचिद्दविनीनाजनस्त्रितं व-
ञ्चितापयानिष्ठितनन्याविधसंविधाने भर्तेरितदनवलोकमानयेव कयाचि
द्विदग्धसख्योक्तवहासानापरिहारायैतदुच्यते सहस्वेदानीमिति वाक्यमवि
नयवतीविषयं भर्तृविषयं तु पराधीनानास्त्रीत्यावेद्यमानेऽर्थे तस्यावि
नमेनवादृशमुपलभ्यमानायां तस्यालीकशंकितं प्राप्ति वेद्यम् अकलोकाविषयं
वाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनेऽयं रथम् तस्य पत्न्याश्च तदुपालम्भ तदविनयप्रच्छ
च्छादनेन प्रत्यायनेऽयं रथम् तस्य पत्न्याश्च तदुपालम्भ तदविनयप्रच्छाद्यायां
सौभाग्यातिशयख्यापने प्रियायाः इति शाहृदलादिति सपत्नीविषयं च
यं सपत्नीमध्ये इयतावलीकृतास्मीति लाघवमात्मनि गृहीतं न युक्तमत्र

ध्व॰ लो॰ २१
21

नायंबहुमानः सहस्वशोभस्वेदानीमितिसखीविषयसौभाग्यख्यापनंयेनयं
श्रयेयंतवयक्षज्ञानुरागिणीहृदयवल्लभेन्द्रेरक्षितापुनः प्रकृष्टरदनदष्टानवि
पिनेविधेयइतितश्चोर्येकामुकविषयसंबोधनेव्यङ्ग्यम् इत्थंमयेतदपह्नुतमि
तिसखैवैदग्ध्यख्यापनेनमरस्याविदग्धविषयंव्यङ्ग्यमिति तदेतदुक्तंव्यवस्थापित
शब्देन अन्येचैवंविधाः प्रकारावाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाःसंभवन्ति
तेषांदिङ्मात्रमेतत्प्रदर्शितम् द्वितीयोपिप्रभेदोवाच्याद्विभिन्नः सप्रपंचमग्रेद
र्शयिष्यते तृतीयस्तुरसादिलक्षणः प्रभेदोवाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाश
ते नतुसाक्षाच्छब्दव्यापारविषयइतिवाच्याद्विभिन्नएव तथाहिवाच्यत्वंत
स्यशब्दनिवेदितत्वेनवास्याद्विभावादिप्रतिपादनमुखेनवा पूर्वस्मिन्पक्षेस्व
शब्दनिवेदितताभावेरसादीनामप्रतीतिप्रसंगः नचसर्वत्रतेषांस्वशब्द
निवेदितत्वंयत्राप्यस्तितत्रापिविशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषांप्रती
तिः स्वशब्देनकेवलमनूद्यते नतुतत्कृताविषयान्तरेतथातस्याअदर्शना
त् नहिकेवलशृंगारादिशब्दमात्रभाजिविभावादिप्रतिपादनरहितेकाव्ये २१

मनागपिरसवत्त्वप्रतीतिरस्ति ॥ ग्रं॰ १ इति द्वितीयोद्योते ॥ श्रीसंललसङ्क्रमोद्य
मयः कमेणोद्योतितः पर इति विवक्षितान्यपरवाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्ण
नावसरे तथाहि विधिनिषेधतदुभयात्मनारूपेण संकलक्ष्यवस्तुध्वनिः
संदेहेण स्ववचनलक्ष्यानालंकारध्वनिः शुलेकारणं भूयस्त्वात्तत्प्रवोके
मश्रयेवमिति तृतीयस्त्विति तथाह्युक्तिरेकैवस्त्वलंकारौ शब्दशक्तिमूलभिधेयवम
यासेते तावद्रसभावतदाभासतत्प्रशमाः प्रवन्नेकदाविद्गभिधीयंते श्रुय
मुवलक्षतिबाभावेप्रत्यार्थवाथादूलेत्रणानिवेधनस्यानाशोकनीयताते
डौविस्येनशहशैचिवेतद्देवासाधवेव्यायिन्यारसोव्यभिवारितिरणभावः
शैतैविस्येतदाभासः रावणस्येवसीतायोद्वेलः यथापितयद्वास्यस्यापतेवहं
लोनाक्लिभवेज्ञास्यइति वचनानयाथापि यास्यात्ययंसमाप्तिकानोद्दिष्टं ति ः त
न्मयोभवनदृश्णायांतरवेतेदेवास्यायतेतिस्वगारवेतेवुशतिभाति यावायद्वं
विवेकावधीरणेनहृताकर्षणमोहमेव इवमनोज्ञाक्षियाते प्रतिमन्यास्ता

तदसौ शृंगाराभास एव तदंगभावाभासः विवृतैः प्रथमतस्त्वंशोत्तानायादृद
यमकत्वादृगति यतो विशेषेण ततनपल्लवस्य रहीतोपिस्पृश्य गृहीतो सो यस्य एक
स्मिन्नाश्रयत्वेपरामृष्टत्वेनया वीतोपदेशात्मनोऽन्यो मद्दृदयोऽस्थितेष्वनन रसे तव
त्ततोमौरवम् हेयत्वो: यातैश्वरयागावलनामिषीभवञ्चावसोमैत्रीमावकलिः
महामसमत्वाद्वकेठग्रहः इतश्चयोतेषामनोमानसप्रश्नान: नवायेवताद
र्येः शुचलोजातरम्यतोयथाद्वीजायतेतथाताषिलत्नाणया श्रयितस्मदृद
यस्यदृदयमेवाद्दचलाद्विभावयतीतेत्तत्तमयीभावेनात्मायमानएववरसस्य
सातनेकरूपाणः सिद्धस्वभावमुत्ताद्विविलक्षणः परिस्फुरति तदाह प्रका
शतइति तेनतदृशाद्रसमाधनत्नमेवात्याणतोर्थे सदृशतस्येति विभूयथोपि
पुत्रजन्मदृर्षत्यायेवनेतोविसदृशेज्नयतीति जननादिति विकोपियर्थे स्यापि
व्यापारोधनतमेवोच्यते स्वपहेति शृंगारादिनाभिधाव्यापारवरादेव
निवेदितवेनेति विभावादितात्पर्येणात्मेनाथः तत्स्वधावस्यान्वयव्य
तिरेकौ रसस्यमाननामावरसप्रतीतिनिराकरणेन नसैवतात्पर्यतदर्थोय

ति न च सर्वत्रेति यथा भट्टेन्दुराजस्य यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थे
मनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् दूर्वाकाण्डविडम्बक
श्च निबिडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः इ
त्यत्रानुभावविभावावबोधनोत्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचि
तचित्तवृत्तिवासनानुरंजितस्वसंविदानंदचर्वणागोचरोऽर्थो रसात्मा स्फुरत्येव अभि
लाषचिन्तौत्सुक्यनिद्राधृतिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि
एवं व्यतिरेकाभावं प्रदर्श्यान्वयाभावं दर्शयति यत्रापीति तदितरस्य शब्दनिवे
द्यत्वे प्रतिपादनमुखेनेति शब्दस्पृष्टतया विभावादिप्रतिपत्त्यर्थः स केवलमि
ति न यथा याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तझंपानतां कालिंदीतटरूढवंजुल
लतामालिंग्य सोत्कंठया तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनांतर्जलचा
रिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् इत्यत्र विभावानुभावौ ज्ञानतया प्रतीयते प्र
तिपत्त्रं कुर्वतोत्कंठावर्णनामेव प्रतिपद्यत एव सोत्कंठयेत्यत्र केवलं सिद्धं सा
धयति उत्कमित्यनेन तु का अनुभावानुकर्षणं सोत्कंठयेति शब्दः पृथक् इत्यनेनेवा·

ध्व. लो.
२३
23

दोपिनानर्थकः ॥ एवं तत्तु भवशालिपादनेहि शब्दकृतमतन्मयीभावोगा यत्नतत्कृते
न्यवदेनमाह । विषयोनरहइति यदिश्रुत्यैतात्मासौ नहि यदभावोपियद्भवतिनल्कृ
तेनादितिभावः । शृदर्शनमेवदृष्टयति नहीति केवलशाब्दार्थस्फुरयति विभा
वादीति काव्यइति नवमते काव्यरूपतया प्रयुज्यमान इत्यर्थः ॥ मनागपीति शृं
गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृ
ता इत्येवं स्वशब्देन सद्धसादेर्व्यतिरेकान्वयाभावस्तदर्शितमेवोपसंहरति यत
श्चेत्यादिना कथंचिदित्यनेन यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्योऽपि विभावा
दिभ्यो विशिष्टेभ्यो रसादीनां प्रतीतिः केवलाच्च स्वाभिधानमात्रादप्रतीतिः त
स्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनां नत्वभिधेयत्वं
कथंचिदिति तस्तीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्न एवेति स्थितम् वाच्येन त्वस्य सहैव प्र
तीतिरिति दर्शयिष्यते अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारि यस्य किन्तु एवं विभावादि
केवलमधुनेदमाहुः स्वकतेओ अभिधेयस्य चत्वाजन्म्य हर्षविप्रयोगतया जन २३
नेऽप्यतिरिक्ते हि वा भोजनाभावविशिष्टपीनत्वाज्ञामन्तु रात्रिभोजने विलक्षण

याचानुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये सामर्थ्ये शक्तिविशेषसम्भावितव्यावाचकसाक
ल्यमिति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः एवं द्रोणहत्वात्प्रथमव्याख्या दूषितः द्वि
तीयस्तु कथं विदूषितः कथंचिदङ्गीकृतः जननानुव्यापाराभिप्रायेण दूषितः
ध्वननाभिप्रायेणाङ्गीकृतः यस्त्वत्रापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते स न वस्तु
तत्त्ववेदी विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्भेदसंसर्गे वा पर्यवस्य
त्यनुरस्यमानतासारे रसे इत्यलं बहुना इति प्राज्ञोऽहं न वयं इति प्रतीतोऽत्र तृतीयो
ऽपि प्रकारो वाच्याक्षिप्त एवेति संबन्धः सहृदयेति इह सहृदयैर्न विद्यमानोऽपि क्रमो न संल
क्ष्यते स एव इति द्वितीयो व्याख्यातः ॥ काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा क्रौं
चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः विविधविशिष्टवाच्यवाचकरच
नाचारुणः काव्यस्य स एवार्थः सारभूतः सन्निहितसहचरीविरहकातरक्रौ
ञ्चाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमग
मः शाश्वतीः समाः यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् एवं
प्रतीयमाने च तत्रान्यत्वं प्रतीयमानाधनिःसरणमाख्यातम् प्रधानं काव्यात्मत

ध्व. लो.
२५
25

मितिरामस्यान्येन दर्शयति काव्यस्यात्मेति स एवेति प्रतीयमानमात्रेपि प्रक्रांते तृ
तीय एव रसध्वनिरिति मंतव्यमितिहासबलात्प्रक्रांतवृत्तिग्रंथार्थबलाच्च तेन
रस एव वस्तुत आत्मा वस्त्वलंकारध्वनी तु सर्वथा रसं प्रति पर्यवस्यत इति वाच्यादु
त्कृष्टौ तावित्यभिप्रायेण ध्वनिः काव्यस्यात्मेति सामान्येनोक्तम् शोक इति क्रौं
चस्य द्वंद्ववियोगेन सहचरीहननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसनेन उत्थितो यः शोकः ।
स्थायिभावो निरपेक्षभावत्वाद्विप्रलंभशृंगारोचितरतिस्थायिभावादन्य एव स
एव तथाभूतविभावतदुत्थाक्रंदाद्यनुभावचर्वणया हृदयसंवादतन्मयीभव
नक्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः करुणरसरूपतां लौकिकशोकव्यतिरिक्तां
स्वचित्तद्रुतिसमास्वाद्यसारां प्रतिपन्नो रसः परिपूर्णकुंभोच्छलनवच्चित्तवृत्ति
निःष्यंदस्वभाववाग्विलापादिसमयानपेक्षत्वेपि चित्तवृत्तिव्यंजकत्वादिति नयेना
कृतकतयैवावेशवशात्समुचितशब्दछंदोवृत्तादिनियंत्रितश्लोकरूपतां प्राप्तः मानि
षादेत्यादि न तु मुनेः शोक इति मंतव्यं एवं हि सति तद्दुःखेन तद्दुःखसंत २५
प्तस्यैषा दशेति एवं हि चर्वणोचितशोकस्थायिभावात्मककरुणरस

समस्तकुलनस्वभावत्वात्स एव काव्यस्यात्मा सारभूतस्वभावोऽपरशाह्वैलक्ष
ण्यकारकः एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे यावत्पूर्णो न चैतेन तावन्नैव वमत्यमुमेवैनिष्का
दमेनेऽनगमेन सम्वेसैव कारणोदमाहूनान्यग्राह्या येन यदाह भट्टनायकः
शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो
र्द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेत् इति तदपास्तं आपाततो ह्यपहिधनता
न्मारसनाभावस्तत्राशर्वमतकम् अथाभिधेयव्यापारस्तथाप्यस्याः प्राधान्येनेत्या
वेदितं शब्दश्लोकं व्याचष्टे विविधेति विविधं नतद्दभिव्यंजनीयरसानुगुण्येन
विविधं कृत्वा वाच्ये वाचके रचनायां च यच्छास्त्रहृद्यालंकारगुणयुक्तमित्यर्थः
तेन सर्वेषामपि नवनवसम्नावेपि तथाव्यवहारः अनिमसम्नावेपि तु चित्रे वनीवव्य
वहारः इत्युक्तं भगवतैनैनन्निरवकाशं यदुक्तं हृदयदर्पणे सर्वत्र तर्हि काव्यव्यवहा
रः स्यादिति सन्निहितसहृदयरीतिविभावउक्तः आर्द्रं दितमाहेतानुभावः ज
नितश्वतिवर्वर्णनमोचरत्वेनेति विशेषः ॥ शोको हि करुणरसस्थायिभावः
प्रतीयमानस्यैवेति प्रतिपादितम् प्रतीयमानस्य वाच्यभेददर्शनेऽपि रस

भावमुक्तिर्नैवोपलक्षणं यथान्यत्र ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोक उक्तः तल्लक्षती
ध्व॰ भूतानं वक्तृकाव्यस्यात्मेति कथं तदस्यासंभवादाह शोक इति करुणस्य तच्चर्वणा
लो॰ गोचरात्मनः शोकस्थायिभावः शोको हि स्थायिभावे ये विभावानुभावाः तत्स
२५ मुचितचित्तवृत्तिचर्वणात्मा रस इत्यस्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते
25 शोकश्लोकसंविदितं यद्यपि तन्मितं वचितवृत्तिजातं संस्कारक्रमेण हृदयसंवादमा
दधानं चर्वणायामुपयुज्यते ननु प्रतीयमानस्य रूपमात्मा तस्य त्रिभेदं प्रतिपादि
तेन न तन्मैकरूपमनेन चेति द्यमेन रसस्यैवात्मत्वं वस्तुकं भवतीत्याशंकाया
यामेतैवोत्तरमाह प्रतीयमानस्य चेति अन्यो भेद एव वस्त्वलंकारात्माभा
वप्रहणं अभिव्यक्तिलोपि वर्तमानस्य तावन्मात्र विश्रान्तावपि स्थायिचर्वणा
पर्यवसानो दिनरसप्रतिष्ठामनवाप्यापि आलंकतं भवतीत्युक्तम् यथा नवं
नखाग्रेणापि विघट्टयंती विवर्तयंती वलयं विलोलम् आमंद्रमाशिंजितनूपु २५
रेणपादेन मंदं भुवमालिखंती स्वप्नबलज्जया रसभावप्राहेन वदताभासतत्त्व

प्रभावयिसद्गृहीतावेव अवान्तरवैचित्र्येऽपि तदेकरूपत्वात् प्राधान्यादिति रसप
र्यवसानादित्यर्थः तावन्मात्रविश्रान्तावपि त्वन्यथा हृद्यैव लल एवकारेण व
स्खलकारपुनेरपि जीवितत्वमौचित्यादुक्तमिति भावः सरस्वती स्वादु तदर्थ
वस्तु निष्यन्दमाना महतां कवीनाम् अलोकसामान्यं प्रतिभाविशेषं परिस्फुरं
तमभिव्यनक्ति ः येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे का
लिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवय इति गण्यन्ते एवमिति दृष्टान्त
मुखेन प्रतीयमानस्य काव्यात्मतां प्रदर्श्य स्वसंवित्सिद्धमप्येतदिति दर्श
यति सरस्वतीति वाग्रूपा भगवतीत्यर्थः अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तुशब्दे
न तत्स्वरूपं व्यवच्छेद्य वस्तु ग्राह्यमावेशेन निष्यन्दमानेति विद्यमाने हृदयं स्वयमेव
प्रस्नुवानेत्यर्थः यदाह भट्टनायकः वाग्धेनुर्दुग्ध एवं हि रसं यद्बालतृष्ण
या तेन नास्य समः स स्याद्दुह्यते योगिभिर्हि यः तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्या
हि योगिभिर्दुह्यते अत एव यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि
दोहदक्षेत्यनेनैव सारतापि वस्तुपात्रत्वं हिमवत उक्तम् अभिव्यनक्ति प्रस्फुरन्तं

मितिप्रतिपत्तव्यमिति सा प्रतिभानुमीयमानापि तत्तदावेशेन भासमानेत्यस्यार्थः
ध्व॰ यदुक्तमस्मद्गुरुणा भट्टतौतेन नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोऽनुभवस्तत
लो॰ इति प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा तस्या विशेषो रसावेशवैशद्य
२६ सौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वम् यदाह मुनिः कवेरन्तर्गतं भावमिति येनास्य
26 भिव्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषेण निमित्तेन महाकविगणनेति यावत् इ
दं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम् शब्दार्थशासनज्ञानमात्रे
णैव न वेद्यते वेद्यते स तु काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् शब्दार्थशासनज्ञान
मात्रेणैव न वेद्यते सोऽर्थो यस्मात्केवलं काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते यदि वा
च्यरूप एवासावर्थः स्यात्तदा वाच्यवाचकस्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात्
अथ वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यतत्त्वार्थभावनाविमुखानां स्व
रश्रुत्यादिलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्धर्वलक्षणविदामगोचर एवासावर्थः ॥ २६
इदं चेत्तु न केवलं प्रतीयमानं प्रत्युत न्यदेवेत्येतत्कारिकासु चिन्तितं स्वरूपवि
षयभेदो एवं यावद्भिन्नसामग्रीवेद्यत्वमपि वाच्याद्व्यतिरेके प्रमाणमिति

याचन वेद्यतेइति नत्वनवेद्यतेयेनस्यादसाविनिभावः काव्यस्यतत्त्वमनीतोयोर्थे
स्तस्यभावनावाच्यातिरेकेनानवरतंवर्णनतत्वविमुखानां स्वराष्ट्रइनाद
यः स्फुरितिनामसाहृस्यवैलक्षण्यमात्रकारियद्रूपंनतदेतत्परिगणमाना''''''
स्वरनहंतरालोभयभेदकल्पितनानाविंशतिविधाः शृङ्गारादिस्याहुनजान्यथा
कथामनागभाषाविभावांतरभाषादेशीमार्गीणद्धंते प्रकृष्टंगीतंगानं
येषांतेप्रगीतागानंवाधारव्याद्यन्याद्दिकर्मणिप्रारंभनवाक्षफलपर्यंतंता
लह्यते ॥ एवंवाच्यव्यतिरेकिणोऽर्थस्यसद्भावंप्रतिपाद्यप्राधान्येनतस्यैवेति
प्रतिपादयति सोर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगीशब्दश्चकश्चनयत्नतः प्रत्यभिज्ञे
यौतौशब्दार्थौमहाकवेः सर्व्यंग्योर्थस्तस्यव्यक्तौसामर्थ्ययोगीशब्दश्च
कश्चननसर्वः तावेवशब्दार्थौमहाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौव्यंग्यव्यंजकाभ्यामे
वहिसुप्रयुक्ताभ्यांमहाकवित्वलाभोमहाकवीनांनवाच्यवाचकरचनामात्रेण ॥
एवमितिस्वरूपभेदेनविषयभेदेनभिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेनचेत्यर्थः प्रत्यभि
ज्ञेयाविति प्रत्यर्थेहृत्यः सर्वोपितत्पायनेनदृश्नीयताप्राधान्येलोकप्र-

ध्व॰
लो॰
२७
27

सिद्धत्वे प्रमाणमुक्तम् निषेधमार्गेण न वक्तव्येन क्लिष्टताक्रमउक्तः प्रत्यभिज्ञया ग्राह्येन
हृमादि काव्येन ज्ञानं जायेत कस्यचिद्भ्रान्तिभावनः इति नये न यद्यपि स्वरूपमस्येव न तस्य
विद्धादीनि नत्याधीद्यमित्यभिमतिविशेषतो निरूप्यमाणं समवस्थापकत्वीभवति यद्
क्रमस्वरूपस्य गुरुभिः श्रीमद्भुत्पलपादैः तैस्तैरवयुपपादितैः पनन्तत्स्वलक्ष्या
क्षिप्तो यतिके कान्तो लोकसमानपचनयदि ज्ञातो न त्वेन पश्या लोकस्येव नत्या
न वेदितं गुणः स्वात्मापि विस्तृष्टेशैवा तेति जवैभवा यत्तादिग्र्यत न्यत्यभिज्ञो
दितेति तेन ज्ञानस्यापि विशेषतो निरूपणान्न संख्यात्मकमवगत्यभिज्ञानं न्तु
तद्देवेदमित्येतावन्मात्रम् महाकवेरिति यो महाकविरित्यर्हे भूयामित्यादृष्णले ।
एवं व्यंग्यस्यार्थस्य व्यञ्जकस्य च शब्दस्य प्राधान्यं वदता व्यंग्यव्यंजकभावस्यापि प्रा
धान्यमुक्तमिति ध्वनतीति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम् ननु प्रय
त्नेनोपादेयमानत्वात् वाच्यवाचकतद्भावस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशंक्योपायानामेव
प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेणाविरुद्धोयं प्राधान्येऽस्याद्ये दृष्टिरिति दर्शयति इ
दानीमित्यादिनत्यादिना ॥ इदानीं व्यंग्यव्यंजकयोः प्राधान्येऽपि यद्वाच्यवाचक २७

वैव प्रथममनुमादयते कवयस्तदयिगुरुमेवेत्याह आलोकार्थी यथा दीपशिखायां
यत्नवाञ्जनः तदुपायतया तदर्थैवाच्येनदारतः यथा ह्यालोकार्थी सन्नपि दी
पशिखायां यत्नवाञ्जनो भवति तदुपायतया तद्वद्दीपशिखायामंतरेणालो
कः संभवति तद्वद्व्यंग्यमर्थं प्रत्यादृतो वाच्येर्थे यत्नवान्भवति अनेन प्रतिपाद
कस्य कवेर्व्यंग्यं प्रति व्यापारो दर्शितः आलोकमालोकः वनितावदनारविं
दावलोकनमित्यर्थः तत्र ओपायो दीपशिखा ॥ प्रतिपाद्यस्यापि तद्दर्शयित
माह यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्त
स्य वस्तुनः यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थावगमः तथा वाच्यार्थपूर्विका व्यंग्य
स्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥ प्रतिपदितिभावेत्यादि तस्य वस्तुन इति व्यंग्यरूपस्य सा
रस्येत्यर्थः अनेन श्लोकेनात्यन्तसहृदयायोगेन भवति तथैव स्फुटमेव यत्क्रमः
यथा त्वंतर्ज्ञहृदयेनेन भवति तस्य पदार्थवाक्यक्रमः प्रतिपाद्यापि तद्दर्शयित
माह इदानीमित्यादिना इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेपि तत्प्रतीतेर्व्यंग्यस्या
र्थस्य प्राधान्यं यथा न म्लायते तथा दर्शयति स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं

ध्व॰ लो॰ २८
28

प्रयत्नेऽपि यथा व्यापारनिष्पन्नो पदार्थो न विभाव्यते यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्या
र्थं प्रकाशयन्नपि पदार्थो व्यापारनिष्पत्तौ न विभाव्यते विभक्ततया तद्वत्सचेतसां सो
र्थो वाच्यार्थविमुखात्मनां बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिनां झगित्येवावभासते यथाव
भासते ॥ काशाग्रामसहृदयभावस्यान्यवाक्यार्थेऽकृतेऽकौशलस्यैव सत्त्वापि क्रमो भ्या
स्याविनाभावस्य स्यादिवत्रभेदः न वा लक्ष्यत इति प्राधान्यादेव तत्पर्येनानुसर
णं वितामध्येविश्रान्तेन कुर्वते इति क्रमस्य सतोऽपलक्षणं प्राधान्येदेतत् स्वसाम
र्थ्यमाकांक्षायोग्यतासन्निधयः विभाव्यत इति विशाहेन विभक्ततोक्ता विभक्तत
यानभाव्यतेऽन्यथः अनेनाविद्यमान एव क्रमो न संवेद्यत इत्यर्थः तेन यत्स्फो
टाभिप्रायेणोक्तं क्रम इति यावत्तेनैतत्सुतरां विरुद्धमेव वाच्यार्थविमुखेत्यविशा
ति निर्वेपनेपरितोषमलभमानस्वात्माद्हृदयं येषामित्यनेन सचेतसामित्यस्यैवा
र्थो विभक्तः सहृदयानामेव तदर्थं महिमा स्वनन्तकाव्यस्यासौ कश्चिदिति प्र
यद्दयाशंकाह यत्रावभासत इति तेनात्र विभक्ततानावभासते ननु वाच्यस्यैव सर्व २८
यानवभासः अत एव तत्तीयोद्योते घटप्रदीपदृष्टान्तबलाद्व्यंग्यस्याग्रयस्यानवि

ग्यः एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृते उपयोजय
न्नाह यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यंक्तः काव्यविशेषः स ध्व
निरिति सूरिभिः कथितः यत्रार्थो वाच्यविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यंक्तः स का
व्यविशेषो ध्वनिरिति अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य उपमादिभ्योनुप्रासा
दिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् यदप्युक्तं प्रसिद्धप्रस्थानातिक्र
मिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्तीति तदप्ययुक्तम् यतो लक्षणकृतामे
व स केवलं न प्रसिद्धो लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव सहृदयाह्लादिकाव्यं ततोन्य
च्चित्रमित्यग्रे दर्शयिष्यामः यदप्युक्तं कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्ता
लंकारादिप्रकारेष्वंतर्भाव इति तदप्यसमीचीनम् यतो वाच्यवाचकमात्राश्र
यिणि प्रस्थाने व्यंग्यव्यंजकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमंतर्भावः वा
च्यवाचकचारुत्वहेतवस्तु तस्याङ्गभूता न त्वेकरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमा
णत्वात् परिकरश्लोकश्चात्र व्यंग्यव्यंजकसंबंधनिबंधनतया ध्वनेः वाच्यवा
चकचारुत्वहेत्वंतःपातिता कुतः ॥ सद्भावमिति सत्तां साधुभावं प्राधान्येनेत्य

ध्व॰ लो॰ २८

२१

र्थः तद्यद्वयोर्नीपादेयिषितं सर्वैः प्रकृतेऽस्मिन्लक्षणे उपयोजयतीति उपयो
गं गमयन् तदर्थमिति वाच्यस्य योगः स्वसाहृत्यात्मवाची स्वमुखसामर्थ्ये अतो
स्वार्थौ याभ्यां यया संख्येन तेनार्थो गुणीकृतात्मा शब्दो गुणीकृताभिधेयः त
दर्थमिति सरस्वतीमाधुर्यमर्थं बलिनोतियदुक्तं व्यंग्यः शोभयतः व्यंग्य इति वि
वेचनेनेदमाह यत्राविवक्षितवाच्यशब्दः प्रयुक्तो व्यंजकत्वं याप्यर्थस्यापि सह
कारितानन्तरत्वेति अन्यथा लक्षणातोऽपि शब्दस्य व्यंजकः स्यात् विवक्षितान्यपर
वाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवतो विवक्षितशब्दाभिधेयेन याविनातत्स्यार्थस्या
व्यंजकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि ध्वननव्यापारः तेन यदुक्तं नायके
नाविवेचनं दूषितं तन्न जानिमीलिकयैव गुणः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं
प्राधान्याभिप्रायेण काव्यं तद्विशेषस्य शब्दो काव्यस्य वा विशेषः काव्यग्रहणं
तु लंकारोपस्कृतशब्दार्थस्वरूपात् अधिनिलक्षणं आत्मन्यु केनेनैनत्रिकका
प्राधान्ये तात्पर्यप्रतिपादकत्वेन नियत द्वारः स्यादिति यथोक्तं चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि २८
काव्यस्यात्मा स्यादिति तदंगीकुर्मः एव नाम्नि खल्वयं विवाद इति यथोक्तं वा

रुणः प्रतीतिर्यदि काव्यात्मा स्यात्तदा दिग्भ्रमालादपि सा भवतीति न स्यादिति
नत्वप्राणत्वेन यत्काव्यात्माभिधानप्रस्तावे कः पक्ष भ्रमे इति न कश्चिद्देतत् स
इति अर्थो वाच्यो वा व्याख्यातो वा अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनितीति शब्दो व्यंग्यो
वा सुन्दरस्त इति व्याख्यातो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति काव्यस्य प्राधान्येन समा
हारपरतया ध्वनरूपमुक्तेनतया ध्वनिरिति शब्दितया हि तम् विभक्त इति गुणालंकारा
णां वाच्यवाचकभावप्राणत्वात् अस्य च तदन्यत्वं स्यात् जनकभावसारत्वात् ग्रामस्य तेषु
तत्त्वोऽव इति अनन्यत्वभावो विषयार्थः तस्यातिरिक्तः कोऽयं ध्वनिरिति निराकृते
लक्षणे सैकुत्वमेवेति लक्षणीयता लक्षणत्व प्रसिद्धमभिप्रेत्य ननु तत्र केचि
त्तदा स्यादिकत्वं तत्काव्यस्य वाच्यापि न किंचित् चित्रमिति विस्मयकृत्तत्त्वादेव
पूर्णत्वमहद्दणाभिलक्षणीयत्व मत्काव्यमात्रमतिश्चादमथमित्यर्थः काव्या
नकादि रत्नानामाविर्भवे लेख्यमात्रतां नाकलुमात्रताद्या अर्थ इति प्रधानगुणभा
वाभ्यां व्यवस्थितं वस्तु अवस्थितम् त्रिधा काव्यतत्तोपमुनद्भिरभीयत इति तृतीयो
द्योतेवमूलित परिकरार्थं काव्यकाव्यसाधिकावापकत्वे श्लोकः परिकरश्लोकः

ध्व. लो. २.
30

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्ध्वनेर्विषयः यत्र तु
तत्प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नुति
दीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि निराकर्तुमभिहितं
उपसर्जनीकृतस्वार्थाविति अर्थो गुणीकृतात्मा गुणीकृताभिधेयः शब्दो वा यत्रा
र्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति तेषु कथं तस्यान्तर्भावः व्यंग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः न
चैतत्समासोक्त्यादिष्वस्ति समासोक्तौ तावत् उपोढरागेण विलोलतारकं तथा
गृहीतं शशिना निशामुखम् यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोपि रागाद्गलितं
न लक्षितम् इत्यादौ व्यंग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते समारोपितनाय
कानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वात् आक्षेपेपि व्यंग्यविशे
षाक्षेपिणो वाच्यस्यैव चारुत्वम् प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षेपोक्तिसामर्थ्यादेव ज्ञा
यते तत्र शब्दोपारूढो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यं
ग्यविशेषमाक्षिपन्मुख्यं काव्यशरीरम् चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यंग्य २.
योः प्राधान्यविवक्षा यथा अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दै

वगतिस्त्रिधा न तथापि न समागमः। अत्र सत्यामपि व्यंग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्व
मुत्कर्षवदिति तस्यैव प्राधान्यविवक्षा। यथा वदीपकापह्नुत्यादौ व्यंग्यत्वेनोपमा
याः प्रतीतावपि प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न तया व्यपदेशः। तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्
अनुक्तनिमित्तायामपि विशेषोक्तौ। आहूतोपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोपि
गन्तुमना अपि पथिकः। संकोचं नैव शिथिलयति। इत्यादौ व्यंग्यस्य प्रकरण
सामर्थ्यात्प्रतीतिमात्रं न तु प्रतीतिनिमित्ता काचिच्चारुत्वनिष्पत्तिरिति न प्राधा
न्यम्। पर्यायोक्तेपि यदि प्राधान्येन व्यंग्यत्वं तद्भवतु तस्य ध्वनावन्तर्भावो न ध्वनेस्त
दन्तर्भावः। तस्य महाविषयत्वेनाङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। न पुनः
पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशे व्यंग्यस्यैव प्राधान्यम्। वाच्यस्य तत्रोपसर्जनी
भावेनाविवक्षितत्वात्। अपह्नुतिदीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यंग्यस्या
नुयायित्वं प्रसिद्धमेव। संकरालंकारेपि यदालंकारोऽलंकारान्तरच्छायामनु
गृह्णाति तदा व्यंग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न ध्वनिविषयत्वम्। यत्रालं
कारे वा प्रपेनेति वा कृतनया स्फुरतया वेत्यर्थः। अभिहितमिति मतश्चोतः

ध्व. लो. ३८
३।

ग्रादेशोऽयं कश्चन्यस्य व्याख्यानेनानु गृणीकृतात्मेति शास्त्रेऽप्यनेन सर्वशास्त्रस्यार्थो व्या^
ख्यातः नवैनदिति व्यङ्ग्यस्य शोधात्वेन मौथ्ययापि न चकास्ति ग्रुडौततन्नाव भा
सिन्धामिति तिनयेनालिङ्गवर्णेन विश्रान्ते लक्ष्यापि विवेचके जीवितान्वेषणो कि
यमाणेयदा व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेवानुयायि एवं प्रालेतदुपकरणत्वादेव
तस्यालङ्कारतातत्तोवाच्यादेवोपस्कृतात्मत्कारलाभ इति यद्यपि व्यङ्ग्येनेवम
धुनिरस्ति तथापि भवकल्पानि विशेषोऽव्यङ्ग्यार्थो न रसोन्मुखी भवति स्वातेष्ट
णापि तु वाच्यमेवार्थं संस्कुर्वन्धावतीति गुणीभूतव्यङ्ग्यताऽस्य समासोक्तावि
ति यथोक्तेन न्यायेनार्थेन तत्समासैनैव विशेषणैः समासोक्तिरुदितार्थे हि ममा
र्थे तयाप्यन्वय इति समासोक्तेर्लक्षणं स्वरूपे हेतुर्नाम तत्र विवेचनमिति यादृ
न्नेप्येनेकमादृत उपोढरागेणेत्यादौ हि ताणिमा प्रेमवचनेन ॥ विलोलालका
रकाज्योतीषि नेत्रविभागस्य पतनेति ऊर्गितेवप्रेमरभसेन गृहीतमाभा
क्षितया विवृतनिमाष्क्रान्तेव निपुणयामुखंशारंभोवदनकोकनदेवेति यथोक्ति ३१
यथारूढिरितिगृहणेन प्रेमरभसेन चानिमिरं तस्त्रुकंसत्वाग्रस्थवस्तिमिरा

मुके राशिमग्नावर्णीकृतं तमः पक्ष्लं तिमिरं मुके नीलजालिकानवोरुणाभैरु
वृभकृहिता रागाङ्गस्सद्रात्मध्यारागा मदवेन रेभेमरणाप्खहेतोः श्वेतापिशुवे॰
संगाहिशिश्रयेवगालितं भवतानैपविलेव नयाराख्यावाकृतलभत्यामममत्तमि
श्रितं उपलहणेनेनवानतालिलिं राविशारेभोमाविनितताते तिमिरमेव
लिनं श्रुदृष्टनेहिंराविमत्वमितिलोकेनलक्ष्यते ननु तु हेश्यालोके ना॰
यिकापेक्षनननयेतिकर्तपदम् रात्रिपदे शयिवाहोनलक्षितमित्यस्यानैत
रः श्रवणनायकेनपश्चान्तेन तुंबनो पद्मगेशुरोनीलाम्बुवसगलनेपत
ने यदिवाश्वेतोग्रेन यथा शरीलं नायकेन मुखेमितिसंवल्ले नुद्ध्यंयेघ्रनीतेपि
नयायान्यम् ननोपि नायिकायवदारोनियाशाप्यिनावेवष्णुगाराविभाव
नूपोसंस्तु वीवलेकारनाभजते ननत्वदाद्याहिभावीभूतात्रमनिष्ट्यं दः
पक्ष्णुश्चावर्हंनयानिधायेतिकर्तपदं नत्वावेननायाकुरत्नमुपपञ्चमिति
गाहेनैवाचनायिकाश्ववद्वारश्रानीनोभियेयपवनअंगयरम्पतपवममा
सोत्किरितिमममकलार्थमेव ग्रंथार्थमत्यजन्‌ अंगपानानुगतमिति एकदे

ध्व॰ लो॰ ३२

३२

प्राविवर्तिचमंप्रत्ययंकस्मात् राजहंसैरवीज्यंत शरदीवसरोनृपाः इतिवत् नन्वस
मासोक्तिरस्तुत्वविशेषणतयाभावाद्दृश्यत इतियानेनाभिव्यापारइतिरासादित्य
त्वमवांतरेणबहुना नायिकायांनायकेयोऽयंव्यवहारः सनिरूपणीयःसमारोपि
तः नायिकायांनायकस्ययोऽयंव्यवहारः सपक्षिणिसमारोपितइतिव्याख्यानेन
कोऽपिदोषप्रसंगः आक्षेपइति प्रतिषेधइवेष्टस्ययोविशेषाभिधित्सया वक्ष्य
माणोक्तविषयः सआक्षेपोद्विधामतः तत्राद्योयथा अहंत्वायदिनेक्षेयलक्षण
मप्युक्तकालतः इयदेवास्त्वतोन्येनकिमुक्तेनाप्रियेणते इतिवक्ष्यमाणमरण
विषयोनिषेधात्माक्षेपः तत्रेयदस्तुइत्येतद्वाच्यंअप्रियेइत्याक्षिपत्सत्व वाकृत
निर्वेधनमित्याक्षेपणाक्षेपमलंकृतं संप्रधाने उक्तविषयस्त्वयथामसेव भोः
भोः किंकिमकांडएवपतितस्तवपांथकान्यामामितिस्तनाहकुतःपथिकस्यमेगृह
ल्वमतिः सोऽयंजलेरुदते ग्रस्यानोपनतामकालसफलभाल्हास्यपतिकुप्यतस्वे ३२
लोकाःप्रथितप्रभावमहिमानामार्गः पुनर्मोरवः गृहकर्ममेवकः प्राप्यमरूपा
न्किमितिनप्रतिलेभइत्यत्रविषयमानरुदयः केनापिविडंवनात्क्षेपेणप्रतिबो

ध्यते तथाक्षेपेण निषेधरूपेण वाच्यस्यैवासत्यत्वकथमेवानवैफल्यत: कुतो दे
गात्मन: शान्तरसस्थायिभूतनिर्वेदविभावानुभावरूपतयावमन्त्कोनिवम्
वामनस्य तु उपमानाक्षेपलक्षणं उपमानसदृस्यवैद्वाद्देवाक्षेपोस्मिन्सति
किं तया कृतमिति यथा तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना
सौन्दर्यस्य पदं दृशौ यदि च तै: किं नाम नीलोत्पलै: किं वा कोमलकान्ति-
भि: किसलयै: सत्येव तत्राधरे ह्या धात: पुनरुक्तवस्तुरचनारंभेष्वपूर्वो ग्रह:
अत्र वक्त्रयोरुपमार्थो वा अस्यैवोपकुरुते किं तेन कृत्यमिति अपहस्तनाक्षेप
मात्तेपो वाक्यपवचमत्कारकारणम् यदि वोपमानस्याक्षेप: सामर्थ्यादाकर्ष
णं यथा ऐन्द्रं धनु: पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् प्रसादयन्ती
सकलंकमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार इत्यत्रेर्ष्याकलुषितनायिकान्तरमुप
मानमाक्षिप्तमपि वाच्यमेवालंकरोतीति एषा समासोक्तिरेव न तद्वाद्
वाकत्वोत्कर्ष इति अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह अनुरागवतीति तेनाक्षेपेण
प्रमेयसामर्थ्येनमेवपविसमासासामिति मंतव्यम् तथोदाहरणेन समासोक्ति

ध्व॰ लो॰ ३३

33

श्लोकः पठितः अहो दैवगतिः कीदृगिति गुरुपादान्तं यादि निमित्तो समागाम इ
त्यर्थः तस्यैवेति वाच्यस्यैवेति तात्पर्यम् वमनाभिप्रायेणायमाक्षेपो भामहाभि
प्रायेण समासोक्तिरित्यनुमापयेंहृदयेन हीना समासोक्त्याक्षेपयोर्विरहे भे
दकमेवोदाहरणं व्यतिरेकेणोक्तम् एतावपि समासोक्तिर्वा प्रस्तुताक्षेपो वा किम
नेनास्माकं सर्वथालंकारान्तरस्य वाच्योपस्कारकत्वेन गुणीभवति इति तात्पर्यमित्यभि
प्रायो व्यङ्ग्येनाग्रहोभिर्निरूपितः एवं प्राधान्यविवक्षायां हृदयोत्तम्भकाव्यं देशे
प्राधान्यकृतं च भवतीत्यत्र दृष्टान्तरूपं प्रसिद्धमाह यथा चेति उपमायाश्चेति
उपमानोपमेयभावस्येत्यर्थः तथैवोपमया दीपके इह आयमध्यान्तविषयत्वे
यादीपकमित्युक्ते इति लक्षणम् तत्र दीपकेनैव शोभायस्या मणिः शाणोल्ली
ढः समरविजयी हेतिदलितः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बाललालना मद
क्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चा
र्थिषु जनाः इत्यत्र दीपककृतमेव चारुत्वम् अपह्नुतिरपि हस्याः किंचिदंतर्ग
तोपमा तत्रापह्नुत्यैव शोभा यथा नेयं विरौति भृंगाली मदेन मुखरा मुहुः अ ३३

यमाहृष्यमाणस्यकंदर्पस्यानुरोधतिः एवमालंबनविभावोद्दीपनक्रमेणैवप्रमेयां
तरमाद् धन्तके निमित्तायामपीति एकादेशस्यनिगमेयागुणेनतद्भेस्तुतिः वि
शेषश्रयनायामेविशेषोक्तिरिति निस्कता यथा सयकस्तीणिजयतिजगंतिकु
सुमायुधः हरतापितनंयस्यशंभुनानहृतंबलम् इयंवाविन्यनिमित्तेतिनाम्ना
अंवयसमुद्भावः उक्तनिमित्तायांवस्तुस्वभावमात्रेणपर्यवसानमिति तथापि
नेअंवयस्वसद्भावशंका यथा कर्पूरइवदग्धोपिशक्तिमान्योजनेजने नमो
स्त्ववार्यवीर्यायतस्मैमकरकेतवे नेनप्रकारद्वयमवधार्यतृतीयंप्रकारमा
श्रित्यतेअनुक्तनिमित्तायामपीति अंवयस्येति श्रीतकृतावेकत्वातिरवनिमित्त
मितिभट्टउद्भटस्याभिप्रायेणाह नन्वत्राचिन्त्याकृतनिष्पत्तिरिति यत्तुर
सिकैरपिनिमित्तंकल्पितुमशक्यतासमागमेनमनागपिलघुतरमपायमस
मेमन्यमानोनिद्रागमनमुश्रांसंकोचंनात्यजदिति तदपिनिमित्तंचाकृतवदे
तत्यानालंकारहृद्भिःकल्पितमपितुविशेषोक्तिभागएव नचिन्त्यमित्यलयती
ति एवंभूतोविभज्यमाननिमित्तोपस्कृतप्रकृतवदेतः अनन्यथाविशेषोक्ति

ध्व॰ लो॰ वृ॰ 34

रेणानुभवेत् एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणोक्त्या ग्रन्थकृद्व्यपदिशत् नन्वा
द्रेऽनेनैवाभिप्रायेण ग्रन्थोऽयमवस्थित इति मन्तव्यम् पर्यायोक्ते यदन्येन प्रका
रेणाभिधीयते वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मनेति लक्षणम् यथा
शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पथगामिनः रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदे
शनेति। अत्र भीष्मस्य भार्गवप्रभावाभिभावी प्रताप इति यत्प्रतीयते त
द्यापि तन्महार्थेण देशिता धर्मदेशनेत्यभिधेयमानेनैव वाक्यार्थोऽलंकृतः
अत एव पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं सद्यदभिधीय
ते तदभिधीयमानमुक्तमेव सत्पर्यायोक्तमेवाभिधीयत इति लक्षणपदं पर्या न्वा
योक्तमिति लक्ष्यपदम् अर्थालङ्कारत्वं सामान्यलक्षणं चेति मेवमुच्यते यदि
न्वभिधीयते इत्यस्य बलाद्व्यञ्जनमभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति उदाह
रणेच भमधम्मिअ इत्यादि तद्वदलंकारत्वमेव हृद्येन कार्यामेदान्तराणि वास्य
वक्तव्यानि न तावत्। यदि प्राधान्येनैवेति [illegible] शोऽलंकारत्वं न विवक्षितं धना वृ॰
विन्यंतभावाद्दानैवाभोनालंकारः स्यादित्यर्थः तद्वेति यास्रङ्गालंकारत्वेन

विवक्षितः तात्पर्येणैवेति भावः ननु ईदृशस्यास्याभिधीनिकृतः श्रुतिर्हि
महाविषयः सर्वत्र भावाद्व्यापकः समस्तशक्तिशस्यानन्ताद्योगीन्द्रबालं
कारो व्यापकोऽन्यालंकारवन्न ह्यांगीकृतालंकार्यत्वेन वाणीत्वव्यापकत्वाद्गिरेतत्
स्यापनस्यैतेन अत्रैतेवालंकारतान्तर्भावत्वाद्वायमवलेभ्यते नकेवलमात्स्यर्थत्र
हात्पर्यायोक्तं भातीति भावः ननु यदपि यात्नैर्देहमपि तस्याभिदेवोन्मीलितं
मिति दर्शयति भामहस्याप्यालंकारीयं रूपमभिमतं नातेनदाहरणेन दर्शितम्
तत्रैवैतवत्ययस्यप्राधान्यं वाक्यवदेतन्मात्र तेन तदन्वयाभावात्तयात्तसंप्रत्यय
दृष्टान्तरणानामपि कल्पने तत्रैवैतवत्ययस्य प्राधान्यमिति संगतिः यदिन्तु
तदुक्तं दृष्टान्तरणमनालम्बभयात् अन्यत्वावकाशाङ्कियते तदस्या ङ्किष्यतैवके
वलेन तन्यसमवलंब्यार्थश्रवणेनात्मसंस्कारः इत्यनार्थवेष्टितम् यदाहुरै
तिहासिकाः श्रवणयाप्यवकाशप्यर्णश्रवणकमस्कृतीति भामहेनाप्युदाहृत
म् गृहेष्वध्वसु वानान्नं भुञ्ज्महे यदधीतिनो विप्रा न भुञ्जते इति एतद्धि भगवद्वा
सुदेववचनं पर्यायेण रसदानं निषेधति यच्चाप्युवाद तच्च रसदाननिवृत्तये

धुं लो: ३५
35

इति नलस्य स्मरदाननिषेधस्वकोशस्य किंचिद्विचारः कृतमस्ति येन भ्रात्यंशंकते ॥
अपि च नृपयोग्ये योग्येइह लिने विषभोजनेन विना यदन्नभोजनं नलदेवोक्तप्रकारेण
पर्यायोक्तेः स्मरकारणीकं भोजनार्थमलंकृतं नचास्य निर्विषभोजनं भव
तीति विवादिनामिति पर्यायोक्तमलंकारं प्रवर्तितवितर्के नानानामभिमत इति
तात्पर्यम् अथ प्रकृतिदीपकयोरिति पततः संबन्धमेवतिनिःसीलमलमपवाद प्रसिद्धमि
ति प्रतीतिप्रसादितं तेषां स्पर्शः इदं वैतद्रूपमाप्यपदेशभाजनं प्रधानं भवतीत्य
न्यथा कृत्यापुष्पान्तरैस्तरलोक्य मधुहेमपङ्कजमपरं ग्रन्थप्राप्यायोजयितुं न
रमणीकं तं प्रधानत्वाभावान्नधनिरितिकार्याणि रेणवल्लभनेन्दुमेवोपमा
यां एवं कश्यपेनैव धनिनां शंकनात् यत्तु विवरणकृद्दीपकस्य सर्वत्रोपमानत्वा
नास्तीति वदन्तो दार इव रणाद्रेः प्रसङ्गेन विस्मारितवान् तत्र योगिनि तत्र
तिलेपं च अन्यदेतमाह मदहस्त्यादिसकलमन्यादिदान्तम् मदोजनयति प्रीति
मानेगं मानभंगुरम् सत्प्रियासंगमोत्कंठा मा मस्यामतम्: एवम् अत्राप्युत्तरो ३५
त्तरजन्यत्वेनाप्युपमानोपमेयभावस्य सकल्पनात् नहि क्रमिकाणां नोपमानो

पमेयभावः तथाहि रामइवदशरथोभूद्दशरथइवरघुरजोपिरघुसदृशः
अजइवदिलीपवंशश्चित्रंरामस्यकीर्तिरियमिति ननभवति तस्मात्क्र
मिकत्वेसमंवासाकल्येनोक्तत्वमुपमानिरूपणाद्वीतिकोयंरामइत्यलंगा
देभेदेहभ्यनुवर्तनेन संकरालंकारेपीति विरुद्धालंकियोहोरवेसमनन्त
न्यसंभवे कस्यवचोन्यदेशाभावेपिसंकरइतिलक्षणादेकः प्रकारः
यथामैव शशिवदनासितनमवत्किजनयनासितंदेदयानपांकिति
यत्र गगनतुलनमलसंभवाद्यथाकाराकृताविधिनेति यत्रशशीवद
नमस्याः तद्वदाववदनमस्य इतिरूपकोपमालेखायुगपदुपयासंभवादेक
तरपतत्वानारागशद्दलेशप्रमाणाभावात्संकर इति ॐयवाख्यातायाएवानिश्च
यात्काधनिसंभावना सोपिद्वितीयः प्रकारः साहार्येलकाराणामेकीभा
वइतितत्रापिप्रतीयमानस्यकाशंका यथा स्मरस्मरमिवप्रियंनरमसे
यदालिवानाहिति श्लेषेवयमकमुपमाव तृतीयः प्रकारोयत्रैकवचनावा
येनैकाथोलंकारवस्तत्रापिद्वयोः साम्याहेकस्यश्लेषता यथा नत्वादया

ध्वं॰ लो॰ २६
36

वस्तान्ताकृतत्वं प्रतिभासनाति वाच्यस्वरः कान्तो विशालीयतयोऽगुह्यमि-
ति यत्र विस्वामित्रि पत्नि समन्वितयत गद्गलोहिस्ताकिञ्जुलुष्ठककड्पणमेक-
देशाविवर्तित्वं पकंरूप्योयति उत्प्रेक्षावेवशब्देनोक्ता तदिदं प्रकारद्वयमनुक्त-
मुद्राहार्थवत्स्वलंकाराणां वाच्यत्वं कश्चभाविनः मेवरोवेकवाक्यार्थमवेक्षणाद्भि-
धीयते इति वस्तुतस्त्वप्रकाशेऽयमनुग्राह्यानुग्राहकभावो लंकाराणां यथा।
पुष्पातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविश्लेषितलामायतलाख्यां तयागृहीतेनुम-
णीगतनाभसलं लेनगृहीतेनुसरणीगनाभिः श्वयमदृणीगतनालोकनेनतदवलो-
कस्योपमापश्यपि खेरयानयापि वाच्यस्पर्शे दृष्टालंकारस्याभ्युत्थानकारि चे-
नानुग्राहकतानुगुणीभूता अनुग्राह्यतेन हि संदेहपर्यवसानम् यथोत्-
परस्परोपकारेऽलयत्रालंकृतयः स्थिताः स्वातन्त्र्येणाप्यलाभे नो लभन्ते
सोऽपि संकरः तदाह यत्रालंकार इत्यादि एवं च तत्र्यैव प्रकारे ध्वनिता-
निराकृता मध्यमयोस्तु व्यंग्यसंभावनैव नास्तीत्युक्तम् अलंकारद्वयसं-
भावनायां तु वाच्यव्यंग्ययोः समं प्राधान्यम् अथवा गुणोपसर्जनीभावेन २६

त्यस्यस्तन तत्रापि व्यवस्थाने तदा सोपि ध्वनिविषयोस्तु नन्वस्पष्टध्वनितिवि
वक्षे भावे पर्यायोक्तानिर्दिष्टन्यायात् अपिच संकरालंकारस्य संकरोति
वेद्ध्वनिसंभावनां करोति अयेन प्रकारे प्रापिवदनेनु दाहृते कथंविद
पि संभावनेन्याशंकानिराकरोति अलंकारद्वयेति समभिलिखयोर
प्याद्यलम्बमानत्वादिति भावः ननु पद्मसंगमेव प्राधान्येन भाति
तत्कथं किं कतेयम् यथा होहलगुणालक्षणाते विलासानुवर्तमिति
सरलाः इयत्कुंभानि पतिविरान्त लसितप्रालदेहिहु अत्रार्थान्तरन्यास
स्यैव प्राधान्येनाभाति व्यतिरेकापह्नुतीनत्वंग्यत्वेन प्रधानतयेत्यभिप्रायेणा
शंकते अन्यंति तत्रान्तरं तदाशोयेति संकरालंकारत्वाय न भवति अपि
तु लंकारध्वनिनीमांसांयंथने द्वितीयो भेदः यत्रापर्याये निरूपितं तत्सर्वमत्रा
प्यनुसरणीयम् अयमत्रैषु संकरध्वनेर्भेदसूत्वाग्यसंभावनानिरासप्रकारेसा
धारणमाह अपिचेति क्वचिदपि संकरालंकारे चेति संबंधः सर्वभेदभि
न्नाद्भ्यर्थः संकीर्णता मिश्रतैलालीभावः तत्रकथमेकस्य प्राधान्यंद्वौ

ध्व. लो. ३७

37

रजलवत् ॥ अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमि
त्तिभावाद्वाविधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् यदा तावत्सामान्यस्या
प्रस्तुतस्याभिधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन संबंधः त
दा विशेषस्य प्रतीतौ सत्यामपि प्राधान्येन तस्य सामान्येन विनाभावात्सामा
न्यस्यापि प्राधान्यम् । यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य
प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावाद्विशेषस्यापि प्राधान्यम् नि
मित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तुतप्र
स्तुतप्रशंसायाम प्रकृतप्रकृतयोः संबंधः तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभि
धेयमानस्य प्राधान्यस्याविवक्षायां ध्वनावेवान्तःपातः इतरथा त्वलंकारान्तरमे
व ॥ अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा
परिकल्पिता अप्रस्तुतस्य वर्णनेन प्रस्तुतादेपिण्ड इत्यर्थः सवादेपास्त्रिवि
धा भवति सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावात्सारूप्याच्च तत्र ३७
प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यमेव प्राधान्यमिति प्रतिबोध

रोति प्रयुक्तेत्याहित्याप्राधान्यमित्युक्तेन तत्र सामान्यविशेषभावेऽपि द्वयी-
गतिः समानेषु प्राकरणिकेषु यो हेतोरुच्यते गम्यते त्वप्राकरणिको विशेषः
सएकः प्रकारः यथा गृहोत्सवे सारभ्येनैव एवमदोदोगान्यमायदाम् गृहोनि
सर्गांजिल्लसदुर्वंनागतयोर्विधेः प्रत्राद्दिदैवस्थातेज्यं सर्वत्र सामान्यरूपम
प्रस्तुते वर्णिते स्सत्यवहिते वस्तुनि क्वापि विनेह विशेषान्मति पर्यवस्यति तथा
पि विशेषांशस्य सामान्येनाभ्मग्राहेऽपि स्पष्टविशेषरूपस्य सामान्यस्या
पि प्राधान्यम् नहि सामान्यविशेषयोर्गुणप्राधान्यं विभाव्यते यदा तु
विशेषोप्राकरणिकः प्राकरणिकं सामान्यमाक्षिपति तदा द्वितीयः प्र
कारः यथा एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो यन्मुक्ता
मणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाविलयि
न्यादीयमाने शनैः कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा अत्रा
स्थाने महत्त्वसंभावनेति विशेषरूपं वाच्यम् तेनापि सामान्यविशेषयोर्गुणप्र
धान्येन विरोध इत्युक्तम् एवमेकः प्रकारो द्विभेदो विचारितः यदा तु

ध॰ लो॰ २८

38

वाद्दत्यादिना विशेषस्यापि प्राधान्यमेवोक्तमेव एवमेव द्यायां निमित्तनैमित्ति
कभावेऽपि क्वचिदंशस्यापि विशेषकावमोदयेऽयति कदाचित्तु निमित्तस्य गौणतिरोधेऽल
स्याप्ति नैमित्तिकप्राधान्येन नैमित्तिकमावेदयति यथा येषां न्यभृष्टये श्रीति
नोऽन्यैर्निगमेनैःसुचं नेवायथवान्संहृतेलोकः स्वाध्येयोपरः यज्ञमख
नेवहृतार्थ चतुर्थपवनिमित्तस्य ज्ञानानेमं घोवर्णयति नैमित्तिकीं प्रेरयवननेता
प्रवृत्तामानन्नेमाभिव्यक्तम् न च नैमित्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेवप्र
धानीभवन्नानुप्राणकत्वेनेति वाच्यं व्ययोः प्राधान्यम् कदाचित्तु नैमि
त्तिकप्रवृत्तेवर्णमानेन स्वतन्त्रस्य तेनिमित्तेव्यनक्ति यथा मेत्तो सर्वा प्रव
त्तिसाध्वंकोभल्लत्वहितविरोधि शतु दुश्चमतम् सम रश्मिमिहत्तापप्रयोगप्र
दुःप्रधेवहृद जड़ापव्याप्तम् प्रयोगा अवानोऽल्पभल्लतामीविरहितद्योत्यनः
स्मरणाद्धि कपप्रवृत्तनैमित्तिकं वर्णयति प्रवृत्तं नैमित्तिकं हि विवन्नः
स्मरणात्पुनः प्रवृत्तस्य हृदयस्य व्यापारस्यानुप्राणकत्वमिति अत एवानुप्रा २८
णकत्वेनवाच्यस्यापि प्राधान्यम् इड़नाम एवाविरजीविन व्यवहारकोऽप्रा

लादिति निमित्तभूतं मंत्रितायाप्यारोपस्तायामभिव्यक्तम् तत्र निमित्तभू
तौ लावप्य नैमित्तिकं वाच्यमलंकृतं तत्र निमित्ता नशाणक तेनो दुरकथनी
करोत्यात्मा न मित्ति श्याम प्रधानतेव गायाच्चोंगयथे: (प्रकार: परीक्ष्यते मा)
एवं द्वौ प्रकारौ प्रत्येकं द्विविधौ किंवा येत्र तीय: प्रकार: परीक्ष्यते तात्रूप्य
लक्षण: तत्रापि द्वौ प्रकारौ प्रशस्तताकुशाविलाख्यश्चमत्कार: चेत्यंत
तन्मुखे श्रेष्ठम् यथा बालस्फुट भाष्याय भट्टो राजसरू भाणाय तनमपिता
स्त्र ब बलाघेन क्ष्मान्यायित: स्फुटे यस्यास्मिन्विश्लिष्यतो लि विदथेय ते सप्तयो
मुपि तस्यास्यास्मितमा प्रवेतजन यत्वा णापद्रारक्षिप्याश्रात: अन्यप्रका
णोप्रति परं वैताललीलायते प्रग्रयदुपि साक्षुण्य वधोत्र कृतश्च: कश्चिद्
त्व: प्रस्तुतस्याप्लिष्यतेतथाप्यप्रस्तुतस्य वत्तालत्वमितस्य चमत्कारका
विवेतप्रवेतश्चालेवतद संभाव्यमानो यप्रयोनव वनटय इति वाच्यस्यात्र
प्रधानता यदि पुनरचेतनादिना भ्रान्तता संभाव्यमानतत्स्थैर्य विशेषणेना
प्रस्तुतेन वर्णितेन प्रस्तुता मादित्यमाणेव चमत्कारकारितदावलम्ब

ध्वं. लो. ३९

30

निर्मीयमाणमेव भावज्ञातहृदयान्तरं स्वहृदयान्याक्रमयद्भिस्तेयन्मंगीभिः
विविधाभिर्वाग्भिर्हृदयंगमाक्षरपदन्यासोऽपि सर्वमारञ्जितमनः स्वहृदयम
न्यवहुः शिथिलितो मनमेमूलजडात्मतालाक्षणिपद्मत्मासमक्षेभवितान्न क
श्चिन्महानुभवभेदीनतारोपि सर्वाणवदितिन्यायेन गाढविवेकालोकति
रस्कृततिमिरप्रतानोऽपि लोकमध्ये स्वात्मानं प्रकाशयं हि लोकवत्वावालय
ज्ञानमन्यवृत्तिभामेवाशीजवैसेनैव लोकेन मुखीयमिति यदा वज्ञायते
तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रख्यतेयम्यतयाधात्मेन प्रकाश्यते न
ज्ञायमिति यद्यानेहृदयादिभावो लोकेनावज्ञायते महाप्रभुतकस्यचि
दिदृहिप्पोऽस्वकाचितादृशमानमानसतामसन्यसुपदशपरवशतां करो
तीति हृषादेवलोकं प्रत्येकं विकारकारणादिभिर्नूतं यदि नेवतस्महृद
येके नापि ज्ञायते कीदृशमयमिति प्रभृतमहागंभीरतातिविदग्धः सहृ
गवदीनो निर्णयेन क्वोशचलहवः मर्यादिलोकेन जड इति तत्तत्पवकाः ३९
णान्यमतवैदग्ध्यमेभावनानि निमित्तान्संभावितः श्रान्मावयतपवकार

णान्यस्तु तज्जाड्येन संभाव्यः ततएव सहृदयः संभावितस्तद्रसज्ञो
कस्तज्ज्ञोसीति यदुच्यते तदा जाड्यमेवं विषयस्वभावप्रातस्यातिविद
ग्धस्यासिद्धमिति सावद्यत्वं तल्लतिरिति जगद्दिपिपापीयानुपेलोकर
तिधुमते तदाह यदा तिनि इतरथ्यातिनि इतरथैवं पुनरलंकारान्तर
तमलंकारविशेषणानम् तन्त्रांशरूपकस्येविदपिप्राधान्यमितिभावः
गुहेशोयदादिगुह्लंकतेसमासोक्तिरन्यच्च हेदेतेन व्याजस्तुतिप्रभृतिर
लंकारवर्गोपि संभाव्यमानवाच्यरूपानुप्रवेशः संभावितः तत्र सर्वत्रमा
पारत्यस्तु रेहानमुपक्रमते तदयमत्रेति तदयमत्रसंक्षेपः अंशस्य
प्राधान्यवाच्यमात्रानुयायिनः समासोक्त्याद्यलंकारवाच्यालंकृतयः
स्फुरः अंशस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगामेपि वा न ध्वनिरत्रवातस्य
न प्राधान्यं प्रतीयते तत्र तावेव शब्दार्थौ यत्रांशस्य प्रतिपत्तौ ध्वनेः स
एवविषयोमंतव्यः संकरोज्झितः तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः इत
श्च नांतर्भावो यतः काव्यविशेषोंगीध्वनिरितिकथितः तस्य च न

ध॰ लो॰ म॰ 40

रंगानि गृह्लेकारे गुणाहृतयश्चेति प्रतिपादयिष्यते नचावश्यवण्वश्य
मभूतो वयवी हि शिवसिद्धः शुश्रभावेन तुरंगानेनस्वनत्वतन्त्रमेव यद्यपि वा
तन्तुनरुपात्रिद्यनेन मे हृतिविषयता ऽवनत्रिसत्वमेव तदपि मिति किंयदृष्टापति
यद्वितृत्वितामिति भावः तत्रया जस्तृति येषा किंनुमोतैः परशृदृश
तैः किन्नु नादे समर्थ्यत्वंसी स्यात्तु प्रकृति मतले गोसादिनाणान्य स्वभावः
गोहे गोहे विपणि शुतशाखन्तरेणावतोऽत्यामुन्मते वश्रमति भवतो वहु
भाहृत कीर्तिः शुश्रच्यवयत्नुत्वात्मवेयमेन ताव्यमवोपस्थियते यत्तु
हाहृते केनचित् शासीमायपितामहोतवमहीजातानतोनंतवेम प्रति॰
मातुरादिश्च शताज्ञा या जलो ऽहृतये शर्पेवर्षशते भविष्यतीश्वनः सेवा
तुवयात्तुवाश्के नामसमग्रनीति विदुषां किं यप्रती नोक्तौ ली इति दृष्टा
कृत्वात्मप्रतिभाति श्रुत्यनासम्यक्तति हृत्तेवात् कावाने नस्तति ः शुता
नेवयावकमे णराजेति हि किंयदिदमित्यवेशायाचाजस्तृतिः सहृदय
गोष्ठीनिदिहितेषु पेहेव यस्माविकारः प्रभवत्प्रतिवद्ध्नदेहृत्तनायेन म॰

गमयति न तदभिप्रायं तन्त्रातिवर्तते स्वभावो नास्तीति शब्दार्थविवक्षयापा
न्येभ्योऽलंकारतया यद्यपि भिन्न इति विशेषस्यास्य वैशेष्यादयो व्यापारादिभि
रनावेश इति न दोष इति यतः प्रभवत्वोऽपि भिन्न इति विशेषरूपमभिप्रायं येना
श्रितिविशेषे नदेतन्नायेन गमयति तदेतदर्थेऽपोहापयोगे नादिलक्षणार्थो
भावालंकारः यथा एकाकिनी यदबलातरुणी तथाहमस्मद्गृहे गृह
पतिश्च गतो विदेशम् कं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्ध
बधिरा ननु मूढ पान्थ ॥ अत्र चौर्यरतप्रकेकरूपतार्योपस्कारकत्वेनेति
वाच्यस्य प्राधान्ये हि भावालंकारता व्यङ्ग्यप्राधान्येन तु न कदाचिदलंकारते
ति निर्विचितमिदमलं बहुना यद्येति काव्ये श्लेषोक्तनय इति श्लेषोक्तिवा
दैवबलाच्चोपस्कारकत्वम् प्रतिभामात्रमिति यद्योपमादौ श्लिष्टशब्दनीतिः
वाच्यार्थोनुगमे इति वाच्योऽनार्थेनानुगमः समप्राधान्यमपरवत एव प्रो
सायाभिवैगम्यः नयतीयत इति स्फुटतया प्राधान्येन तद्वकालस्यापि तु
बलात्कल्प्यते तत्रापि चारुत्वप्रयोजनानुप्रविशति यथा देव्यायामि श्रीमत्सु

ध्व ली. ५१

त्रासह इत्यत्रान्यकृतानुव्याख्यानम् तेनचत्वर्थप्रकारेणतद्धितचतुष्कर
सुह्रादेरिष्यते यस्माप्राधान्यम् गुणप्राधान्येनाक्षिप्तप्रतीतो वाच्यानर्थस्य
प्राधान्यसूत्रे प्राधान्ये कालस्यैवाभिव्यङ्ग्य तस्यैवेति प्रकरणालंका
रान्तरवत्स्वसंभावनया उज्जितः इत्यर्थः सर्वालंकारेतिवत्सम् श्र
न्यालंकारोपलक्षणार्थं द्विश्च स्यात् रसवदिति नकेवलमनेनविरु
द्धवाच्यवाचकभावेप्यर्थन्यकृतभावसमासप्रयत्नात् नतादात्म्यमलं
कारान्तरेणनत्र्यपावन्नर्थाभिव्यक्तेर्नैति गुणानां च पर्यायोक्ति गोणादिहितप्रभेदः
पूर्वपर्वरसे रसेकस्मात् रसस्य तरइति गुणरसस्य तत्स्वरूपाय प्रत्य
यतायापत्तितत्त्वस्य तत्प्रयोजनाशंकाह रसस्यभावेति तदा वि न सर्वक
पत्त्वसमुदायोपि मापि समुदायिनो न प्रभावात् तत्समुदायमध्येव
र्तनीयमानमप्याहितनदलंकारस्य प्रधान्यमात्रव्यवहारलंकारस्य प
तत्प्राधान्यं नाम धर्मः तदाह तेनतत्त्वमेवेति तत्त्वलंकारस्यवस्या
काङ्क्षितप्राधान्यतासि चेकं रसाधानारिमात्रमेति वोकः इत्याशङ्क्याह ५१

नचापिवेति नहिसमासोक्त्यादीनामन्यतमत्वासौ न यास्ताभिहितः
नहिविवक्षेपितत्संभवात् समासोक्त्याद्यलंकारस्वरूपस्यसमल
स्याभावेपितस्यदर्शितत्वात् पर्यायोक्तइति कः सवाणइतितत्वाद्
ननत्विश्रुतमेवेति नह्यविज्ञायपर्यवसानेवसेतितत्रभवति महाविष
यत्वाद्व्यापकत्वादित्यर्थः तदेतदेव न भवति किंततत्वकर्षेपित
ज्ञापितभवतिकिंतत्स्वरूपीतन्न तद्व्यापकोयमित्युक्तंभवति महाविष
यत्वात् ॥ सूरिभिः कथितइतिविद्वदुपज्ञेयमुक्तिः नतुयथाकथं
चित्प्रवृत्तेतिप्रतिपाद्यते प्रथमेहि विद्वांसोवैयाकरणाः व्याकरणमूल
त्वात्सर्वविद्यानां तेषुश्रूयमाणेषुवर्णेषुध्वनिरितिव्यवहरंति तथैवा
न्यैस्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचक
संमिश्रः शब्दात्माकाव्यमितिव्यपदेश्योव्यंजकत्वसाम्याद्ध्वनिरित्युक्तः
नचैवंविधस्यध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनयामहाविषयस्य
स्यकाशनंतदसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेनतुल्यमितितद्भा

ध्व. लो. ४२
42

ङ्गावितत्वेन संपूर्णकल्पसंरंभः तेनैषु कस्यचिद्दीर्घीकलविषेनशेषधीकर
माविधारणीयम्॥ विद्वदुपज्ञेति विद्वद्भ्य उपज्ञा प्रथम उपक्रमो यस्या उक्ते
रिति बहुव्रीहिः तेनोपज्ञोपक्रमम्मिति तत्पुरुषाश्रयं नपुंसकत्वं निरव
काशम् श्रूयमाणेष्विति श्रोत्रशष्कुलीसन्तानेनागताः शब्दाः श्रूयन्ते स्मा
न्तिप्रक्रियायां शब्दजाः शब्दा इत्युक्तम् तेषां च घण्टानुरणनरूपत्वमस्तीति ते
ध्वनिशब्देनोक्ताः यथाह भगवान्भर्तृहरिः। यः संयोगविभागाभ्यां क
रणैरुपजन्यते स स्फोटः शब्दजः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः एवं घण्टा
दिनिर्ह्रादस्थानीयोऽनुरणनात्मा उपलक्षितो व्यङ्ग्यो ध्वनिरिति व्यव
हृतः इत्थंप्रकारो व्यञ्जकशब्दानामेव वर्तते व्यञ्जकशब्दानां यथा श्रूयमा
णा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्याः स्फोटाभिव्यञ्जकास्ते ध्व
निशब्देनोक्ताः यथाह भगवान्स एव प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगु
णैस्तथा ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते इति तद्व्यञ्जकौ शब्दा ४२
र्थावपीह ध्वनिशब्देनोक्तौ किंच वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि स

स्व यथोक्तं गुणीभूतस्वार्थत्वेन शब्दस्य ध्वनित्वे मतिः यदि वा नैव
शब्दत्वं निवर्णितास्वकलेषु समितितेषु तावत्स्वेव च्यूयमानेषु वस्तु
योत्याद्भुतविलंबितादिवृत्तिदानाप्रसिद्धाद्भ्रुतराजादिव्यापारादू
र्ध्वपिकः सर्वापारो ध्वनिकल्पः यद्यदृश एव शब्दस्यालंकारमभिव्यक्तेर्वृ
त्तिभेदेन वैकृताः ध्वनयः समयो हि तेषां सन्निधाने नाभिधीयते इति प्र
सवादिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योऽभिधालक्षणतात्पर्यलक्षणारूपेभ्यो
ऽतिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरित्युक्तः एवं चतुष्टयमपि ध्वनिः तथा काव्य
मखिलमपि काव्यं ध्वनिः तेन व्यतिरेकाव्यतिरेकव्यपदेशोपि न युक्तः
वाच्यवाचकसंमिश्र इति वाच्यवाचकसहितः संमिश्र इति मध्यम
पदलोपी समासः ग्राम सुन्दरश्च पद्मुलितिवत्स्व प्रयोज्यच काव्येऽल
विनापि तेन वाच्योऽपि ध्वनिः वाचकोऽपि शब्दो ध्वनिः द्वयोरपि व्यंज
कत्वं ध्वनित्वभावात् संमिश्रते विभावानुभावसंवलनया तेन व्यपि
ध्वनिः ध्वनतीति वा शब्दनं शब्दः शब्दव्यापारः सर्वोपि ध्वनिः

ध्वं. लो. ४३

43

उक्तप्रकारध्वनिवक्तुप्रयत्नात् स्तनप्रसाधारणदेशमाह व्यंजकत्व
सामान्यादिति व्यंजकत्वेव्यंजनभावः सर्वेष्वप्रभेदेषु सामान्यरूपः साधारण
इत्यनर्थः यद्यप्यनेनैतद्व्यञ्जकेनाविवक्षितवाच्यानामानेत्यादितत्प्रभेद इति तवे
वविधमेति वक्ष्यमाणः प्रभेदो यथा मुखेदरूपे तत्रेतायता प्रत्येत
रभेदभिन्नवाच्योन्यनन्तुतिरस्कृतवाच्यः स्यविवक्षितवाच्यस्य भेदलक्ष
मचोदयः भेदलक्षणमस्य एव इति विवक्षितान्यपरवाच्यस्येति तत्राप्यवा
न्तरभेदाः महाविषयस्येति शब्दार्थलक्ष्यव्यापिनः इत्यर्थः विशेषवत्र
वर्णेनाव्यापकत्वमाह मायशब्देनाखिलभुवनवैभवतीत्यन्वयः
तत्र ध्वनिस्वरूपभाविविनृपणिदितेवेतायेषातनवाव मन्त्रावष्टुयोल
भावितमपि वाचितवेता यथा मनएव मुकुलितलोचनतादिविका
रकारणं वेतायेषाम् ॥ तदेवं ध्वनेस्तावदभाववादिनः प्रत्यु
क्ताः अस्ति ध्वनिः स चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विवि
धः सामान्येन तत्राद्यस्योदाहरणम् सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति ४३

पुरुषास्य: स्वस्वरूपलविषयस्वयज्ञानातिशेषविलम् द्वितीयस्या
पि शिवविशिष्टत्वनामक्रियश्रुतं किमभिधानमस्यावकारोऽस्य:
तरुणियेनतत्वाथरपास्ललंदघातिविवक्षफलेषुकृष्णावक: ॥ अप्रभाववा
दिन इति शुद्धांतवप्रकारत्रयभिन्नेऽमीत्यर्थ: । तेषां स्वमेफलमाह ॥
अस्तीति उदाहरणमस्ये भावत्वे स्वशावे स्वपविशुद्धं स्वभवतीत्यनभिधा
येणोहारू रणस्थानावकाशार्थं भाकनाहलतणीयवेश्वयमेणाहरण
यो ग्रंथप्रतिसमाप्याय मविष्णुदृष्टांतानवादानुमारेण इति कृत्वप्रभे
दनिरूपणं करोति सचेति पंचप्राप्यविधनिश्राहार्थे येन यत्नयतो यस्मै
इति बहुव्रीहि सार्थो अनुयेनायतो वितं सामानाधिकरण्यं सम्प्रयोजनम्
वाक्येनध नोवाच्यशब्देन स्वात्मा तेनो विवहितो प्रधानीभूत: स्वात्मा ये
नेत्यविवक्षितवाच्योऽत्र जनकोऽर्थ: । एवं विवक्षितान्यपरवाच्येऽपि य
हिवाकर्मधारय: अत्रपदे अविवक्षितवाच्यो वाच्येषु । तत्राणं: कदा
चिदनुपपाद्यमान इति कृत्वा विवक्षितपदवाच्ययपर्यं तां अवनीति स्व ।

सौभाग्यमाविष्करोतीति अनुपपद्यमानार्थो व्याघातेन व्यञ्जकः प्रवेशप्र
ध्व॰ भुः ननु च विवक्षितवाच्यपरत्वेनैवेति विरुद्धम् अन्यपरत्वे नैव विवक्षित
लो॰ त्वको विरोधः समान्येति वक्तृनिकारणस्यान्यतानाहित्वे भेदो विधुनिक
५५ पश्याभ्यामेवाभ्यां मेगृहीत इति भावः ननु तन्ग्राम सहेतन्ग्राम इति च तुल
55 स्य किं फलम् उच्यते अनेन हि नाम स्वरूपेण धनतानामनिव्याप्यारेष्वस्य
प्रसिद्धाभिधानानन्तरं लक्षणात्मकव्यापारेणाथितयावगतार्थप्रतीतेः प्र
तिपत्तृगतायाः प्रयोक्तृभिः प्रायश्च विवक्षायाः सहकारित्व
मुक्तमिति धनिक्षपमेव तानाभ्यामेव प्रोक्तमिति तम् स्वबलेश्वभ्यामिति
स्वबलेनिपुष्यतीति स्वबलेश्वभ्यापूतत्वं वाक्यमेवाम्संभवन्त्यार्थमिश्र
ताविवक्षितवाच्यम् तत्पुनर्वपदार्थमभिधायान्वयं वतान्यार्थशान्या
वगमयैव व्यापकवर्णानो पदस्य माहत्म्या स्वलभमस्मद्विमंशारभा
जनतालक्ष्यति तलक्षणाप्रयोजकं प्रकृतविषये वकानोमाया
स्यमथाहवाच्यत्वेन गोप्यमानेसग्राय्यिकाज्ञवकलशायुगलमिवम ५५

हार्दतामस्यपनयद्भुन्यते इति यदाहोत्त्रस्यानलत्त्वांज्ञवोर्थ लसहकारि
त्वेति वक्तारेणापदः सिवाविलीति नहिलिविशेवमविद्ययोपिष्णीव
वैताटयदमोसिद्धिविश्पु: हिथ्यकल्पसह स्वाहिष्णावपरिमितः कालः
सिमयभवतामिति नवैवृविपावमयलवेवपवात्प्रसवत्रपिवपः स्कतव
नवैतिमि त्रैपदं समाप्तनविवालिनतयामावप्रतीयते मवदशामोत्पविभावे
णनेनयाविकेदाद्रेनात्वेपानद्वपरणा सत्वमितिनस्तविहितिनदत्तदेव इ
शलीत्वास्त्वादयत्ननवच्छिइपवैपनयानतोटविकेवनपरंगेके सपिनेस्म
तोचैवितत्वामिवदेवरमद्दृनात्मत्पलप: प्रभावादेवेति स्पुकस्त्रावकरति
तामस्याद्दुविलकाललाभाविपक्लेनयमणवेति सुरत्रागणिणश्च श्रुद्ध ग
स्वाभिप्रायस्यापनवेदयथ्यवाद्दुविरद्दुनात्मकविभावान्पालनेयमयुग
प्रेत्वचद्दयपवव्यापाराः प्रभिपानात्त्यर्थपननेचेतिमुख्यार्थबाधायामावे
मध्यमवर्त्यायालदलणयास्तीयस्मात्प्रभावान यदिवाकस्मिकविशि
ष्टप्रत्ययोन्नयपाते मुख्यार्थबाधायामाद प्रणाहलदणाभवन्नमध्यतस्मा:

ध्व.
लो.
५५
45

प्रयोजनं ध्वन्यमानमेव लक्षणायैकव्याभिधेयमितिनकेवलं शब्दैकलक्षणैवप्रधानं
ध्वननव्यापारसहकारीदंत्वभिधालक्षणेयेष्वक्षीवावाच्यार्थसौन्दर्यादेवकांयप्र
तिपत्तेः केवलंलेशेनलक्षणाव्यापारोपयोगोस्त्वलोत्र्यलक्षणम् शब्दलक्षणमध्य
येनलक्षणासमूहरूपामोक्षनालिशब्दलक्षणावादेवक्रमेणेतिवक्ष्यामः तेन
द्वितीयेपिभेदेवनारूपव्यापाराः शब्दापवोभयोदादूवणशब्दपदवर्णक्रमात्
नाङ्गीकरोतिव्यभाष्यमतेव्याख्यानारिनाङ्गीकयति ॥ यदप्युक्तं भक्तिर्ध्वनिर्विविक्ता
समाधीयते भक्त्याविभक्तिलिङ्गैककरूपभेदादर्थध्वनिः श्रयम्नकप्रकारोध
विभक्तानेकविभक्तिभिन्नरूपत्वात् वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्यवाचकाभ्या
नात्पर्येणप्रकाशनं यत्रसध्वनिः उपचारमात्रंभक्तिः शब्दार्थकप्रकारे इतिप
दम्स्वर्थोपयोज्यम् शाहेर्थेव्यापारेष्वेयमनूद्यायेवरूपभेददर्शयितुंध्वनेका
वक्रूपमाह वाच्येति भक्तिप्रधानिश्चितिनाङ्गीलक्षणलक्षणामिति वि
विधमपिमतेद्रूषयतिकिंपर्यायत्वमाविर्भूतं शब्दार्थवीर्यस्यामिवशयिताः
शब्दव्यापारैकथमेकरूपत्वलक्षणम् उनकावाहवदेवदत्तस्यसंभवमा

५५

रूपलक्षणम् न च प्रथमं पदं तन्निराकरोति भक्त्या बिभर्त्ति तात्पर्येण
विश्रान्तिधामतया प्रयोजनमेवेति यावत् प्रकाशनं द्योतनमिति सूत्रः
उपचारमात्रमित्युपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणा उपचरणमिति शाब्दिको
व्यवहारः स्वार्थः मात्रशब्देनेदमाह यल्लक्षणामात्रमावाह्य तीयादन्य
स्मृतदृष्टः प्रयोजनद्योतनमात्मनाऽनुपारोप्य वस्तुस्थित्या सम्यगपि प्रयु
ज्यमानेन नानाद्रियमाणेनात्मकल्याणमर्थमपि विकृत्य प्रवर्तते
नहि प्रयोजनं लक्षणम् तत्रापि लक्षणास्तीति कथं ध्वननं लक्षणा
चेति एकं तत्त्वं स्यात् द्वितीयं पदं दूषयति लीनतत्त्वैर्न्याश्रुतिकं लक्षण
णां ध्वनेरित्याह अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया न च भक्त्या ध्वनि
र्लक्ष्यते कथं अतिव्याप्तेश्च तत्रातिव्याप्तिर्ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तेः
संभवात् यत्र हि व्यञ्जकत्वकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृ
त्त्या प्रसिद्ध्यनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ॥ असाविति
ध्वनिः तयेति भक्त्या नन्वध्वननमपूर्वं भावीति कथं तद्व्याप्तिरिति को

ध्व॰
लो॰
४६
46

क्तिविषय इत्याह सहृन्साक्षिकमिति अतएव प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तरादूर
णाद्वंजकत्वेनानवस्थितत्वं किंचिदितिभावः सहृद्भूतेन गुणमात्रेण
तद्भवति यथोक्तम् समाधिनान्यधर्मस्य चार्थान्तरोपयोगवदिति इति दर्शि
यति ननु प्रयोजनाभावे कथं तत्राव्यवहार इत्याह प्रसिद्ध्यनुरोध इति
परम्परयातथैवप्रयोगात् वयंतुब्रूमः प्रसिद्धिः प्रयोजनस्य निरूढ
त्वमर्थः उद्यानेनापि रूपेणालंकारयोजनं वक्रामतःश्रुत्वातानि पानवद
येत्वन इतिभावः यथा पतिज्ञानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्त
नोर्मध्यस्यान्तः पतिमलननमप्राणहृदितम् इदंमत्तन्यासे ग्रथभुजल
तालेपवल्लनैः कृष्णागुरुः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् तथा
क्षुविदृग इमग्रहतेश्रवकंडिज इमहस्मरूकं [illegible] क्षिरमिपउणरजुइपि
एजहोणासिपवनककम् तथा जविश्राउणमग्राउंगेडारणमदीउंगेव
हसमणीडे जदलाहिश्राडेदहादि ग्रग्रहदांति उच्छिदमादिलाडो व
हतीअपचारेहिस्तुलीकरणपतिपत्तिः प्रयोजनेयघणगुंदस्वशहेनो॰

४६

ग्रते किमर्थाकर्तव्यानि गुरुत्वयावर्तनेन किं वा रूत्वमपि कं ज्ञानं ग
नै नैवाधायेन वर्तते यत उक्तं तेन रेणा प्राक् किं यदि ते शुद्धोऽज इश्रा
लिंग्यते पुनः कृतमित्यनुपादेयतालक्षणे उक्तार्थस्यासम्भवात् कृपि
ताग्रसन्त्राड पकेदिन वस्तुनाविरु संन्यायथा गृहीनानमाहुरयं हंति
सैरिएणामहिलाः श्रवग्रहणोमोपादेयतालक्षणे हलेन परते यता
भूमिः तथा श्रुतः इयकावीतवलवश्रा इरिति मपि भूतायगवरेसिउ
विहमहाधिश्रुत्वा तेहिशुपसवतीत कनिश्चमाधायाः स्तनहस्तव
लते याकाते नो चितुक्रोशयोगानस्तु कोऽपि श्रद्धा तेरक्षः सयत्नो नासो
भागयसवक लक्ष्मोडश विभागमसमानोहृदयेऽहुः संज्ञाजातः स्वरु
बाहेवान्यस्यद्यो ग्रहः प्रदाहोत्सेन वमवेधनेहुः सहस्रमरुद्रयोनिति
श्रम द्वानेनात्मकलवद्धैवलक्षणे तथा परार्थीयः पीडमतुभवति भ
तुवमधुरोयतीयः सर्वेषामिदावलविकारोप्यहिमतः नसमामाब
हिपहिसर्पृशामनोजयतिनः किमितोहीनामोनपुनरगणोयामहभु

ध्व॰
लो॰
४७
47

वः इत्यादाविलक्षणत्वेनानुभवति यावत् : नैवैवंविधः कदाचिद्यत्रे विषयोभिमतः
॥ यद्यपि प्रत्तनमहाप्रकाशापेक्षयानुभवति याह्यो न प्रत्यक्षं तथाप्यप्रत्य
नेरहैवांशांशसमानेयोऽयमाश्रुत्यनुभवनतानैमेभवत्तयोऽवत्वेलक्ष्यते तद्वी
ऽयमानेयत्त्वेवस्यति नन्वत्र स्वयतोऽननेकिंमिति नयत्नेरित्याशंक्या
ह नैवैवंविध इति ॥ यतः उक्तेनेत्यादवंयवद्याहकेमकाशायत
याह्यांशयंजककतोविशुद्धन्मेविषयीभवेत यत्रचोदाहृतेविषयेनोक्तेन
वेणशाकवाकत्वमानिरूढेनः यावत् : उक्तेनवेत्याधनुभूतिविवेकेन स्फुटेन
याह्यार्थव्यापारतोपेयतायर्थः : यावदिति परवत्त्वर्थश्यायोऽत्यय ध्वनुमेकेवि
षयीभवेदिति ध्वनिग्राह्येनोच्यते इत्यर्थः : उदाहृते इति वदाहीनादौ एव
यत्रप्रयोजनं नैव दृपिनाहरासस्य तत्रकोयथनव्यापारश्चकोयत्रमलत
एवप्रयोजनेनास्ति भवति वोपचारलक्षणापि कोयथनव्यापारइत्याद किंच
॥ नूतनगतविषये व्यञ्जकाह्याः स्वविषयादपि लावण्यायाः प्रयुक्तालेनभ ४७
वेनियपदेयवने : तेषुवोपचारितमशाह्येहितिरलोनितथाविधेवविषयेषु

विलंभवन्नपिधनिव्यवहारः प्रकारांतरेण प्रवर्तते न तथा विधमाहु
मुखेन ॥ लावण्याद्यायेशब्दाः स्वविषयालवण्यसमुत्कनादेः स्वा
र्थीहन्यग्रहणयवालोनरुद्धाः स्फलादेवचितयसत्त्रिय्यपेतलणव्यवधा
नमृन्याः यदाह निरूढालक्षणकाश्चित्सामर्थ्यादभिधानवदि
ति तेनतस्मिन्स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्तानुपिनद्धनेः पदेभवंति ननु
धनिव्यवहारः उपचरितमात्र इत्युक्ति गौणी लाक्षणिकी चेत्ययः
ग्रादिग्रहणेनानुलोम्यप्रातिकूल्यसब्रह्मचारीत्येवमादयः गृह्या
लाक्षणिकागृह्यंते लोम्नामनुगतमनुलोमसदर्तकूलस्यप्रतिपन्न
तयाख्यितेस्रोतः प्रतिकूलं नगरुः सब्रह्मचारीतिमुख्योविषयः
गुन्यः पुनरूपचरितमेवनचात्रप्रयोजनं किंचिदुद्दिश्यलक्षणाप्र
वृत्तेतिनतद्विषयोधनिव्यवहारः ननुदेवउत्तिलक्षणाहिपलग्रंसिग
भिन्नालवण्यज्वलेगुमतिफोहृपरस्वायइत्यदौलावण्यादिश
ब्दसान्निध्याने लिप्रतीयमानाभिव्यक्तिः सत्यम् सान्ननलावण्य

धं. लो. ५८ 48

शब्दार्थयोर्न्नु समग्रवाच्यार्थप्रतीतमनन्तरं ध्वननव्यापारादेवावगतिर्यदि प्रयत्न
मसैव समस्तलाक्षणिकप्रकाशकत्वे ध्वन्यतेऽस्यलम् । तदाह प्रकारेणेतरेणे
ति । अंजकत्वेनैव तत्र स्वरूपवतीति लावण्यादि शब्दप्रयोगो हि तत्रार्थः । एवं
यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिरिति न व्याप्तिरनेन यदि ध्वनेर्भक्तिर्लक्षणं
तदा भक्तिमत्त्विषयेऽपि सर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादिति नातिव्याप्तिरभ्युपगम
स्यादित्याशयः । भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः । तथापि यद्विषयोऽपि
लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः । न च भिन्नविषयोपमेय
मिभावोपमेयवल्लक्षणाभिन्नत्वे तत्र लक्षणानामावदमुख्यार्थवि
षयो व्यापारः । अनेनैव प्रयोजनविषयं वव तद्विषयोऽपि द्वितीयो ल
क्षणाव्यापारो लक्षणासामग्र्यभावादित्यभिप्रायेणाह । मुख्यां वृ
त्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् । यदुद्दिश्य फलं तत्र श
ब्दो नैव स्खलद्गतिः । तत्र हि चारुत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशन
लक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि शब्दस्स्यात्स्खलद्गतिस्तदा तस्य प्रयोगे दु ५८

इत्येवमस्मात् नचैवम् सत्यां हि वृत्तिमभिधाव्यापारं परित्यज्य परिस
माप्यगुणवृत्त्या लक्षणाश्रयणार्थस्यानुकूलस्यतावद्दृष्टत्वेनास्याय
नासाधारणलक्षणमेवान्यत्प्रयोजनं स्वयमपि हि प्रतिक्रियते नप्रयोजने
तावद्विनीयो व्यापारः नचासौ लक्षणैवयतः सबलेनोबाधकव्या
पारेण विपरीतक्रियमाणा गतिरवबोधयन्प्रतीतिर्येयस्य शब्दस्य तद्वि
षयो व्यापारो लक्षणा नचप्रयोजनमवगमयतः शब्दबाधकयोगाः
नयोग्यभावेन वापि निमित्तान्तरस्य प्रयोजनेनान्तरस्यवान्वेषणेनाव
स्थानात् तेनायं लक्षणालक्षणायाना विषयइतिभावः इत्थंन
निमित्तेनेतिदेशः कर्तव्यस्यावगमयितव्यस्यार्थः सुगत्या
नेतिबाधकेन विपरीतकृतत्वेन्यथा: तस्येति शब्दस्य दुष्टत्वेवेति
प्रयोजनावगमस्यानुकूलत्वेपत्र यदि शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्नन्य
थैयदि चसिद्धो वदुरितिशेषो ततिप्रायेणावगमयितुमसबल
कैतिव शब्दस्यतत्र दिपनीतिनैवज्याहिति किमर्थं तस्य प्र

40

द्व्यावगुणवृत्तिः अव्याप्तिरुक्तलक्षणस्य न हि ध्वनिप्रभेदो विवक्षि
तान्यपरवाच्यलक्षणः अभेदवद्वः प्रकारभक्त्याव्याप्त्येनेतस्मा
द्भक्तिर्लक्षणम् यतो व्याप्तिरुक्ता तत्प्रसंगेन वविभिन्नविषयत्वं तस्मा
द्भेदोऽनयोरित्यर्थः एवमतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च भेदेनेवास्तीलक्षणे लक्षितकारि
कामतामतिव्याप्तिं व्याख्यायाव्याप्तिमाचष्टे अव्याप्तिरप्यस्येति अस्य
गुणवृत्तिरूपस्येत्यर्थः यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र भक्तिर्भवेत् न च स्या
द्व्याप्तिः न वैवमविवक्षितवाच्यलिभाके: सुवर्णपुष्पामिति ।।
शिवविशिष्टान्यायेन साकल्यम् ननु लक्षणा वज्ञाणमपि व्याप्नोति
केवले ग्रहणं तदर्थे लक्षयित्वा तेनैव सह सामानाधिकरण्यं भजते
सिंहो वटुरिति अर्थान्तरं लक्षयित्वा स्ववाचकेन तद्वाचकेन समाना
धिकरण्येऽवतीति यथा श्रोवायुगापङ्क्ति लक्षयित्वा ताभ्यामेव प्रश्नाभ्या
मिश्रीभवतः केवला लक्षणोत्का ज्ञानाभेदः यथाह गौणशब्दप्र
योगेन लक्षणामिति तथापि न लक्षणास्य योगेन सर्वगैसेववव्यापि

ध्वं॰ लो॰ ५०
50

का सा च पंचविधा तथ्या शुभिधेयेन संयोगात् द्विरेफशब्दस्याभिधे-
यो भ्रमरशब्दः द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः संबंधः
स तु पदलक्षणया साक्षात्स भ्रमरो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंयोगात्
ख्यात रूपं तिमिरीकृतसामीप्यात् गंगायां घोषः समवायादिति संबं-
धादित्यर्थः यष्टीः प्रवेशयेति यथा वैपरीत्यात् यथा शत्रुं प्रति हितस्य क-
थनं कृतवानिति किमित्युपकृतं तेन तेन इति क्रियायोगादिति कार्यकारण-
भावादित्यर्थः अन्नपदार्थेनायुर्वर्द्धते इत्यायुर्घृतमिति एवम-
न्यासलक्षणायां पंचविधायां विशेषमेवाह तथाहि शिखरिणि
त्यत्राकलितकमलप्रविशेषाप्रविधिनायिकानुभवे शेषस्माहरूपालक्षणास्
व नन्वत्राभीकृतनवमयेन लक्षणा कथं उक्तं तत्र युक्तं विवक्षितान्यप-
रेति तत्र तु एतद्धि नत्र्यामलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितः तत्र इदं शब्देन
व रसभावतदाभासतत्प्रशमभेदास्वलक्ष्यक्रमभेदाश्च न तत्र लक्षणा
या उपपत्तिः तथाहि विभावानुभावप्रतिपादके काव्ये तथा ये शु ५०

त्वेनावगमाभावकाव्ये रसोपलम्भाभावप्रसक्तेः केवललक्षणाव्यापारः ननु
किं व्यापारान्तरेण लक्षणया स्वरूपेणाभिधेयाविनाभूतस्य प्रतीतिर्ल
क्षणोच्यते इति इह वाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता
रसादय इति लक्ष्यन्ते विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपतया व्यभिचा
रिणां च सहकारितया विनाभावेनेति चेन्नैवम् धूमशब्दाद्धूमप्रतिपत्तेरिवाग्नि
प्रतिपत्तिरपि लक्षणाकृतैव स्यात् ततोऽग्नेः प्रतीतावप्यदृष्टान्तानिरा
रूपार्थव्याप्तिः शब्दार्थयोः स्यात् धूमशब्दस्य स्वार्थविश्रान्तत्वात्तावति
व्यापार इति चेत् अत्रापि तद्विभाव्यार्थबोधे लक्षणायां जीवितमिति
प्रतिहतत्वेऽपि स्वार्थविश्रान्त्यभावात् न च विभावादिप्रतिपादने वा
चकं किंचिदस्तीत्यन्येन धर्मावगमनानन्तरान्तरार्थस्मरणवद्विभावादि
प्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिर्विना हेतिप्रतिपत्तिरिति ध्वन्याख्यापारणकल्पनो
स्ति इत्येतावदर्थप्रतीतिस्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः किमत्र प
रिचितं हेतिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतिपत्तिरभिमताभवतः नचैवं

भूमित्यत्र एवं हि लोकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसतेत्यच
लौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः काव्यगतविभावादिचर्वणाप्राणो
नासौ स्मरणानुमानादिना स्वलीकारमागीकृतेऽ: किन्तु लौकिकेन
वा कार्यकारणानुमानादिना संस्कृतहृदयो विभावादिकं प्रतिपद्यमा
न एव तटस्थभावेन प्रतीयते अपि तु हृदयसंवादात्मकसहृदयत
एव पूर्णीभूततया शीघ्रमेव चर्वणाहृद्यं लोकरीत्याऽनुमानस्मर
णादिसरणिमनारुह्यैव तन्मयीभावनोचितचर्वणाप्राणतया न चा
सौ चर्वणा प्रमाणान्तरतो जाता पूर्वं येनेदानीं स्मृतिः स्यात् न चाधुना
कथं च छिन्नप्रमाणान्तरादुत्पन्ना अलौकिके प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरत
एवालौकिक एव विभावादिव्यवहारः एव यदाह विभावो ज्ञानार्थः
लोके च कारणमेवाभिधीयते न विभावः अनुभावोऽप्यलौकिक एव
यदाह यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभावः
इति लोके चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेवमेवानुभवनं लोके तु कार्यमेवो ५१

ध्यतेनानुभवः श्रुतएवप्ररोचनीयानचित्तवृत्तिर्गम्यतेइत्यभिप्रायेणा
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तंस्थायिग्रहणंन
कृतम् तत्प्रत्युतशल्यभूतंस्यात् स्थायिनस्तुरसीभावऔचित्यादुच्यते
तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिसंस्कारसुंदरचर्वणोदयात् हृदयसं
वादोपयोगिलोकसमुदायपरिज्ञानावस्थायामुद्यानपुलकादिभिः ।
स्थायिभूतरत्याद्यवगमाच्च व्यभिचारिविचित्तवृत्त्यात्मकेऽपिमुख्यचित्त
वृत्तिपरवशीभूतेदेवइतिविभावानुभावमध्यगणिताः श्रुतएवर
स्यमानतायोग्यएवनिष्पत्तिः यावदेवपरहृदयसंवादसमानतामाहितचर्वणो
दितहृद्यादिलौकिकचित्तवृत्तिन्यग्भावेनचर्वणायोग्यतम् अतश्चर्वणा
याभिव्यंजनमेवनतुज्ञापनं प्रमाणव्यापारवत् नाप्युत्पादनंहेतु
व्यापारवत् ननुयदिनैवंज्ञप्तिः नचनिष्पत्तिः तर्हिकिमेतत् ननुअय
मसावलौकिकोरसः अपितच्चर्वणोपयोगी नन्वत्रैवमुक्तंभवत्य
वयमत्परत्वेनद्वैतत्परत्वलौकिकमित्युक्तम् नन्वेवंरसोऽप्रमाणंस्यात्

पु: लो: ५२

52

श्रुत्वा किं तत: तत्तुर्वेणात एव श्रौतविनियुक्तानि सिद्धे: किमन्यदर्थनीयं
नन्वप्रमाणलिङ्गेन तत् न वेदे वेदनादिरूपात् ज्ञानविशेषस्यैव चर्वेलात्म
नातिप्यत्न यद्रूता श्रुतन्न रसोयमलौकिक: येन लालितपकषानुश्राप
स्याद्योभिधानानुपपत्ती विनोपि रसेष्वलिङ्गं जेवकनम कातशलक्षणा
या: शङ्कापिकाख्यात्मक शाह्ललिष्वी इनेनैववचनस्तुवर्णनारभ्यते इभ्यते।
हितदेवकार्यं श्रुत: श्रव: षष्ठं तुर्यमानश्रमसस्तूयलोक: तत्क्वाप्यस
तद्वायादायापियद्देयाइतिन्यायेनश्रुतस्यतीतिकस्यानुपपत्त्याप्यवेनि श्रा
द्धस्यापिधनतव्यापार: श्रुतएवालस्यक्रमता यत्तुवाक्यभेद: स्यादिति
केनचिद्रुक्तं तदन्वभित्रतयाप्रमाणादिमत्स्वप्राप्तितसमयबलेनार्थश्रुति
पाद्यपत्तापाद्विक्रमानेकसमयस्य त्ययोगात्कथमर्थेक्यं श्रुत्यायाथेन
श्रविकद्दने वातावानेकोवाक्यार्थस्यात क्रमेत्यादि रम्भव्याप्रयोग:
श्रुतरुप्राप्तिनेवाकोसएवसमयादिप्रकरणादेस्त्वादरम्भ्यात प्रकरण ५२
समयप्रामाण्यावेति रक्तारेणाध्यानरप्तन्यायकतेदिनियमाभावइति

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुतौ स्वादेश्चनमां समित्येवतात्पर्यं
त्वर्थेकाम्यमेनिश्चसन्यतेनत्राषिनकाविदियत्नेत्यनाम्नामः इत्येवंवाक
भेदोद्भूषणम् इदन्तुविभावाधेवभतिपाद्यमानेचर्वणाविषयोन्मुखं स्वरः
तिसमयाद्युपयोगाभावः नचनिमुक्तोहमवकरवाणिकृतार्थोदमि
तिशास्त्रीयप्रतीतिः सहपामरैः तैर्योग्ये एकत्वेऽप्योन्मुख्येन लौकिकवा
त इदन्तुविभावादिचर्वणाद्भुतपुष्पवत्तत्कालसारं वोदितान पूर्वाप
रकालानुबन्धिनीति लौकिकात् शास्त्रादर्थयोगि विषयाज्ञान्यएवायं
रसास्वादः अत एव विभिन्नविभिन्निर्नातायाववपि प्रख्यार्थबाधादिक्रमम
नपेक्ष्यैव सहृदयावक्राभिमायोवापुष्पवतीत्यामर्षु संवेद्यन्ते ननएवंश
प्रकारः सामान्येन विवक्षितान्यपरवाच्यभेदेरसभावमभ्यधात्
ग्रन्थाभिसंधिलुप्तं चरुरुं प्रत्याचित्समकम्म भवेवत्तलक्षणालसम्रमेन
जीपितापि किंकरिष्यसीति यद्दिन्तुनजल्पते सर्वलोकख्यामिमादव
विवक्षितवाच्योपिप्रख्यार्थबाधाधिलक्षणसामग्रीमनपेक्ष्यैवअंग्या

प्र.
लो.
५२

53

र्थविषयाणि निषिद्धानि बहूनां उपलंभरूपाणि न स्यात् संविदिति ननु मा भूदिति
धीति निर्नैकरूपमा वक्ष्यति किं धूनेले लक्षणानुपलक्षणमविष्यति यत्र
धातेभविष्यतित्तु भविष्यत्यालोकितेभक्तुपलक्षितेनोधनिनेनावदेतस्मै
ग्राति इयता च किं परस्याभिहितं किं वानुग्राहितमिति तदाह ॥ कस्यचि
दूतिभेदस्य मानस्यानुपलक्षणम् साधनमिति किं वेद्यमानाणभेदमधा
मन्नतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणं तथा संभाव्यते यदि वस्तुलक्षणे
वधृतिले यतः स्त्रुम्यते तदभिधानस्यापारेण तदितरोलंकारवृत्तिः स
मग्रोलक्ष्यतः इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणे वैयर्थ्यप्रसंगः ॥
ननु भक्ति लावण्यवृत्तं तत्तैकत्वात् तदुपलक्षणमस्त्वेवं न वधनिमपि समग्रमे
दलक्षितस्यानिकिं तल्लक्षणेनेत्याशंक्याह यदि चेति अभिधानाभिधे
यभावेऽप्यलंकाराणामाधारः यथा देहे बलात्कार्ये जायत इति ता
किं वैकत्वे किमिदानीमोक्तुरनुमतीनोकन्नेऽलंकारलक्षणावाकृत्यमपू
र्वं स्याद् इति सर्वेऽपि तालंबः स्यात् तदाह लक्षणकरणे वैयर्थ्यप्रसंगः

५२

मात्रतयासूत्रोन्मीलनं स्वोन्मीलितमेवास्याभिः सत्याद्भिरपितेनत्याप्यको
शोषस्त्वभिप्रायेणाद किंच लक्षणैः कृतेवास्य यल्लक्षणं सिद्धिरेव नः
कृतेपि वाशवैमेवान्यैर्धर्मिलक्षणेय लक्षणं सिद्धिरेव नः यस्माद्भुनिर्वलीति
वादिनः यत्तः सवर्गागेत्र्वसिद्धस्त्यत्ययत्नसेय त्रसमीहितार्थाः सेवन्ना
मा: प्रागेवेत्यसत्ययत्नादितिभाव: एवंविधकादमभाववादैभतत्त्वेन
तावनिराकृतेतालक्षणीयतमेतन्मध्ये निराकृतमेवानएवमूलकृत्विका
मात्रानिराकरणार्थान सूयते इति कस्मुनिराकृतमपिश्रमेयमेव्यारः
रणायकंठेन नूतलमनपुनिराकरोतियेषीत्यादिना येपिसद्धदयहृद
यसंवेद्यमानाख्येयमेवधनेत्यात्मानमाश्रासिसुखेपि नपरीत्यवादिनः
यत्तु उक्तयानीत्यावक्ष्यमाणयावधनेः सामान्यविशेषलक्षणग्रंतिपा
दितेपि ययनाख्येयत्वेनतत्स्वैर्थमेवचवक्तृतानतत्यसकम् यदिभूनर्थ
नेवेति सम्यग्त्वानयाकाङ्क्षानवातिश्याख्यैतैः स्वद्भप्रमाख्यायतेनतेपिगु
क्ताभिधायिनएव ॥ उक्तयानीत्याविशेषलक्षणं भविष्यमर्थो नरेसंक

ध्वं० लो० ५४
54

मितमित्यादिना तेनायं प्रथमोद्योते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकार
णोकृतम् द्वितीयोद्योते कारिकाकारेणावान्तरविभागो विशेषलक्षणं च वि
दधदनुवादमुखेन मूलविभागो द्विविधः सूचितम् तदाशयानुसारेण
वृत्तिकृदत्रैवोद्योते मूलविभागमवोचत स च द्विविध इति सर्वेषामिति
लौकिकीयानां शास्त्रज्ञानां प्रतीयमानेव्यर्थः प्रतिशयोऽस्तीति तथाना
मालक्तानि हृदयेषु किं मतिः सुवेनीत्यतिशयो मनानाख्येय लोकालयभूत
लो पतिपाददयितन्नमितिशिवम् किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयापि
हि तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्व
मुन्मीलति क्षणात् स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् इति श्री
महामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोकलोचने ध्वनि
संकेते प्रथम उद्योतः १ या स्मर्यमाणा श्रेयांसि सूते ध्वंसयते रुजः ता
मभीष्टफलोदारकल्पवल्लीं स्तवीमि वाम् ॥ वृत्तिकारः संगतिमुद्योतस्य
कुर्वाणमुपक्रमते ॥ एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेनध ५४

निर्द्विप्रकारः प्रकाशितः तत्राविवक्षितवाच्यप्रभेदप्रतिपादनायेद
मुच्यते अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् अविवक्षितवाच्यस्य ध्व
नेर्वाच्यं द्विविधं मतम् तथाविधाभ्यां वाच्याभ्यां व्यंग्यस्यैव विशेषः अ
र्थप्रकाशनपरस्य ध्वनेरेवायं प्रकारः ॥ प्रकाशित इति यथाहलिकारे
णमनेति भावः नचैतन्मयोक्तमपि तु कारिकाकारेणापि प्रायेणेत्याह
तथेति द्विप्रकारप्रकाशने हि कारिकाकृते यत्प्रसिद्धं बीजभूतमिति संबं
धः यत्तिवालचैति प्रवेशेषः तथेति प्रथमोद्योते हि कारिकारेण प्रकाशि
तोऽविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदोऽवान्तरभेदस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते
तद्वान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेणैव यानुवादद्वारेण अविवक्षितवाच्य
स्य यः प्रभेदोऽविवक्षितान्यपरवाच्याद्भिन्नं तत्प्रतिपादनायेदमुच्य
ते भवति न मूलतो द्विभेदत्वं कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः
संक्रमितेत्यपि णिचा अंजनव्यापारेय : सहकारिवर्गस्य प्रभावर
त्युक्तम् तिरस्कृतमित्यनेन च येन वाच्येनाविवक्षितेन सत्ताविवक्षित

वाच्योधनिर्दिश्यते उक्ताख्यातियेति संबंधः योयउपपद्यमानोपिनाव
नैवानुपपत्योगाऽनुमीतवसंवलनयानन्तामिवतोपिलक्ष्यमाणोनुगत
धर्मिमत्वन्यायेनाक्षेसवनूपणतवपरिणत उक्तः यत्रनन्तपपद्यमानउप
पत्तामात्रेणाक्षेपतत्र्यतिपत्तिक्तापलायतेश्वसतिरक्तनइति ननुष्व
मयाक्षनोपदाधनेभेदोनिरूप्यते ततावाच्यस्यदियेतिभेदकथनेनसंग
तमित्याशंक्याह ततावियाभ्यांवेति वयस्मादर्थेयजनकृवैविच्यादिश्य
तेकम्पवैविच्यमितिभावः भेदप्रतिपादकत्वेनैवान्वर्थनामाललु
णांति इतिन्यभिप्रायेणोदाहरणमेवाह ततो योत्संक्रमितवाच्योय
था स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतोवेल्लद्बलाकाघना वाताः शीक
रिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः कलाः कामंसन्तुदृढंकठोरहृद
योरामोस्मिसर्वंसहे वैदेहीतुकथंभविष्यतिहहाहादेविधीराभव इत्य
त्रानेनरामशब्देनदुःखसहिष्णुत्वरूपपरिणतः संज्ञीधर्मान्यायातेन
संज्ञामात्रं यत्रश्लोकेरामशब्दःसंगतिः स्निग्धयाजलसंबंधमवस ५५

याभ्यामलयाद्रिमिडवन्निलोविलासिन्नवर्णगकोन्याकारवकाल्येन
लिममाकुरितेनभोग्ये: वेलेल्लाविन्नभमाणलयावलेन: परेभा
गवधान्नराणेद्दं धेवधाचुबलाकाशितपद्देविधेधापेशनेण्देविधाभे
गा: एवेनभल्लावडुपालोकवलेनेहिमोड: मद्रा: यन: सद्दमनेल
कणोङ्गाविलोवाताइतिमेदमेदनमेषामनियनहिगावमनेवद्दव
वनेनस्सवितम नहिंगदावह्नविलविधयास्सनामिनमत्तुयाद्द पुपो
दानेधेसदद्दहस्लेपुवमन्नधणभवद्धदयामधुराखेधामानेदेनद्दधेण
केला: मञ्जसेवादिनो: मधुरा: केकाशद्दविशेषा: नाश्रमर्थेपयोद
दनेतड: सद्दस्मावर्यतिलयवड: सद्दाइतिभाव: एवल्द्दीपनवि
भावोद्देपितोविप्रलंभ: एवस्वराणिछानवाइतेविभावनोस्ता॰
धारुणोनोमन्यमानएवरत: समतिशियनमोहदपेनियायेवस्साल्पह
नोतेनावदाह्द कामंसंविति रुद्धमितिमातिशयं कठोरहृदयपदं

ध्वं लो. ५६
56

प्रयातनेत्रमित्युक्ते नतमितीति अन्यया रामवर्दः दशरथकुलोद्भव व
वैमल्याद्धेतू पारव वान्यवतिते जानकीलाभादित्यर्थो न रूपविशेषतम
र्थे कथं न भवेदिति अस्मीति स्मृ पवाहमभवामीत्यर्थः भविष्यतीति
क्रियासामान्येनेनाकिंवा विष्यतीत्यर्थः अथवा भवनमेवास्यास्त्विस्मा
द्धामित्युक्तप्रकारेण हृदयनिहितोऽश्यां स्मरण ग्राहतिकल्पपर
परया अन्यवीभाविता हृदयस्फोरनोन्मुखीभवं भ्रममाह इतरे
ति देवीति एक न वर्षे वस्मिन्यर्थः अनेनेति रामशब्देनाव्ययप्रत्य
मानेनार्थेनेति भावः व्योधेय मौनवं प्रयोजन नत्रं पंवाभ्यन्तिनोसना
घरेहत्यय म तच्चाग्रु कपना मिथ्याप्यापारेणाशक्य समर्पणीया कर्म
णापेमान मध्ये कर्पी विष यत्ता वा भागुरुविशेष वैणा पदृमिति तच्चा
कृतौ निराप्रपदतत् प्रतीयमानेन तत्र समत्वामनुगाद्रिं नुविशेषवेतैव
किंचित्पन मदतेरति विश्रमपानकारमेयद्धल न कामादत्स्यानीयेति वि
व र्लापत्प्रभवति यथोक्तं कुंकानरेणाश्रोकेय हिति पञ्चपत्रमर्थ ५६

प्रयोजनस्यानीयमानत्वेनोक्तं पदेनैवैतद्वः मात्रग्रहणेन सर्वेनात्र
निरस्तनरस्याह् यथाचमसेऽविषमन्त्रातालीलयात् नालाजार्थेति
गुणाजालादेशाद् प्रवृत्तिमेष्यति वरतिकिरणात्रगाहिग्राइहं ति-
कमलादुक्तमलाद् प्रवृत्तिलीयः कमलशाह्वः नाला नदाजालाय
तस्यैष्यति प्रहते प्रयोलवन्यासमाह् रविकिरणेति कमलशाद्वोल
लक्ष्मीपा त्रतारिहिपमोनरणनविज्ञता पविणतें सैलिनमादैत्यत्यः नेन
प्रद्रोकेनरोत्थावाधानिमितेल प्राय्येतदमसमवायः तेननिमित्तेन
रामशाहोपमोनरपविणनमर्येललयति धेयावन्यमाधृतणावप्रा
पाह्नवाच्यानिपमोन्नराणि एवं कमलशाहेगुणशाह्वस्वसहिमात्र
माहेति नवनवलालकेष्विदातोपितेतदपानीतिकं प्रनपयोगावा
पितेनसर्वोस्पर्धनेर्विषयः ललणामलं तस्यपन्न हृदयरपंगाडके
हरहेतिमतेम योर्थवमनलाकरनेतिनपापितरेभथ्रीवेगाविपललमदा
मिवादीतिरलधनिस्तावइपगतः नवनामपद्महाभिव्यक्तार्थमादा

प्र. लो. ५७ 57

यावेन विनासंवेओल्लासोप्यहं मदं तस्माकिं वर्तते इत्येव सात्मादिसंवेभः
कमलपदैवकः सर्वभइत्याल्लासावन शुद्धपयोगप्यात्मिकाव सल्लार्थ
वायायुस्कोनिलक्षणाम्लवादविवलितवाग्भेदलास्यापपञ्चेव सु
इत्यार्थस्याविवलक्षणान नृवतिवस्तुतेव शुद्धस्वतस्यापिलावुत्पन्न
गमात् शुद्धपवपरिणामवचोशुद्ध्याग्र्यवहतम् शब्दनतिवस्तुतवा।
न्यायथादिवत्वेवालीकेः ॥ रविसंक्रातसोमान्यलक्षणाहतमेउ
लः निःश्वासोयद्वादशीस्थेदमानप्रकाशे ॥ शुद्धोपयाहः ॥ श्रा
दिवदेवितिथिवेलेस्यशीडुनामाह ॥ इमेनवर्णितेपवुवस्योतामस्या
क्रियम् शुद्धइतिउपसंहतदृष्टिः जात्यंथस्यापिगर्भेरहस्यपयातान
शुद्धायंपसोपिनपश्यतीति शब्दब्रह्मवितिवस्तायोन्त्वर्थस्यनवेमते इद
लादर्शस्पांचनसारोप्यमाणमपिनस्पृशमिति शुद्धपदार्थोपदार्थेस्फु
टीकवणाशालनेवनसष्टदृष्टिगतवनिर्मिश्रीहत्यादर्शवेलक्षणायाश्रति
पादयति शब्दसाधारणविकल्पायतान्वयोगितादियमेजातममसंख्य ५८

योगमेघमन्वकि । महत्त्वार्थे केनचित्पदस्य मिवशाह्रीयोगान्न्रेणलाघवं तु नकाचि-
दितिन ह्योकार्थेमपना हृष्यगहशो वेदमयो हिंसारसप मिवशाह्रीयोनयुक्ति
निःस्पृहो मायइति गाहपीविशेषणम इवशाह्रस्यापार्थेनयोजने शाहशेषु
इमारस्य साहहवणीभवेत योजनेवैनदिवशाह्रस्याक्तिशम नयुक्तिःशसनो
यहशाहशीः सहवचेहइतिवल्पनायुक्ताजेमिनीयस्य चेयेवथाज्ञनेनका
येपोस्पलन्न । गमुरीणवमममेहपावल्लिपुन्नणाउपववणाः । णिवहं
कावमिपुकाहदंतिलीलाहविणिमाजेपुश्रमद्रनिवंहकाववशाह्रो ॥ वश
ह्रोपिवाह्रार्थे गगनमपिमनमेघमपिनकेवलंलाववकिलेपावाल्लुलिला
भेनस्हलापिपिववनाविनकेवलमलयमूलनान्दोलिनसहकावाणि
निवहंकाहरणेकानीलापिनिपानकेवलेसिनकवकवयवलितानहरं
ति उन्नकयंतीत्यर्थः ममशाहेवसवेचैवेदसेभवन्क्तार्थेनवाधितसप्ता
पयोगाद्वेमात्मवनव्याप्यार्थेनसमृशान्नेवोललचयनामभेजसवाविनद्रुमि
वावनादियमेमहसंधन्यने निवहकाववशाह्रेनापिवेइलनयनमनमवनेच

ध्व. लो. ५८ 58

विवक्षायत्तोऽत्रि गमितप्राणत्वनिगीर्यात्मावाच्यस्य तिष्ठत्याते सुविवक्षितवाच्य
स्य शक्तिपञ्चकमिति यदुक्तं तत्कुतो न हि स्वरूपादेव भेदो भवितुमर्हतीत्याशङ्क्य
विवक्षितवाच्यादेवास्य भेदो भवति विवक्षानन्तरभावयोर्विरोधादित्यभिप्रा
येणाह ॥ असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः । विवक्षिताभिधेय
स्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥ मुख्यतया प्रकाशमानो व्यंग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा स च
वाच्यार्थापेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया प्रकाशते कश्चित्क्रमेणेति द्वि
धा मतः ॥ असंलक्ष्यितुं शक्यः क्रमो यस्य तादृश उद्योतनव्यापारोऽस्ये
ति व्यङ्ग्योऽर्थः ध्वनिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तविवक्षिताभिधेयपदेनान्यपरत्वमप्यास्ति
त्वमिति सूचकं तेनोक्तं ध्वनेरिति विनिष्पन्नस्य सप्तम्यर्थे: आत्मेति स्वरूपे केन चैत्य
स्य वाच्यस्य केन भेदकः इत्याशङ्क्य द्योतनव्यापारभेदेन योऽन्यस्य स्वात्म
नि रूपवेत्यर्थः केऽस्य स्वस्वात्मनि कः क्रमः इत्याशङ्क्याह वाच्यार्थापेक्ष
येति वाच्यार्थो विभावादिः ॥ तत्र ॥ रसभावतदाभासतत्प्रशमादिर- ५८
क्रमः । ध्वनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥ रसादिरर्थो हि सह

त्वात्मेनावभासते स्वात्मनि तेन भासमानो बोधनेरात्मा तद्वेति तयोर्मध्यादि
त्यर्थः यो रसादिरर्थः स एवात्र बोधनेरात्मानेकात्मएव सत्र सत्त्वमपि
हितस्यकदाचिद्भवति तथावाक्यैः शक्यद्वेवानस्वात्मानुरूपभेदतेतिवस्तु
ते ग्राह्यग्राहकः स्वभावत्त्वतः प्रकारमाह तेनु रसादिरूपोऽर्थः बोधनेर
त्मो नामभेदप्रसंलत्वमकम इतियावत् ननु किं सर्वे देवरसादिर योधनेः
प्रकाशेनेत्याह भासमान इति किंतु घटादिगतेन प्रधानतेनावभासमा
नः एतत्सामान्यलक्षणे गुणीभूतस्वार्थोविश्लेषयद्यपि निरूपितेन
व्यापिरसवत्त्वलकावनतेतप्रकटनायावकाशदानायानूदितम् स्व
रसादिर्धर्मनित्योवृत्तिनएव न हि तत्स्वान्यं किंचिदस्ति यद्यपि वस्मैव
सर्वजीववृत्तिकाशंनत्यापि तस्य रसस्यैकच्चनचमत्कारात्मनोपि कृतश्चि
दंशात्म्येजनकीभूताद्यधिकोसौ चमत्कारोपि भवति तद्वत्पदार्थ
श्चिदुद्दिताववस्थाप्रतिपत्तेः व्यभिचारी चमत्कारातिशययोगोभ
वति तदाभावध्वनिः यथा निश्चेत्कोपवचनाप्यभावपिहितार्दीर्येन

स्मात्कुप्यति सर्वगोयोत्पतितामवेत्कश्चिप्रतनभोवाईमस्यामव: तां दृष्ट्वैविबुध
द्विषोपिनवमेघकाल: श्रुत्वे गर्जितं नीलासावान्यन्तमलिनाव रेनयनूयोयांतेलि·
कोयंविधि: अथदृष्टिविप्रलम्भसज्ञावेणीयतिविनकोशिव्यभिचारितिचम
त्किचायप्रलाश्यास्वादाति भय: व्यभिचारिलञ्जदयास्थितयायविपर्ययैका:
यहाट विविधमाभिमुखेनवदनैलितव्यभिचारिण: नत्रोदयावस्थाप
पुरुक: कदाचित यथा यातेगोत्रविपर्ययेत्येकुञ्जतिपश्यतापामनुवामस्था
निर्धानेणविवर्तनेभुनरपिप्रानुयमवीकृतम मयत्तमसहनेहृतेव·
शिथिलितमैकदेहेलेवयातनन्वपानजुपाविन: सतभव: कुसुमि
यस्पोरम: अथदृष्टिमत्ययिकोपस्थैवोत्तिगाभिवयेवयदवस्थानेनन
यविनइस्यदयावकाशनितिकरणाष्टदेवास्यादजीविन स्थिति:पु
नकदाहृता तिसेन्को पवधूपादित्यादिना कश्चिन्नव्यभिचारिण:
प्रशान्यवस्थायाप्रपुरुकप्रमन्कार: यथोदाहृते शक्तु यकस्मिनथा
यनेप्रशंसवनयोति प्रयंतमप्राप्तमस्तक: अथवाप्योविप्रलम्भस्याम ५८

स्याविषयत्वम् इति घ्राणं योजयितुम् कृचिद्यामिवाविनः संधिरेव वर्चे
णासद्भम् यथा सुवर्णमिश्रा इत्यद्रुतं बिलेनेण शपद्रु श्रेष्ठोद्धडाइव्यत
ज्ञाणितेलेन त्वकोपिकोपकषायगन्धदसंइकदिनापायेनमत्वेनम
त्विचुंवितं तेनाम्लनस्यरसाविष्णातिलितारणपरसाराणान्तमिश्रोतेति
कोपयमादसंधिश्चमन्कारस्यानम् कृचिद्यामिवायेनरपावलतेवति
ष्यातिपदम् यथा कृाकार्यपापालङ्कणः कृवजलमूयोपिदस्यते
सादोपाणायपामायमेष्ठनमस्नेकोपविकोतेनत्वम् किंवसेत्मपक
लापा: कृतेयिप: स्वमपिसाद्गलेभावेन: स्वान्यमपेहिक: त्वलघुवा
यन्योयरपास्ति श्रवहिवितकोत्मवेमतिसमरणापाकोहेत्यश्नविं
तेनेपरसंवाधवाधकभावेहेरप्रोभवेतोपयेतेनविंमायापवपप
नेतोदरतीपरमास्वादस्यानम् पवमनपइमेत्यम् पतानिवादयम
यिपावलनादिकानिकाविकायामादिग्रहणेनगृहीतानि नत्वेवंवि
भावानभावमत्वेनाप्यपिकचमत्कारोदरपयेतेइतिविभावधनिरत

ध्वं. लो. सं. 60

भावध्वनिस्तत्र वक्ष्यः नैवम् विभावानुभावैर्नानावस्थापन्नताया वेवतत्र
वेणापि विनिश्चित्य वर्णयन्नुस्यतीति रसभावेभ्यो नाधिक्यं चर्वणीयम् य
दि न विभावानुभावा व्यभिचारिभावेभ्यो भवन्ति तदा व लक्ष्यानि वर्णयि किं न स्यते य
दा न विभावानुभावा न भासन्ते तदा भावाभासो यत्र तदा विभावानुभावाभासा
त्वे तदाभासः इति रसाभासस्य विषयः यथा रावणकाव्याकर्णनेषु ग
णाभावः पुष्पवितरणेषाराद् विर्यात्रसस्य इति मननिनापि तेन स्याको
न्तु कालिके न हास्यरसत्वम् इत्याकर्णनीयं शाद्रूमग्नश्च मेतज्ञानियाते प्र
तिपत्तेः कालकलामपि भजन्ते नावस्थितिं तावि नेत्यनुत्न न हास्यत्वे
णावसरः ननु नात्र रतिः स्थायिभावो विलयं प्राप्तवस्थात्वेथा भावान् केन
नङ्केवतिविति रत्याभासो हि सः गृत श्चाभासो येनास्य मीनामप्युपदिका
हि ह्यावेति प्रतिपत्तिर्नेद्दृश्यं नच स्वरूपालेव उक्तस्य शेषोदेन स्थाप्यमिला
वोनीयेत नवीमध्यीयमन्तरे केनापि निष्ठुये वहुने कामश्रुतामोहादतप
वतदाभासत्वेवलुतन्न व्यस्याप्यते भूकैरेव जनताभासवत् गृत श्रृङ्गारस्य

६०

हृतिं मधुं जातो मुनिरपि स्वविनयात् श्रनकृतिर्मनस्त्वानाग्राभासइति
येकार्थः यत्र एवाभिलाषकेवलकन्यनिहेयिम्भगावयाह्नेनपुंमवदा
दस्त्रराभासतयामंतव्यः पृगावेणवीणादीनामाभासरूपतोपलब्धि
तैव एवं रसध्वनेरेवाभीभावध्वनिप्रपूनयोनिः अदग्रासादेश्वानेय
योजकमेशं विभज्य हृस्य रव्यारस्याएवते यथागंधयुक्तिश्चैरेकसंमहि
तामेदोयभोगोपरिपुष्टमांसादिश्युकमिदं मैरद्यमितिरसध्वनिस्त
स एव यथ मुख्यतयात्रिभावानुभावव्यभिचारिसंयोजनोभदिनस्था
यिभाविपरिकल्पमतिपत्तुः स्थायी यो वर्णोपश्युक एवास्वादप्रकर्षः
यथा कृतांके णोकयुगं पत्नीत्यरुहविरं धान्यनितंबस्थलेमध्ये स्थाष्टिव
लीनरं गविषमेनिम्नं दृतामागता महूपिस्त्र पिलेवसंप्रति शनैरा
रुधस्तंगौ स्तनैस्ताकांहं मुहुर्वीक्ष्यते जलनवप्रसंयदिनीलोवने प्र
वहिनायिकागतानुवर्ण्यमाना स्वात्मप्रकृतिपविचित्रितचित्रफलका
वलोकनादनस्तराजस्यपरस्परावस्थावैयत्रपारतिस्थायिभावावि ।

ध्वं लो ६१

61

भावानुभावसंयोजनावशेन चर्वणागृह्यत इति तदलंबहुना स्थितमे
तत् रसादिरिति भैव भावमानात्म लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेः प्रकार इति
सद्देवेति इव शब्देन संलक्ष्यतानाविषमावनेषिक्रमस्य व्याख्यानावाच्येने
ति विभावानुभावादिना तत्त्वेति नेनावभासमानत्व उच्यते तथा तत्र
सपि किमपि स्मादर्यैन नतिरस्कारणा यैन हि शोषणामित्यभिप्रायेणा
यक्रमते ॥ इदानीं रसवदलंकारादावलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य नाम्नो ध्वनेर्वि
भक्तो विषय इति दर्शयति वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम
रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥ रसभावतदाभासतत्प्रशमल
क्षणं मुख्यमर्थमनुयायिनो वर्तमाना यत्र शब्दालंकारा अर्थालंकाराः गुणा
श्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्य
पदेशः ॥ मुख्यतया पिरसादीनां रसवत्प्रेयस्प्रभृतेनैवि समाहितालंकार
रूपतायामिति भावः । अत एवोभयथा रसवदादिष्वलंकारेषु रसादिध्वने ६१
र्नोत्तमभाव इति दर्शितम् । वाच्यवाचकचारुत्वहेतुत्व इति हेतवः ।

वृत्तिव्यापिन्या ह्याप्त्या व्याप्तं कालेनाकारणेनेति सर्व इति सर्वमेवैतदुक्तमित्यर्थः न
नु कैर्भेदनाशकेन वस्तो यदि परगतनयापह्नीयते नेदं तारस्वमेव स्यात्
न च स्वगतत्वेन तामाहि व्यवहितमयान्का आस्सोपह्नीयते स्वात्मगतत्वेन च प
तीतौ स्वात्मनि तमस्यैवोन्मतिरेवाभ्युपगता स्यात् सा च पुरुषकामीनायाः सा
माजिकं प्रत्यविभावनात् कालावस्थापरत्वसन्नाविकालस्वे तु विभावना
योगप्रयोजनकमिति चेत् देवतावलोकनादौ हविकयेनेव च स्वकोनास्वरूपमर्थम
वेपने च लोकसामान्यानौद्धतामाहीनां येसमदृस्सेन वैयाहयोविभावालव
केयं साधारणभेदः न चोत्साहादिमान् रामः स्मर्यते न च शब्दात् प्र
तीतिरपि नम्यानिपन्नो वाराम पन्नः पत्नादिविवावायकामिथुनशलिपत्वात्
न्यति पदेव कुकरणस्यामात्रु: त्रिविक्रकरणेश्रुतात्स्वचनस्व श्रुतिः स्यात्
न चापि वर्किन स्वगुणोत्कृष्टतेकाव्ये नरम: किं तस्य ग्राहवैलक्षण्यं का
व्यात्मनः ग्राहस्तं ग्रागाशसादात् न चाभिधायकं वा वाच्यविषयं भाव
कत्वमादिविषयं भोगाहत्वं सहृदयविषयमिति न योगशब्दनाव्यापार

ध. लो. ६२ 62

लक्षणाभिधाभावाद्यपि गुरुः स्यान्नमं वाहिभ्यः शास्त्रन्यायेभ्यः श्रेष्ठत्वं कार
णां केऽभेदो वृत्तिभेदवैचित्र्यं वाच्येति किं चित्कारम् अपि सिद्धमाहित्यं जनेन वक्ति
मर्थे तेन रसभावनात्मा द्वितीयो व्यापारो यत्र शब्दाभिधापि लक्षणैव तद्वे
न ज्ञापकत्वेनाम रसान्वयः काव्यस्य नन्दिभावादीनां साधारणतापाद
नेनाम भावितेन रसेन स्वभोगो योऽनुभवस्मरणप्रतिपत्तिभ्यो विलक्षण
एव द्रुतिविस्तरविकासनामा रजस्तमोवैचित्र्यानुविद्धविषयमयनिज
चित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणः परब्रह्मास्वादसविधः स एव मन्त्र
प्रधानभूतोंऽशः सिद्धरूप इति। व्युत्पत्तिर्नाम प्रधानमेवेति श्रुत्रोच्यते।
रसस्वरूपमेवतावद्विप्रतिपत्तयः [illegible]तादिनाम् तथाहि पूर्वावस्थायां यः स्था
यी स एव व्यभिचारिसंपातादिना प्राप्तप्रकर्षोऽनुकार्यगतत्वेन रसो ना
ट्ये प्रयुज्यमानत्वात् नाट्यरस इति केचित् प्रवाहरूपमिदंप्रतिनियतोऽवस्था
वैशिष्ट्येन प्रवर्तमानः पारिशेष्यात् विस्मयशोकक्रोधादेः क्रमेणाप्यु
पचयादर्शनादिनाऽनुकार्याश्रयः अनुकर्तरि च तज्ज्ञावेशपाठेनानुसरणे

६२

सामाजिकगते वा कश्चमत्कारः अनुकरणादौ द्वैरूप्याभिः तस्मात्स्थायिप
तः कस्तर्हि इत्युक्ते नाट्रियत स्थानुकारो नश्यकः लिङ्गयोजनस्त्वविशिष्ट
नाप्रतीतो नाम स्थानेन व्याप्तिग्राभावात् तस्मादनियततावस्थात्मके स्थायिन
मुद्दिश्य पविभावानुभावव्यभिचारिभिः संयुज्यमानोऽयं रामः सुखीति स्मृ
तिविलक्षणा स्थायिनि प्रतीतिर्गोचरतया आस्वादरूपप्रतिपत्तिरनुकार्योऽस्य
नानारूपैककामिनीवत्सः स च न व्यतिरिक्तसाधारणमपेक्षते किं तु का
व्योर्भिन्नाभिमतेन नैव शास्त्रादयिनां सामाजिकः इत्येतावन्मात्रमदः तेन
नाट्यरूपवरसः नानुकार्यादिविषयेति अन्ये तु नन्वेकर्तृविषयः स्थायी च विभावो
भिनयादि सामग्र्यादिकृतोऽभिन्नस्य वृत्तिर्मानादिना स्वावभासः स च
व लोकातीततया स्वादाप्तरसेत्युपवर्णीयमानस्य समानोऽरस इति नाट्याद्रसः
सा नाट्यरसाः अपरे तु न विभावमेव विशिष्टसामग्र्यां समर्पणमात्रेण तद्वि
भावनीयानुभावनीयस्थायिरूपचित्तवृत्त्युचितवासनानुषक्ते स्वनिर्वृ
तिचर्वणाविशिष्टमेव रसः अन्ये तु शुद्धं विभावं अपरे शुद्धमनुभावं केचि

ध्वं०
लो०
६३
63

स्थायिमात्रं इत्येवं व्यभिचारिणं गृह्णता तद्योगं एकेनैव कार्यं केवलं सकल
मेव स्पष्टार्थं रसमाहृत्य विस्पष्टं बद्धा काव्येऽपि च लोकेनास्य यथ मे स्थानीये
न स्वभावोक्तिवक्रोक्तिप्रकारद्वयेनालौकिकप्रसन्नमधुरौजस्विशब्दसमर्प्यमा
णविभावादियोगादिदमेव रसवदलंकारलं तदुपनागरिकाद्यावृत्तिविशेषपारसे प्रतीत्यु
पायवैलक्षण्यादिदमेव तावद्रसचर्वणम् : एवं स्थिते प्रसक्तमप्यलक्ष्यैतानि
दृश्यस्वाभिप्रतीतेः स्वपरगतादिविकल्पनेन सर्वेऽपदेऽश्रप्रतीतिरपोहि
ह्यास्वसस्य प्रतीतेर्हि विशेषबद्द्यावस्थायम् किन्तु यया प्रतीतिमात्रेणेना
विष्टेऽपि मान्यदी शानुमानिकी प्रागभ्यासप्रतिभानडूनायोगि अन्यत्व
माना प्रतीतिरुपायवैलक्षण्यादस्यैवतन्द्रियमपि प्रतीतिवर्वणास्वाद
नुभोगापरनामाभवन्तन्निश्चनभूजायाः सहृदयसंवादाद्युपहृतापा
विभावादिसामग्र्यालोकोत्तररूपताद्रस्याः प्रतीयं वेइति ऽहं न एव वनीति
व्यवहारः प्रतीयमान एव हि रसः प्रतीतिरेव विशिष्टा रसना साच
नाटये लौकिकानुमानप्रतीतेर्विलक्षणां प्रमुखे उपायतया सन्त्यपा ६३

नाप्येवं काव्येन्यशब्दप्रतीतेष्व विलक्षणो ध्वनिरुक्तो नाम्यपेक्ष्यमानान
ह्याद्धृत्वा नेषयदृत्तः शब्दैकत्वः नामादिर्विषयत्वेन सर्वे स्फुटं दृश्य
मेवाहीति सद्व्यादृसमत्र चिन्त्यमानत्वेन विवक्षात्मकत्वेन लोपयदाह तास्मा
मनादिर्वेद्याविशेषोनित्यवाज्ञातिह्रस्वकालव्यवहितानामप्यानेतः
र्थेष्वृत्तिसंस्कारयोर्वैकरूप्यतादिति तेन प्रतीतिस्वभावद्वयस्यापि ज्ञाना
वरणत्वाद्रूपप्रतीतिकल्पते वाच्यवाचकयोस्तत्राभिधादिविविक्तो व्य
ञ्जनात्मा ध्वननव्यापाररूपश्च भोगीकृत्त्वव्यापारश्च काव्यस्यात्मेति वृष
योधननात्मैव व्यापारः कश्चित् भावकत्वमपि समुचितगुणालंकारपरिग्र
हात्मकमस्माभिरेव वितत्य वक्ष्यते किमेतदपूर्वं काव्यं च रसान्प्रति भाव
कमिति यदुच्यते तद्भावनादिति भावनात्वान्निष्पत्तेरेव यत्तदुक्तं विवृतिः न
च काव्यशब्दानां केवलानां भावकत्वमर्थापरिज्ञाने तदभावात् न च
केवलानामर्थानामर्थान्तरेणापि प्रमाणेनेतदयोगात् द्वयोस्तु भावकत्व
मस्माभिरेवाङ्गीकृतार्थः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्त इत्यत्र तस्माद्व्यञ्जकत्वा

ध्वं. लो. ६५

64

त्वेन व्यापारेण गुणालंकारौचित्यादिकयेतिकर्तव्यतया काव्यं भावुकं र
सान्भावयति इति त्र्यंशायामपि भावनायां करणांशे ध्वननमेव निप
तति भोगोपि न काव्यशब्देन क्रियते इति घनमोहान्ध्यसंकटतानिवृत्ति
द्वारेणास्वादपरनाम्नि अलौकिके द्रुतविस्तरविकासात्मनि भोगे कर्त
व्ये लोकोत्तरे ध्वननव्यापार एव मूर्धाभिषिक्तः तच्चेदं भोगकृत्त्वं र
सस्य ध्वननीयत्वे सिद्धे दैवसिद्धं रस्यमानोदितचमत्कारानतिरिक्तत्वाद्भोग
स्येति सत्त्वादीनां चांगांगिभाववैचित्र्यस्यानन्त्याद्द्रुत्यादित्वेनास्वादग
णनायुक्ता परब्रह्मास्वादसब्रह्मचारित्वं चास्त्वस्य रसास्वादस्य व्युत्पा
दनं च शासनप्रतिपादनाभ्यां शास्त्रेतिहासकृताभ्यां विलक्षणम् य
था रामस्तथाहमित्युपमानातिरिक्तां रसास्वादोपायस्वप्रतिभाविजृं
भरूपां प्रीत्यन्तिमेते करोतीति किमुपलभामहे तस्मात्स्थितमेतत् अ ६५
भिव्यज्यन्ते रसाः प्रतीत्यैव च रस्यन्ते इति तत्राभिव्यक्तिः प्रधानतया
वा भवति अप्रधानतया वा प्रधानत्वे ध्वनिः अन्यथा रसाद्यलंकाराः

तथाद् रसभावेत्यादि व्यवस्थिता इति पूर्वोक्तयुक्तिभिर्विभागेनव
व स्थापितत्वादिति भावः अथातेसज्जवाक्यार्थयुग्मेनरसादयः
कृतेभेतस्मिन्नलंकारेरसादिरिति मेमतेः यद्यपि रसवदलंकारस्था
नैरपिनैविषयत्वयापि यस्मिन्काव्ये प्रधानतया व्यंग्यो वाक्यार्थी
भूतस्तस्यैवांगभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य वाक्यार्थत्वेपि विष
य इति भामहकोन : एवं : तथ्यथा वाद्युपप्रेयो लंकारस्य वाक्यार्थत्वेपि
रसादयोंगभूताः स्वपत्ने रसवदादि लंकारः पुनः सैकोलोचा अस
त्वेति रसवद्रूपेवत्सभावे लंकारतायोग्ये वामे मति विति अन्यपत
दव्याने तदादि विधाराभीहतास्वपक्षे पर्यवदहतीयति इति कारः यत्र
पीत्यादि तस्यपरत्वेतो विषयाभावेनोन्यानो यत्र इति भावः यस्मि
न्काव्ये सहृते नात्रैतते वाक्यस्थयोजनीयम् यस्मिन्काव्ये अर्थोकार
साद्रयोंगभूताः वाक्यार्थीभूतश्चान्य : तत्राहुः स्पावत्स्यार्थेत्तस्यकाव्ये
ध्यासंबंधिनोयोरसादयोंगभूतानतवन्य इति योजना अत्राहोद्दरणमा

ध्व॰
लो॰
६५
65

नयुग्येति नहित्वंगतं यथावद्वामाणोदाहरणेन यावन्न व्याप्तीत्यर्थः भाम
द्वाभिप्रायेणवा इह श्लेषोलंकारस्य वाक्यार्थेपि स्यादित्योगाभूताहयुणते
इत्येतमेकं वाक्यम् भामहेनोदितं गुरुदेवनृपादिविषयतीति वर्णने श्लेषोल
कारइत्युक्तम् नयश्लेषान्नलंकारोयं श्लेषोलंकारस्याकोलंकारणीयइत्यलं:
नयनवलंकारस्यवाक्यार्थत्वमुक्तम् यदिवावाक्यार्थेश्लेषानतेवमलंकारक
रितेति यावत् उद्भटमतानुसारिण स्वयं काव्यावद्दते वाइश्रवाइविष
येवाक्यार्थेश्लेषोलंकारस्यापि विषयइति श्वेतांकेषु उद्भटमतेद्विभा
वालंकारणश्लेषयइत्युक्तः प्रमाणाभावानानुपलब्धत्वाणनात् नकेवलंसव
दलंकारस्यविषयोयावत्सिद्ध: प्रस्थतेरपीत्यपि शब्दार्थ: इत्यवगम्यतेनश्लेष:
गुहूनत्वमवेत्वबृमवदलंकारउपलक्षितः नदेवाह इत्यादर्शीनगम्यताइ
युयतइति सचेति उक्तविषयइति श्लेष: स्पष्टइतिरसोतरेणागम्यनेना
लंकारेणवानामिश्र: शामिश्रत्वसंकीर्ण: उदाहरति नयाघोयथा
किंद्रास्यनतनसेश्रयास्यामिश्रत: शामश्रिगाहृर्षीनेकयेनिष्कृरुणश्रवासक ६५

विनाकेनापिहरीकृतः स्वमांतेष्विति वोवदन्प्रियतमम्यासञ्यासक्तकंठग्र
हेतुहेतोर्विहितैविकलबाहुवलयस्तारेविभ्रमीजनः इत्यत्रककरुणस्तमस्य
इस्यागभागान्तस्यहमेवरमवद्दलंकारवनम् एवमेवंविधेविषयेस्मोनरा
णांस्वरूपावगमभावः स्वमेस्वागभूतस्वस्वभावेनभवनमितिहस्तेवषिय
नमः स्वमेवलोकितः नमेयथास्याभिशतविति इदानींतोविदितशाठ्यभावे
बहुणाशवज्ञात्रमोक्ष्यामि यतएवविकलबाहुवलयइति स्वीकृतस्वरूपा
लेखोणकइत्यादि केयंनिष्करुणेति केनापीति गोत्रस्खलनादावपिन
मयाकदापिनवेदितोसि स्वमांतेष्वस्वमायंतेषुप्रलपितेषु पुनः पुनर्भूत
यावद्वेष्टितिवदन्युष्माकेसंबंधीविभ्रमीजनोः प्रियतमेविशेषेणासक्त
कंठग्रहोयेनतादृशएवमन्तस्तुाष्युन्यवलयाकारीकृतबाहुपाशःस
स्तावेन्यतकंठोरोहितीति पुत्रशोकस्याथिभावेनस्वमदर्शनोद्दीपिते
नकरुणस्तेनचवेश्मापातेनह्रदरीभूतोनपतिप्रभावोभातीतिकरुण
स्यइंदवालंकारः नाहिनयांगेनवाद्दता इतियान्त्यगनलक्षतोयवा

ध्व.
लो.
९९
66

कार्यत्वात्तस्याः श्रुतिनिष्ठुरीभूतः । अत्रार्थसौन्दर्यं चमत्कारकमतएव सहृतमेवेति
वेद्यादिना वस्तुना यथा यमकानन्तरं वक्तव्यो लंक्रियते तत्तदुपमितवेनचारुत
याव भासमानं तथा यमेनापि वस्तु तो न वमपक्वं स्फुटं भाति । वृत्तिरसस्या
पि वस्तुनः इवालंकारत्वे को विरोधः । ननु यमेनाऽऽजवेनालंकृतो यौलंकि
यते न हि उपमया श्रुतिः किंतु वक्र्यालंक्रियते । नन्वनुप्रासोपमाश्चेतेन यमेनापि
न हि सरस्वती क्रियते सार्थे इति समस्तेषु धर्मेण तेन यत्किंचिद्दद्वत्त्वदनुरसे
न विभावादीनां समर्थं किं मलंक्रियते इति तदभ्युपगमपरत्वेन प्रस्तुत
नार्थस्यालंकारत्वेनाभिधानात् अस्यार्थस्य भयमाप्येष प्राव इति दर्शयति
एवमिति यत्र राजादेः स्वाप्यनेनादरशब्दस्यार्थः । सर्वालीवस्माच्चलंकार
मुदाहरति सर्वालीवस्मादिरंगत्वलो यथा क्षितिमोहत्वात्वलग्नः श्रम
भ्रमभिहितो यथादृष्टानोऽपकान्तेरुत्कृत्वेऽशेषस्यात्सत्स्वरणनिपतितलोने
त्रिनः संभ्रमेण आलिंगनाभावभवनत्रिपुरस्य वनिताभिः सा स्तुनेत्रोत्पला
भिः कामीवार्द्रापराधः सदृहतु दुरितं पापं भवो वः शराग्निः । इत्यत्राति ९९

प्रविशत्प्रभाववानि शयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलंभस्य श्लेषसहितस्यां
गभावः स्यैवं विषयवृक्षवद्वायलंकारस्यान्यायो विषयः अत एव व
ईर्ष्याविप्रलंभकरुणयोरंगत्वेन व्यवस्थानात्समावेशेन दोषः हि
मशतिकामयत्नेनाहत: इतरश्च हुत: अथवा हत इति न प्रतीयितः प्रत्या
लिंगनेन उमा च यस्य वीगाभननुविप्रलंभकृत: सा स्तवमेकदेश्या
अन्यत्र निघ्नत्याघातया कामी वेत्यनेनोपमानेन श्लेषान्वशब्दीनेनेर्ष्या
विप्रलंभोऽयं गृहकृह्लस्य श्लेषोपमासहितस्यांगत्वम् न केवलस्य
ईर्ष्याकरुणे वा स्वभावोक्ति नयापि स्तनद्वाहृतप्रतीतौ नव्याप्रिय
तस्य नेनाभिप्रायेण श्लेषसहितस्येत्यनावहेदाचोयत् नन करु
णसहितस्येत्यपि पुनः समर्थम पूर्वेनयोन्यो हितेत्यक्षोक कर्त्रेमाह अ
नवहेदि यतो ह विप्रलंभस्यालंकारत्वेनन्तु वाक्यार्थेनानंतनोह्यतोति
न्यर्थः न दोष इति यदि ह्यन्ततरस्मादेः प्राधान्यमभविष्यत्
द्वितीयोऽयमः समाविशेत रतिस्थायिभावत्वेन सापेक्षाभावो विप्र ॰

ध्व० लो० ६७

67

लंभः प्रोक्तः स्थायिभावेऽननुनिरपेक्षभावस्य करुणस्य विरुद्ध एव एवम
लंकारशास्त्रप्रसिद्धेन स्वागी प्रसाध्यं वृत्तिपथवेति यदुक्तं तदेवालंकारस्या
भिप्रायेणाचष्टे ॥ यत्रेति रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र कथमलंकारत्वम्
अलंकारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः न त्वसावेवात्मनः तथा चाय
मत्र संक्षेपः रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशितम् अलंकृती
नां सर्वेषामलंकारत्वसाधनम् यत्रेति सर्वेषामुपमादीनाम्
अयं भावः उपमादीनामलंकारत्वं यत्ताहणीवातोनाहरणेष्वरसा
दीनां तद्वत्पूर्वमन्येनालंकार्येण भवितव्यं तच्च यद्यपि वस्तुमात्रम
पि भवति तथापि तस्य पुनरपि विभावादिरूपतान्वयोऽवसानाद्र
सादितात्पर्यमेवेति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्मभावः ननूक्तं रसभावादि
तात्पर्यमिति तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स ध्वनेः प्रभेदः अ
स्योपमादयोऽलंकाराः यत्र प्राधान्येनाङ्गित्वेन वा वाक्यार्थीभावे रसादि ६७
भिप्रायेण निष्पत्तिः क्रियते स रसादेरलंकारतया विषयः एवं ध्वनेर

उपमादीनां रसवदलंकारस्य च विभक्तविषयत्वं भवति ॥ तस्येति प्रधान
स्यात्मभूतस्य एतदुक्तं भवति उपमादावलंकार्ये वाच्यो योऽलंक्रियते तथा
चितस्य तदेवालंकरणीयत्वं व्यङ्ग्यो रसादिर्नियमेन तत्सामान्याद्यनामिति वस्तु
तो धन्यात्मैवालंकार्यः केवलं केयूरादिभिरिव शरीरसमवायिभि
श्चेतनस्यात्मैव तन्मात्रं चित्तवृत्तिविशेषो यो चित्तसम्बन्धतात्मतया लंक्रियते त
थापि चेतनं प्रावरणीयैर्जडैरुष्णादिभिरप्यनभाव्य लंकार्यस्यात्मनो वि
स्यात् नवदेहस्य किंचिद् विशेषो विशेषमिति वस्तुत आत्मैवालंकार्यो देहस
लंकृत इत्यभिमानात् रसादेरलंकारतायां इति अपि च रसो यत्र दृश्यो
रसादेर्योऽलंकारतां तस्य एव विषयः एतदनुसारेणैव रसवदादिवा
क्यार्थं रसादिकं तस्यालंकरणं क्रियते स्मनो विषय इति एवमि
ति स्वस्वकेन विषयभावेन व्यवस्थेः यत्र रसस्यालंकार्यता तत्र
दोपभावेनानिर्दिष्टतापत्त्युपमादयः तेन स्वरूपेणोपमादीनां
विषयापहारः इति भावः रसवदलंकारस्येति सूत्रे न भावालंकारा

ध्व॰
लो॰
६८
68

गुणिप्रेरणसमर्थेष्विति समाहितादयो गृह्यन्ते नवमभावालंकारस्य मुख्यो दाह-
रणम् यथा नवशालपत्रपत्रमरुदुन्नाम्रतलस्थरणमुलकलरवमन्थर-
वधनिनादमन्थरः मृदितमधुपराज्ञस्य श्रियतिसिप्रमभेविहितः केनकुमद्रा
महीभृत्गुरुतामदमेवगतः इत्यत्र देवतालोकेवाक्यार्थभूतेविनके विस्म-
यादिभावस्यवाक्यार्थेनेवेतित्संभाशाभावालंकारस्यविषयः रसाभा-
सस्यालंकारता यथा ममैव श्लोकेममत्तगुणसंपदः समप्तलेक्रियागणा॰
गुणैर्भवेति यदिभूषणेनवतयापिनो गणभेमु शिवेरुदद्दयवद्दृशमे यदि
यथातथावेजयेतदेवनन्नुवाणितेजगातिसवैलोकानेरे ग्रहीदिपरमेश-
ल्लतिमात्रेवाव: वक्रमोपादेयमितिगाकवार्थेश्रृंगाराभासश्चाकवद्धैन :
श्रेषसहितः नद्धहृदयसुर्णे: भूमावेनाथिकापानिर्गुणत्वेनिरलंकारव-
त्त्वभवति उक्तमयत्र प्रकृतिकस्वलवेश्रपात्मक इति वाक्याभिधानात् ६८
भावाभासारानायथा सपालबोधसद्दूतावशेषाखत्रन्नल्पवर्णोजनर-
जितेषुलावणयुकेषापिविवर्ततिदेत्या: सर्वानानयनोन्नलेषस्त्री

ष्टुप्रसृतीनामनुचितत्वात्तदाभासो भवत्यभावः कारणाहृतनाइति भावाभासः । प
वेतनत्वशमस्यांगत्वमुदाहार्यम् । प्रेमातिविल्पनेन यत्र मतेकृ चितेनहूप
णमनुपपन्नस्यात् । यदि नचेतनानां वाक्यार्थीभावो रसादिलंकारस्यवि
षयत्वेनाभिहिता स्यात् । यस्माद्वेतनवत्तु मानेवाक्यार्थीभूते प्रत्यग्र
तनवदल्पयोजनया यथा कथंचिद्विवक्षितव्यम् । प्रयत्नुतस्यामपितस्याय
त्राचेतनानां वाक्यार्थीभावो नाम्नौ रसवदलंकारविषय इष्यते । न
मह तः काव्यसर्वस्य रसनिष्पन्नमतस्य नीरसत्वमभिहितं स्यात् ॥
परस्याप्यमाशयः । अचेतनानां विभावत्वेनोपस्थितिः सम्भवात्तद्वर्णनेन
रसवदलंकारस्यानाश्रयत्वात्तद्विभक्त एवोपमादीनां विषय इति प
तत्प्रघयति नहि निस्त्यन्वाद्वनाडेनोति निश्चयः । ननु चेतन वर्णने विषय
ह्लोकमित्यप्राप्याहनमाद् यस्मादिति यथा कथंचिदिति विभावादि
रूपतया तस्मादिति चेतनवृत्तान्तयोजनायाम् यत्र हि रसस्यावस्थि
रसवदलंकार इति परस्य मतं ततो न रसवदलंकारक्षेत्रेन तत्र रसो नास्ति

इति परमनाभिप्रायेणैनीरसत्वमुक्तं तदस्माकं रसवद्दलंकाराभावेनीरस
त्वम् अपि तद्धन्यात्मभूतरसाभावेनासहृद्ग्राह्यत्वेन पदपदार्थदूषणयो
र्माहत्वादि यथा नरेंगभ्रूभंगाद्दृभिनु विद्वद्गोष्ठीणितमनाक्षिकर्षतीपे
नेवमनमिवसंरंभमित्याचित्य यथाविद्वद्यानि सर्वलितमभिधायवह
शानदीभावेनेयंभूवमसदृनासायविणता यथा वा तन्वीमेयजलार्द्र
पल्लवतयापौत्तायरेवास्तुभिः भूभ्यवामरणैः स्वकालविरकाद्धिप्रांत
पुष्पोद्गमा चित्तामैानमिवाश्रित्यामप्रकृतौ शाड्वलैविनालतयेतवेऽपि
मामवधृत्य पादपतिते ज्ञातानु तापवसा ॥ नरेंगापवधूभंगायस्यावि
कर्षती विलंबमानत्वलादादितिसंनीवमनसंपुकाप्रियतमालंबननिषे
धायेतिभावः बहुशापत्मलालितवहुवोयपराधालदाभसेपायदु
ष्टवेनेकीकृत्यासदृनामानितिनीन्यर्थः यथ वृमाहियो गायछात्तापे
सद्धिस्खलापयांनयेनद्वीभावंगतेति तन्वीतिवियोगकृशापिपुनु
तमावाभरणानितिन्यजति स्वकालोवसंतप्रीयभ्राय: उपायचिंतना

ध्व० लो० ५८

69

५८

येमैनं कि मिनिव णाद णलित मपिद यित मृव थ नवन्य द मितिविंतया
मैने वेशिकोपना एनौ ह्मा कौ न दैल नावणोन परोनाम येलश्व इ र व
स ड न्मालधौ नस्या कि इणो पथ्या वा नेषां णोप व ष विला सस्व ह दं
गथा व हः सा लिणा हैमे भइ क लिंद शैलन न गालीरे लना वेशूमनाम
विक्कित्रे सरनल्य कल्य न मरु इ के येण योगधुनाते ज्ञाने ज रच्छो भवालि
गल ज्ञील विषः पलवाः इत्येवमाहो विषये वेलनानो वाक्याथी भावे
यिमथन नवल्ल ह्ने मोतु योजना स्मव ॥ देभइ लेषा मिति येम मैव दह
येल्लिनाः गोपवधूनां गोपीनां थे विलास स्वहदा न मेलवि वास्ल प्रकृगा
न्वोगिणीनो हिनान्या न मस्त ह इवति नथाह सातिशय श्रेन स्यानमि
न्याद नथा संभोगना नोयु साहा इहारः कलिद शलनन यायु मनात
साक्ती वेलना गृह्वाणों दमग श्राल मिति काभ्वांश्र्मः पर्वत ग्रह्वाणा
पदर्शन प्रद्व इस स्मार श्रोले मना होपन विभावा स्मदेणान्य द र ति
भावमा नमतान मोन्मव गाभ माह होर कागनो भागना न्होलः स्मरन

ध्व. लो. ७.

70

लस्यमदनपायायाः कल्पनार्थमिदुः स्वजमार्गं कवायच्छेदस्तोवनेमप
वोणयोगस्य: सापकल्प श्रुयवस्यवलैलैयन्कुयनेलनामि: मणवमदुः स्व
ऊरवच्छक्कूलपयोगसोदनेपवलेस्मिन्विहितेमयनालीनवकास्मे
नस्यकल्पनेतिभाव: यतएवपरस्मानुसागानिश्चयगामेमेवाद् नेजान
इति वाकार्थस्वकमैवम श्रुभमानेवेतीति मयिलसविहितेननव
नकथितेणयोगमैमजगलीलालत्वलौकावकलाविदथामववनइतिमा
व: विगलेतीनीलानिडचधामिन्यनेनेवतिपथकालशेषितस्याणोन्स्व
कनिर्भरवेधनितम वनमात्मगतेयत्काले यद्दिवागोऽपश्यत्वसंपथा
ह्यणात्किः वहुभिकदाद्दरणोमेदलोभयम: एवंधर्मेतियदुक्तंनस्य
विनुम स्वपयवेतनवलत्ह्वांनेयोजनात्ति नवरमाह्नलेकार:
नेहवमन्युपमादयानिविषया: धरिवलविषयावास्थ: नीरसवमा
त्रुमाधुमिनमभिप्रायेणातिशेष: नतुपचवेतनवलत्हृतसमवैथाना
नुपवेश: सउपमासैवयथाभविष्यतीत्याशंक्याह ।। यस्मात्र ७.

स्येवाभावत्वेनेनवकलत्वं हीनोतोयत्वेनेननत्र व्यक्तस्थानियोजनानान्त्वेन
तोविभावनेनेनतस्माद्दंगतेनेनसादीनामलंकारता ॥ संभवत्यलंकार
त्वेनेनमपि वर्णेमाननमत्र भवता चेनेनमालिन्यतीत्येवतावद्दर्शविभ
व्यते शक्तिजन्यत्वापि वैद्यादानन्तभ्यन्ते स्वविश्रान्तोपि वाच्यमानो वप्य
विन्नहतिर्विभावनोन्यकाकाव्यनात्स्येयत्वं वस्यात् प्रत्ययेति तत्स्मयो
रितिनावपदेयत्वमतेहस्यपिना स्वमते नैवप्रत्याख्यातोपसंहरतीनेस्मा
दिति यतः प्रत्येक विषय विषयविभावनेनातुक इत्यर्थः ॥ यः शु
नर्गौरवभावोवासर्वाकारमलंकार्यमस्य धर्मेनत्वमेति भावोविति
वाच्यत्वानुदाभावननस्य ग्रामाद्यः सर्वाकारामिति क्रियाविशेष
णं तेनेनसर्वप्रकारामित्यर्थः प्रलंकार्य इत्यत्रैवनालंकार इति भावः
प्रलंकार्यमतिरिक्तत्वालंकाराभ्युपगमेतत्र्यः लोके तथासिद्धत्वात्
यथा गुणिन्यतिरिक्ता गुणाः गुणालंकारवत्र्यवहार प्रगुणान्यलंका
र्यैव स्वात्मलाभः स्वतन्त्रत्वेनोपवर्णेरित्यभिप्रायेणाह ॥ किंच तमर्थम

ध्वं० लो० ७१

71

वलेवेनैयेगिनेनेगुणाः स्मृताः । शौर्यादिश्रिता नलेकारामेनव्याः । कट
कादिवत् येनमर्थेरसादिलक्षणमेगिणोसेनमेवलवेतेनु गुणाः । शौ
र्यादिवत् वाच्यगाव कलेवणाः स्मातियेषनुराश्रिता लेलेकारा
मेतव्याः कटकादिवदिति ॥ न केवलमेतावदुक्तिमातेव तस्याङ्गिनेया
द दृष्टव्यतीति मनस्थार्थः । तमर्थमिति काविकेय मभिप्रायकारेणव
योऽस्माके वलेषयमुभिधायेष यमकाश्वेद्रूहतामभिधायेणव्याख्यो यमू
एवेद्दश्नित्रौषोपियोऽत्र । ननु वाच्यहार्थयोमाधुर्योदयोगुणान्तलकच
मकेरसादिकमेगिनेगुणाश्चाश्रिता इत्याशंक्याह ॥ यथाव श्रेता
रयवमधुरः यरः प्रह्लादनोरस । तन्मयकाव्यमाश्रितमाधुर्यमिति
तिष्ठति शृङ्गारवपवरमातनायेत्र यामधुरः प्रह्लादहेतुनात्यकाशानय
रः चावाचोपः काव्यस्यसमाधुर्यलक्षणो गुणः । श्रृसमवेशनरोजसो
तिस्रायारणमितितेनवस्यमाराम्नवृद्धिस्थेनपरिहारश्यकारेणापप
यतेवैनदितम्यर्थः । मधुरइत्यत्र देवमाह यर प्रह्लादनइति वत्तोरि ७१

समस्तदेवतिर्यङ्नरादिजातिषु चैववासनात्वे इति नविविक्तजनास्थैन
हृदयसंवादमयोऽवतेरपि हि तच्चमत्कारो ह्येवं वर्त्तत एव मधुरश्रृङ्गारः म
धुरो हि शार्ङ्गादिरसो विवेकेनो वा स्वस्थस्यानन्दस्य वा ऊहिति तिमनानि
पानत्वाद्वदभिलषणीयो भवति तन्मयमिति सर्वेणाप्यात्मवेन प्रकृ
तो यत्र श्रेयत्नया काव्यमिति प्राह्लादयतीत्यर्थः द्रुतिनिष्ठतीति प्रतीत्या
गच्छतीति यावत् एतद्रूपं भवति वक्तनो माधुर्यं नाम श्रृङ्गारादेरसस्य
गुणः तन्माधुर्याभिव्यञ्जकयोः प्राह्लादयोर्युक्तयोर्विने माधुर्यं मधुरश्रृ
ङ्गारसाभिव्यक्तिसमर्थो प्राह्लादयोर्माधुर्यमिति हि तल्लक्षणं तस्माद्यु
क्तमुक्तं तद्युक्तमित्यादि कार्यविकार्यं पुनः सादृ श्रृङ्गारे इति तन्माधुर्यं नाति
समस्तप्राह्लादमधुरमिष्यते इति माधुर्यस्य लक्षणेनेत्याद्र प्रत्यक्षमि
ति सर्वेषु लक्षणमुपलक्षितम् ओजसोऽपीति योयः शान्तमिष्टं हि प्र
वेसमस्तवर्त्तावितितिभावः सम्भोगश्रृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः
ततोऽपि मधुरतमः करुण इति तदभिव्यञ्जनकोऽयं प्राह्लादयोर्मधुर

ध्वं॰ लो॰ ७२

73

मधुरत्वं मधुर एव मधुरत्वं वेत्यभिप्रायेणाह ॥ शृंगारे विप्रलंभाख्ये करुणे च
प्रकर्षवत् माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥ विप्रलंभशृंगारकरुण
योस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति ।
करुणे च पूर्वोक्तक्रममाह प्रकर्षवदिति उत्तरोत्तरं तारतम्ययोगेनेत्यर्थः
आर्द्रतामिति सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यम्
क्रोधादिदीप्तत्वं विस्मयहासादिकृतं विक्षेपं त्यजतीत्यर्थः ॥ अधिकमिति
क्रमेणेत्यभिप्रायः ॥ तेन करुणेऽपि सर्वथैव चित्तं द्रवतीत्युक्तं भवति ननु क
रुणेऽपि यदि मधुरिमास्ति तर्हि शृंगारकादिकार्यां शृंगार एवेत्येवकारः किम
र्थः उच्यते नानेन रसान्तरं व्यवच्छिद्यते अपि त्वात्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थ
तो गुणो माधुर्यादयः उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवकारेण द्योतितम्
तमर्थमाह विप्रलंभेति । रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः त
द्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितम् ॥ रौद्रादयो हि रसाः परां दी
प्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति दीप्तिरित्युच्यते तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमा ७२

मामस्वत्वनालेहृतेवाक्यं ॥ आदिशब्दः प्रकाशेतेनगीराकुलयोरपिग्रह
णं हीमिः प्रतिपन्नहृदयैविकासविलासरप्रन्वलत्स्वभावास्यवमुख्ये
नयानेनशब्दवाच्यातदाह्लादमयारौद्रायासयादीन्याह्लादविशेषा
न्मिकयाकायेन्द्रियपालसेनेरसोलयानश्चयलयानेनकारणानकायेनि
वैराद्यादिरेवतेनशब्दवाच्याः ननोलसितलक्षणयानस्मकाशनवरोदी
वैसमात्मवनवाक्यं इवायिदीसिविस्मृयाने इत्याह्वति यथा वेवडुने
ग्रमिन वेरुगदाभियानमैत्रूणिनाहृशुगलस्यस्वयोधनस्य स्थानावेव
रुधनघ्राणिनशोणयाग्निकनेसस्थिपालिकयोलस वदेविभीमः ॥ वेव
व्यावैगावर्तेनाभ्योभूनाभ्याभ्रमितावेडावदाहणान्हानयाथोभिभू
तः स्वर्वेवभूवी: यानलेनसमन्वहतिर्लितेषुनरस्तुपानोपदलेहूतमहे
युगालेयुगपदेवोहृदयपस्मनेहृषोपनमनाहदैववस्मानेनावपूर्णानूनाः
यानलकालोतरपुष्ठूतयाववदहृस्वाभ्यामविवलदूपमस्यनसाभ्यन
रंतयायवनेनस्वरममायस्वभावं पक्केशणितेरुधिरंतेनशाणोल्लोदितोः

धं॰
लो॰
७३
73

पाणीयस्मृः श्रुनयूवभीमःकालनद्रासदाधीलवेति यस्मात्सनदपमा
नजानेकृतेदेवानुचितमपितस्मात्वक्कवाउनेसयिष्यति उवेमवनःक
चिष्यतीतिवेणीनमपदरान्कयेवृधनशेणितिनधावकलेलौहितऊसमा
पीडनेवयोजयिष्यतीत्यनेनदा दवीत्यनऊलकलयेवलीकृतास्वणा
कातिरणाकोथसेवोहीयनविभावनेकृतमितिनायत्मेणारेशावाकाते
ज्या स्वपोयनस्यवानादरेणोहितीयगाद्यानदानायनुयमात्मवसेवृ
णितोकवादवस्पानयहूतेनहोपदीमनुष्यनालनेनुवास्वचिता मे
मावेनवसेनतवेणवदनसभावानावृष्यवविशुतिसलभमानुत्वा
श्रीणितोकृरुयस्योपनानादूवणयधेतावतीतिदेवयनेवमवतीसी
इत्यपाविवेकाथका श्वेनेनस्यायनस्पसेवेयिपत्स्यानानुवद्धयनुसा
णितनेनपोलणालिविनिखावदते ॥ तस्मकाभिनष्ठायोनोपदि. ७३
नदीवेसमासरवनः श्रमऊवाबकाभियेयः यथा पोयःपात्
विभतिस्वभजणुकमदः पोऽवीनांवमनोशाथः पोवात्सगोवेषि

गुरुधिकवयागर्भशयांगतो वा योयस्तत्कर्ममालीवलतिमविद्रुणे
यथ्रयथ्रश्रतीपः क्रोधांपप्तलमातस्य स्वयमपिनगालामेतकस्यानकाद्
॥ इत्यादौ हृयोरोजस्तम् ॥ प्रसङ्गैः गमकैर्वाचकैः रभियोयमानः स्व
मानस्तानपेत्यापिदीप्तिकथ्यते उदाहरति यथेति स्वभुजयोर्गुरुमं
डेयस्य वनतोमध्यन्नुनादिशर्घः पांचालराजपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन द्रोण
स्याधनादत्तं वंशप्रत्यधिकः क्रोधः वैशंपायनः ननु मंमालीतिकर्म
प्रवृत्तिः रूपा मकर्त्तं यामेव कर्ते व्यापाम मयिम हि हिद्य यथ तोप वलति समर
विद्रुमावरतिपदिवामयवर्तसंनिक्षयामेयः शतीपशनिक्षुलकवाले
एवविधोयदिसवकलनगादेतकोभवति नस्यापदमेनकः किंमवत्वाव
मानुष्यमहरवा यथाशयाभूतेवेवकुमाहिमस्थमाणः पुंडासरक्षा
भावतीयां पारामाग्निनरत्वसमलैनवर्दोनिलिंगेयननम् एवमायुर्धे
मेः परस्परधनिर्देहितयास्थितेमृगाणां दिवौद्राहितातेश्वति प्रदर्शि
यतानस्त्रमावेशावैविक्र्यंदासभयानकवीभत्सशांतेषु रसस्थितम्

मुं॰ लो॰ ७४

74

हास्यस्यशृंगारांगत्वान्माधुर्येप्रविशेषंविकासरूपमेवयाचौजोपिप्रहृष्टमि
तिलामयद्वयोः भयानकस्यमध्यविप्रलंभेतिस्वभावेपिविभाव्यस्यदीप्तिमित॰
यात्वेजः प्रहृष्टंमाधुर्यमल्पम् बीभत्सेचैवम् ध्यानेनविभाववैचित्र्या
त्कटाविरोजः प्रहृष्टंकटाक्षिमाधुर्येमितिविभाव्याः समर्पकत्वंकाव्य
स्ययत्तुसर्वरसान्प्रति सप्रसादोगुणोज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः प्रसा
दत्वस्वच्छताशुष्कार्थेधोविति सर्वसर्वेषुसाधारणोगुणः सर्वरचना
साधारणाश्रुतिवर्णार्थयोर्लयेवम्रत्यनयाव्यवस्थितोमनवः॥ सम
र्पकत्वंसम्यगर्पकत्वंहृदयसंवादेनयतिपद्यतीतिस्वान्मावेशेनव्यापक
त्वेऽङ्गितिशुष्ककाष्ठाग्निसंश्लेषेनाकलघोदकरस्पनेवतदकालधुम्प्रश
त्वेनास्मसर्वरसानांगुणः उपचारान्नतथाविधेवर्णार्थेयशब्दार्थयोः
समर्पकत्वेनदृष्टिप्रसादः तमेवव्याचष्टे प्रसादेति नेत्ररसानांगुणत्व ७४
कर्थेशब्दार्थयोः स्वच्छत्वेनाशंकाह सर्वेति वृष्टाह्वयपाठाणा सर्वे
समाधायवत्मेवगुणः सर्वत्रगुणस्वेविधः सर्वीवेयरचनासुसंगता

येगुणात्वेतिसमस्तानांसमस्तावचनत्वसाधारणः अर्थस्यताद्वत्त्वमर्थक
त्वेव्यवयवस्यैवसंभवतिनान्यथा ग्राह्यस्यापिसर्वात्मकत्वेनाभक्तिय
दलौकिकेयेनगुणःस्यादितिभावः एवमाधुर्यौजः प्रसादासर्वेषांगुणत्वे
पपन्नाः भामहादिभिरप्युणत्वेनश्लिष्टत्वादेनमपास्यएतयानन्तमाख्या
योपचवितारसेनतनस्यजकयोः ग्राह्याद्येयोवितिनिमित्तमर्थमेवमस्यस्य
एवगुणालंकारव्यवहारोविभागेनोपपद्यते इतिप्रदर्शयन्नित्यानित्यदोष
विभागोत्पादनसंकलनस्यवसंगतक्रतइतिदर्शयितुमाह ॥ श्रुतिदुष्टादयो
दोषाअनित्यायेचदर्शिताः ध्वन्यात्मन्येवशृंगारेतेहेयाइत्युदाहृताः
अनित्यदोषाश्चयेश्रुतिदुष्टादयःसूचिताः तेपिनवाच्यार्थमात्रेनचव्यं
ग्येशृंगारेशृंगारव्यतिरेकिणिवाध्वन्यात्मनिभवन्ति किंतर्हिध्वन्यात्मन्येवशृं
गारेङ्गितयाव्यंग्येतेहेयाइत्युदाहृताः अन्यथाहितेषामनित्यदोषतै
मेवनस्यादिति वोनास्यैवासंभवस्सूतिरेतत्वः श्रुतिदुष्टार्थदुष्टा
वाक्यार्थबलादश्लीलार्थप्रतीतिकारित्वेन: यथा छिद्रान्वेषीम

ध्वं. लो. ७५

75

हास्त्रयोन्मानार्थैर्नोपसर्पति कल्पनादुन्मनत्वयोः पदयोः कल्पना य
याजकल्पचितिमित्याश्वक्रमध्यात्यामे धृतिकल्पस्वपूपाहीदत्तोन्मीज्ञ
णोच्छ्रोन्याहि धृणाव इति उचितरसोपलक्षणार्थं वीरशृङ्गाराद्भुतादाव
पिते योवर्गेनाम्नचित इति नवेषांत्रिवर्याविभागप्रदर्शनेनानित्यं
भिन्नदृष्टानिदितेषभ्योविवृत्तिंप्रदर्शितेनापिगुणेभ्योऽभिनिविकेतेषव
म् बीभत्सस्य तद्द्वतेनैषामन्यामिकुयगमात् धृणादोषवर्मेना
दृतिन्यवेचवेतेषवेचसमर्थितमेवेतिभावः इत्यर्थं प्रकाशयति श्रुति
स्येति ॥ इत्यमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं सामान्येन प्रदर्श्योपसंहरन्नाह ॥ एव
ममलक्ष्यक्रमद्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येन तदङ्गानां प्रभे
दा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने अ
ङ्गितया व्यङ्ग्यो रसादिर्विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरेक आत्मा य उक्तः
तस्याङ्गानां वाच्यवाचकानुपातिनामलंकाराणां ये प्रभेदा निरवध
यो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणा ७५

विभावानुभावव्यभिचारिव्यतिपादृतस्फुटितानाशननताः स्वाश्रयापेक्षया निः-
सीमानो विशेषाः तेषामन्योन्यसंबन्धपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्य-
तमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिसंख्यातुं न शक्यन्ते किं पुनः सर्वेषाम् तथा
हि ॥ शृंगारस्य संयोगितनलावदाधौ द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च संभोगस्य
वेपरस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिप्रकारालक्षणाः विप्रलम्भस्यापि
अभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासविप्रलम्भादयः तेषां च प्रत्येकं विभावानुभा-
वव्यभिचारिभेदाः तेषां च देशकालाद्यवस्थाभेदा इति स्वगततेभेदापे-
क्षयैव तस्यापरिसंख्येयत्वं किं पुनरङ्गप्रभेदकल्पनया तेषां प्रभेदाः प्रत्ये-
कमङ्गिप्रभेदसंबन्धपरिकल्पने क्रियमाणे त्वानन्त्यमेवोपयाति ॥ अङ्गा-
नामभिव्यञ्जकानां स्वगततेति आनन्त्यगताः संभोगविप्रलम्भाया-
त्मनीया विभावादिगताः तेषां निःशेषेणाभिभावकाराणां नेतिभा-
वः कृताश्चैव प्रकाशयति अंगितत्वेनादिना परस्परप्रेमदर्शनेति
परस्परप्रेमदर्शनमित्युपलक्षणं संभाषणादेरपि कृतं तेषु चतुर्ष-

ध्वं॰ लो॰ ७६

76

चिकामालिंगनादि विहरणमयासंगमने आदिशब्दाल्लोके जलक्रीडापान
कचंद्रोदयक्रीडादि अभिलाषविप्रलंभोऽनयोरुपन्नमानयोर्जीविते सर्वेला:
मिवामनान्निकायावनाश्रयत्रायामपिजनक्षिडेलोरथमसमागमेऽभिमत
नः यथा हृदयस्थितीति किमत्रेत्यतः प्रसक्तिवशनायवरत्नावल्योर्नेन
पूर्वं रत्नावल्या लदाहित्यभावे कामावस्थामात्रेणेन ईर्ष्याविप्रलंभः
प्रणयखंडनादिना खंडितोयात्सह विरहविप्रलंभः पुनः खंडितायाः
प्रसाद्यमानायाअपिप्रसादमगृहीत्वा लतः पश्चात्तापपरीतमेव विरहो
त्कंठितयासह मेनकाः प्रवासविप्रलंभः प्रोषितभर्तृकयासह इति भावः
प्रवासविप्रलंभादीन्यादिग्रहणात्शापादिकृतः विप्रलंभ इव विप्र
लंभः विरहिताया अभिलाषिणोपि विप्रयोगे न लभ्यते एवमत्रेति केचिदे
ति एकत्र संभोगादीनां अपरत्र विभावादीनां आश्रयोमलयादिमारुता
दीनामिति यदुच्यते तदुद्देशेन गतार्थं तस्मादाश्रयकारणात् यथा
ममैव दयितयाग्रथितानामतीयं सहदयथामतिविनिर्मितियोजिता गलि ७६

नभश्चन चापि तृणारसंविरसाहाहृकजांपविद्वारकम् नसेति भृंगारस
श्रीगिनां रसादीनां प्रभेदस्य सर्वथा कल्पनेत्यर्थः हिस्राग्नेन च्यते येन कु
लग्रामानां सर्वेन साम् गुडिताज्ञादिना लोका सर्वे त्रैव भविष्यन्ति हिस्राग्र
कृषनेन हिंसुलग्रामानां महद्दयानामेक शापि प्रभेदं कर्तव्येषु लेकार्य-
गाविभावपरित्रानाहासाहित्नालोकाशुद्धिः सर्वे त्रैव भविष्यन्ति येने-
ति हिंस्त्राग्नेकेनेत्यर्थः सर्वेन सामिति महाकविनं महद्दयनेन प्रस
नामिति भावः सर्वत्रैति सर्वेषु रसादिद्रावादिन ग्रालोकाश्ववाम:
सम्यक्ग्राहुत्य थ्रियं येति सर्वथः नच भृंगारसाभिनेतायन्ना हेकचपात्र
वपनात सर्वेषु वप्रभेदेषु नानुग्रासः प्रकाशकः शुभिनेति हि शुभाव
स्य येउलकः प्रभेदस्तेषु सर्वेषु वप्रभेदेषु कप्रकारा गानुवर्षिन यो प्रवेयेन
प्रवर्तानुग्रासो न हेजनकः नवेति वकुमहिस्राग्नेसनीत्यर्थः यन्ना
दिति यन्नतः क्रियमानमादिति हेतवर्थोभिप्रेतः एकश्च एव वर्णवर्षं यस्य
काविविध्रानुप्रासोन वध्यमानो न सोधा येकत्र पण्डदलम रसाविह

श्रं लो. ७७

77

लोपि श्रुतिगतानुप्रासत्वमिह विकारोऽनुप्रासस्य कारिकाभिप्रायं दर्शयन्नाह श्रुति
रूपस्य शृङ्गारस्यैकरूपत्वं तथानुप्रासो निबन्धने कामचारं माह इति कारि
कार्थः ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् शक्तावपि प्रमादित्वं
विप्रलम्भे विशेषतः ध्वन्यात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां
प्रकाश्यमानः तस्मिन्यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धने दुष्करश
ब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वं प्रमादित्वमित्यनेनैतद् दर्शयते का
कतालीयेन कदाचित्कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूम्नालङ्का
रान्तरवदङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति विप्रलम्भे विशेषत इत्यनेन वि
प्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते तस्मिन्द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निब
न्धो नियमान्न कर्तव्यः यमकादिरिति प्रादिग्रहणाद् अन्यः शब्दालङ्कारो दुष्कर
इति चक्रबन्धादिः शब्दभङ्गश्लेष इति श्लेषश्लेषोऽनेनोक्तः सर्वः
किं विभिन्नोऽयमित्यत आह अथ शक्तावपि यो भवेत् पृथग्यत
न निर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥ निष्पत्तावाश्चर्यभूतोऽपि यस्याल ७७

कारस्य रसादिमत्तयैव बंधः शक्तादिधेयो भवेत्सोऽस्मिन्नलङ्कारसमग्रं योधते
वलंकारो मतः तस्यैव रसो गतः मुख्यामित्यर्थः एकोविनिवर्तं आयकेव
क्विमर्थः रसेति रससमाधानेन विभावादि यत्नान्मेव ज्ञैः संज्ञातरी
यकतयायमासयति रूपकाद्यालंकारो रसविध्रुकार्येव सर्वे भातो रेक
प्रका वाक्यो पदहतस्सहृदयमधुरादिवाहरणविदीनो लोकावर्जनाभि
प्राये प्रान्तमयामस्तावैविपले मे वविशेषयन्नुके मिति भावः तथाच
रसे गतवन्तस्याहृष्यो नुविपत इति सामान्ये वक्ष्यति निष्पन्नावितिधृतिभा
नुग्रहान्नरूपमेवसंपन्नौ निष्पादनान पत्नायामित्यर्थः गुणश्र्यमलः
ति कथयेषमितिबहरस्नुरतरसस्थानम् उदाहरति यथा कपोले
पत्रालीकरतलनिरोधेन मृदिता निपीतो निःश्वासैरयममृतहृ
द्योऽधररसः मुहुः कण्ठलग्नस्तरलयति बाष्पः स्तनतटीं प्रियो मन्यु
र्जातः स्तवनिरनुरोधेन नत्वयम् कर्तृकिमलुपन्यस्तवहेनाभ्यासा
पतिवर्तमानवाष्पभरनिरुद्धकण्ठो विच्छिन्नकदितं वनलक्ष्ये वनसामो

यस्यपितिस्य जनीवाङ्मना यावत्स्पर्शाय नेना वदीर्घ्यो विषलं भगवता नुभा
वद्वर्णाणावृहिन्तवेतसप्यवचक: शोण्डरपकत्ता ति देकाग्रायत्व निष्प्रज्ञा
व वेयिनरपिरपिन दसवर्णाविकृमादयतीति ॥ दसाजनवेचनस
लवणम लणमहूपरूपत्वानि वेन्येशतिरसंवेभृगुफ्यवसितुस
कावेर्ये लुंकारा लोवामनामनस्ज्जरुयत्नातदमात्रितृस्पति षयतं ग
नवमागमितेयमकेवपवेयेनवुद्धिपूर्वकंक्रियमाणत्वित्प्रमेनवेयत्वा
नरपरिग्रहग्रायवतीति षष्ठविशेषवणान्वथयोलेकारात वेक्षापिनान्नुस
मिति वेन्नेवम पूर्लेकारातनत्वागिहि क्रूयमाणदुर्वेरान्यापि दसमसाहि
नेचेतस: श्रुतिप्रानवचन: कवेरहशर्विकयापत्राप्तनेति यथा कर देवी
काहवरी दर्शनावसरे यथा वमायाश्चिरादर्शनविहलाया सीता दे
व्यामिति पूर्वत्वमिति व्याप्तकमिनस्य: प्रबंधनाक्रियमाणेतिसं
बंध: श्रुतपत्व शुद्धि पूर्वकमवश्यंभावीति बुद्धिपूर्वेशाहृरणात: दस ७८
समवधानात शब्देनायत्वा यत्नात रेनिक्रूयमाणानि समिति दुर्वेरना

निर्वृद्धि सर्वे केचित्काश्चिन्नाम्याधिकृतं नैमषाकानीत्यर्थः तथानिरू
पमाणत्वेऽङ्गवैदग्ध्यनानिकथमेनानिरचितानीत्येवैविस्मयावहानी
त्यर्थः शृङ्गसर्वं इति शृङ्ग्यादयस्तथैः शृङ्गमादाय हस्तमालेपगृहस्थैः इत्यर्थः
शृङ्गस्वैश्च समभागेऽयं शुभिकायवृद्धिमितिनिपातो विभक्तिप्रतिरूप
कोऽम्बुरश्वेऽस्ति युक्तं चैतद्यतो रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्यास्तत्प्रति
पादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽलंकाराः
तस्मान्न तेषां बहिरंगत्वं रसाभिव्यक्तौ यमकदुष्करमार्गेषु तत्स्थित
मेव बहिरंगत्वं यत्तु रसवन्ति कानिचिद्यमकादीनि दृश्यन्ते
तत्र रसादीनामंगता यमकादीनां त्वंगितैव रसाभासे चांगत्वमप्यवि
रुद्धं अंगितया तु व्यंग्ये रसे नांगत्वं पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद्यमकादेः
अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः रसवन्ति वस्तूनि सालंकाराणि कानि
चित् एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः यमकादिनिबन्धे तु पृ
थग्यत्नोऽस्य जायते शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते रसा

ध्व॰ लो॰

७२

73

गतानानुग्राहकत्वं यमकादेर्नैवार्थ्यते ध्वन्यात्मभूते शृंगारे ह्यंगतानोपपद्य
ते॥ इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृंगारस्य व्यंजकोलंकारवर्ग आख्यायते॥
ध्वन्यात्मभूते शृंगारे समीक्ष्य विनिवेशितः रूपकादिरलंकारवर्ग ए
ति यथार्थतां॥ अलंकारो हि बाह्यालंकारसाम्यादंगिनश्चारुत्वहेतुरुच्यते
वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते च कैश्चिद् अलंकाराणा
मनंतत्वात् स सर्वोपि यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेरं
गिनः सर्वस्यैव चारुत्वहेतुर्निष्पद्यते॥ उक्तं तु भामहादिभिरलं
कारलक्षणकारैः बद्धानेव तानेव दर्शनमाह अनंतत्वादलंकाराणा
मिति प्रतिभानन्त्यात् कैश्चिदिति ग्रन्थैरपि भाविभिर्निबन्धव्यैः॥ यावा
स विनिवेशनसमीक्षा सा चास्य वक्ष्यते विवक्षा तत्परत्वेन नां
गित्वेन कदाचन काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता निर्व्यूढा
वपि चांगत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् रूपकादेरलंकारवर्गस्यांगत्वसाध
नम् रसबंधेष्वत्यादृतमनाः कविर्यमलंकारं तदंगतया विवक्षति

७१

ति ॥ समीक्षा इत्यनेन शाद्वेन कारिकायामुक्तेति भावः श्लोकपादेषु व
र्तमानश्लोकार्धे चावानेमाधनमिदं द्रूपकादेर्विनिमेत्यनेन संबंधः यमलंका
रेलदेगतयाविवलितिनांगिवेनयमकमेरगहृत्तितियमकमरेत्यमतिय
नात्वेनेति वीप्सु मिश्रुतिनेयत्नादेनाचेन प्रमेयवहोते सपव न्तुयतिवध्य:
मानोरसाभिव्यक्तिरेतन्नेवनीतिविलतेमहावाक्ये तन्महावाक्यमध्य
वोहाहरत्नावकाशमहाहरणस्वरूपेण योजनेन समर्थेन वनिरूपयितं
गंयानवमितिहितिर्थयमकसंबंधः उदाहरति ॥ यथा वलायाणार
श्विंसर्जलिवहूश्गोवेयद्युमनीरक्ष्याद्योयेव स्वनुलिमकृदकलौतिक
गतः कर्तुमाधन्वन्यः पिविसिवनिमवेस्वमपरूवयतब्राह्मणमग्न
करहतास्वलवलहती श्रवश्रमरस्वभावोति रलेकावोरसानुगुणः
नोगितेनशाधान्येनकेनचित् हेमपुवकरवयमेव विपाभिलाषवाड
प्रवणाश्चपितवाननेषादितिवलहृत्नेनिष्ठामाणेहतात्रश्रामस्मात्र
पाश्रीशनाजानाले व्लित्विनिविपानेनायत्नसिद्धत्वैवगीरतार्थमि

ध्व॰ लो॰ ८॰
80

त्रिपाठं तत्सांशत्वमभिलाषितोऽत्रुक्ष्यं तत्सेयमुक्तिः तथा हि कृष्णमेत
द्वीपकसाद्दत्तगोवराभ्रूयास्मत्कृष्णमेषामस्मदभिगम्यकंजकेरहावचन
माकृष्णोत कथं तद्दूतादतिक्रुत्या गणिपरिवृत्तं वनं विषेयास्मत्तियद॰
स्माकेमनोरागमपदवीमधिवेनैतद्वायत्तसिद्धम् भ्रमरोहि नीलोत्प
लधियानत्राशंकाकात्तरोत्सवशिथनः शनः स्मृतिभ्रमबलाबकाशाय
येनकाचनीलोत्पलशंकानयगमान्नैवेदंधयमानश्रालेमदजमोकु
मार्यंज्ञात्वकानताभवनिनिपानभृतं विकसिताबिंदजवलयामो
दमधुरमधरेपिवतीतिभ्रमरस्वभावोक्तिरिति स्वभावोक्तिरलंकारो
गताभिवशक्तेनरसस्योपगतः अन्येनभ्रमरस्वभावेउक्तियस्मात्तभ्रम
रस्वभावोक्तिरयत्नूपकवतिरेकइत्याहुः॥ रसादितात्पर्येविगलितेलो
विदलंकारः कश्चिदेगितेनरहः यथा वक्राभिघातश्रमभाक्त्वे ८॰
वकारयोगाद्भवधूजनस्य श्रालिंगनोह्यमविलासमन्तरतोत्सव
वनमात्रशेषम् अत्राहि पर्यायोक्तसांनिवेनविवचारसादिनात्प

ऐसमपीति ॥ बक्राभिधानएवश्रमभात्तालनीयेनियोगत्तयायो
गद्रूद्दयितानां रतोत्सवेबुंवनमात्रशेषंवकारयतश्रालिंगनम्रहामे
श्रयानेयेविलासेषुनैवंच्छेषुन्तेशुभोरतोत्सवः श्रत्रद्दकश्चित्तयोयो
योत्कैवाग्रकवेः श्राधान्येनविवक्षितेनतत्वरसादितात्पर्येसमपीति
नैवंवासदेवश्रतापोयधविवक्षितः सर्वात्रचारुत्वहेतुत्वमयानुवका
न्ति श्रपितएवर्यायोत्कमेवयथयिवात्रकाव्येनकदाचिद्दोषाधकात
यापिद्दष्टेनावद्दतन् यत्नद्दतस्यपोषणीयस्यस्तत्रपतिरस्काविवेगाभू
तोपत्लंकारः संपद्यते ततश्चकविदृष्टौविन्यमागाद्भुतोत्पयंश्रयद्दत
श्राशयः तथावश्रेयकारएवमग्रहद्दशोपयिष्यति महात्मनांदोषगङ्गा
वनमात्मनएवदूषणमिति नेदंदोषोदाहरणेदत्रम् श्रपितुनैनाविव
वक्षितमपीयसर्वसरैरद्दुक्तितिनानवमरेश्रवमरइहीतिग्रंथा उद्दा
मोत्कलिकांविपांडुरकवेंश्रारभ्यजन्भाद्दणाशयासेवसनोर्मैव
विरचैवानन्वतीमात्मनः श्रेयोद्यानलतामिमोसमदनांनारीमिवा

ध्वं॰
लो॰
८१
81

त्वांप्रबंधंप्रपन्नोपविचारस्य प्रकृतिसुलभंवेद्या: करिष्याम्यहम् इत्यत्र
भूमस्य उद्दामावाहाद्युडुमना: कलिकायस्या: तत्कलिकाग्रकरुहत्वे
कालवणामविस्मितेवाचमरेश्वरश्चोविकासोययाजेभावमन्मथहतोनेत
मेद: स्फुरमनोज्ञमैर्वर्त्तनमाहतोहासैवान्मनोललनालवदुणस्पयास
मायासमानसमानमाहोललनयन्नमानन्वेती निःश्वासमयस्य पृ॰
भिव्राज्ञनग्राणासंहृदयस्थित[illegible] माउपमतन्वेतीस्फुरदीक्षणीणं
नद्मदनाख्येनेहृदेनामदनेनकामेनच यथोयमाश्लेषइच्छाविषले
मस्वभाविनोमाचेपविशेषपकृतेनस्थितलं[illegible] लत्वंवेणाभिमतत्वेऽर्थे
वमरेतमस्य प्रमृद्वीभावलक्षणायापुर: समायमाणोगृहीतस्तिभा
व: शुभिनयोण्यश्चावरणिकेनवावस्याभ्योभिनयेनायोगादिना
ननुसर्वथानाभिनयइत्यलमवांतरेणप्रकृतमनुसरामः स्वभावोक्ताव
प्यामाघ्रानजीवितम् गृहीतमपिवयमवमरेन्नजुनितरङ्गसानुग
णतयालंकारान्तरतायेनया: यथा दलस्वनवपल्लवैरदमपिस्रा॰ ८१

ध्ये: प्रियाप्राग्र्योत्स्नामायांतिमिलीमुखा: स्मरयनमेकाः सले
मामपि कौमागाद्रतुलाद्रति स्तवमुदेतबन्धमाध्यावयोः संबन्ध
त्यमशोकवेवलमकृपाज्ञामाप्तोरु:कल: श्रद्विमवेयपक्षो
पिक्षेषोव्यतिरेकविवलयात्यजमानोस्मविशेषेश्वमाति रको-
लोहिन:श्रद्धमापिरक:प्रवज्ञानवागा: तत्रवृक्षबोयकेविभाव-
स्वदीयपल्लवरागा इतिमेतत्वम् एवंप्रतिपादं माथोर्थेनाक्षिप:
प्रतपवहेनक्षेषायमहत्युपमादेनुलेकावाणांहिमयस्याक्षेपानु
गाहवलं श्रुतेनेत्राभिप्रायेणाभामट्टोक्तं दूपेयनमहोतत्युपमाद्
नुति· देवयाप्रियियमित्युक्तानतन्मालंकारानग्रद्रतिनाविकी
षेपारमपिप्रक्षेभम लक्षाकप्राहेनव्यतिरेकमानयनोशोकसद्
भतानांतिवेदविताटीनांवित्रलभएतिपोषकाणामवकुप्राशाद-
र: नापलेकारवपमत्रिणाव: किंतर्हिप्रलकाणांतरमेव श्रु
पव्यतिरेकलक्षणेनरामेहवदितिवेत्तनसप्रकाणांतरेणाव्यव

ध्वं॰
श्लो॰
८२
82

स्यानान किंतर्हीति संकुलालंकारप्रयायं न तु किंचमकर्षो किं वा गृहीतमि
तियत्स्याभिप्राय: यत्र हि श्लेषविषये एव शब्दालंकारान्तरेण व्यतिरेक
मनीतिः क्रियते स तस्य विषयः यथा सद्विनोत्पादैव: सद्विवेकन व
गनिवद्देनेत्यादौ यत्र हि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्लेषस्य विषयः अन्वयव्यतिरे
कस्याप्य हि वैविध्यविषये अलंकारान्तरकल्पना क्रियते न तत्र श्लेषे
स्यापवादः अपवादस्यात् श्लेषत्वेनैवाव्यतिरेकसामान्यलाभ इति नायं संस
ष्टेर्विषय इति व्यतिरेकस्य शब्दालंकारान्तरेणापि दर्शनात् नस्यति संक
रस्यानेकत्र हि विषये अलंकारद्वये प्रतिभोल्लास: संकर: सद्वृत्तपाङ्गप
को विषय: यत्स्मिंहृदि: सद्वृत्तिमि: सद्विविति शुश्रूषीति श्लेषोऽन्यो
व्यतिरेकस्य हि ग्राहकत्वं शाकस्यार्थे वृत्त इत्यभिन्न इत्यत्र: अन्वय इति वाते:
न्यायादय: न तु नैकवाक्यात्मके विषयमाश्रित्यैक विषयत्वादस्य स
कल इत्याशङ्क्याह यदीति एवंविधवाक्यालङ्कारविषयत्वे यदि त्वनेकवि
वक्षितन्त्वोऽवर्ण एकवाक्यार्थेनया यथैकविषयत्वमभ्युपेतं तत्रैकवि ८२

स्फुटि: स्यात्संकदेशव्यापकत्वात् ननूपमानाद्व्यतिरेक उपमावच्छ्लेषमु
खेनैव यानेति श्लेषो व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति संकरस्यैकविषय:
यत्र चानुग्राह्यानुग्राहकभावो नास्ति तत्रैकवाचकानुप्रवेशेऽपि संसृष्टि
रेव नहेहवत्सह श्लेषेति श्लेषवलान्नीतोपमानत्वेनेत्यर्थ: एतत्
सिद्धवतीनेति शुद्धभाव: किंरहेवोपमाया: स्वशब्देनाभिधानेन व्य
तिरेको भवन्नतगम्यमानत्वेन ग्रोथ्यमानत्वे ह्युपपते प्रकारांतरेणो
ति उपमाभिधानेनेविनापीत्यर्थ: यत्र हे कोसाह्न्वेति यथा नोक
लायायवतो यो रहयरूयह लहस्याथ वस्यापि शम्यामात्तेन्दुलोज्वल
श्रीरहतिन रहितानोनम: वज्रलेन प्राप्नोत्यति: एतेनानुग्रहणे
हयवातालोषकस्यविशेषोवोवति: मैवान्यत्र शमस्य यन्नित्विलस्
वदीपस्य दीप्ति: शुद्धसाम्यमर्थेन प्रतिपादनेनैवेनेव व्यतिरेकोद
र्शित: प्राप्नाग्राम ग्रयितेन शाकोत्यर्थ: दीपवर्तिस्थवायुनाशेणाश्ग
मयितं शाकतेतमयवकज्जलेतेनेनो रहितानायितवरहितेतवदीप

धं. लो. ८२

83

वर्त्तिस्त्वमसाविशुक्लाभवति अत्रांतमप्रकरणात्कटुलेनोपरिचरणे
नयनेनादर्शोहीयवर्त्तिः पुनः पालभाद्वसतेनोत्पाद्यते साम्येति
साम्यमौपम्यमायाः यथाकेन श्लेषेन यत्प्रतिपादनस्वशब्देनतेनुचिना
योन्यर्थः एतदुक्तंभवति प्रतीयमानेवोपमाव्यतिरेकस्यानुग्राहिणी
भवंतीनाभिधानेस्वशब्देनाप्रतिपादितेतस्मात्श्लेषोपमाव्यतिरेकानुग्रा
हिकेनोपात्ता ननुयथयथश्चनैवंतथापीह तत्रवेएषनैवमौपात्तात
दृष्टवीएषस्वयंवाचकत्वेदृत्वनाभावादितिश्लेषोपमात्रप्रथमालंका
रभावमेवनुभजतेतनद्वाह ॥ नात्रश्लेषमात्रात्माहत्वप्रतीतिरस्तीतिश्लेष
स्यव्यतिरेकांगत्वेनैवविवक्षितत्वंनस्वतोलंकारत्वेनेत्यपिनवाच्यं य
तएवंविधविषयेसाम्यमात्रादपिप्रतिपादितात्त्वारुत्वंप्रयतेएव ॥
एतदसिद्धंस्वसंवेदनबाधितत्वादिति हृदयंगृहीतासवसंवेदनमपकू
वानंपरंश्लेषोपमामात्रेणचारुत्वंसंपन्नमुदाहरणांतरंदर्शयितुमिकं न
वीकरोति एतदस्माद्दिना उदाहरति यथा आक्रंदाः स्तनितैर्विलोच

नजलान्यश्रांतपथांताभिन्नाह्निके दंगुवक्षःशोकः स्थितिविनम्रल्यालडि
ह्रिभमेः शंतमैदुःखेनामन्वेतवक्षःशोहृतिः समेवावयोस्तत्किं मामति
शोमवेजलनयवलंदस्भमेवोपगत्ः इत्यादावसन्निर्वेदूणोकलानहृदयस्त्र।
इत्यस्मिन्नुदाहरणश्लोके तनीयातपदेश्नल्यश्चाह्नोभिसंपनीयः स्त्रयान
वैवकल्पमितिविवयोजनम् एवं उदाहरणत्याताः समर्थत्वातिनिर्वोढ्णेपितेभा
वेव्याचक्ष्वसेति चकारः समीमायकारसमुच्चयार्थः योयंवनात्यंते
निर्वोढुमिच्छति यथा कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेनब
द्धा दृढं नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः भूयोनैव
मितिसस्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः
प्रेयान्रुदत्या हसन् अत्र ह्रिश्पकमासिमननिर्वोढुं च बाहुलतिका
पाः पाशत्वेन रूपणं यदिनिर्वाह्यते न दयिताव्याधवधूः वासगृहं का
रागारत्वेन वाहोनि परमानैचित्यं स्यात् सखीनां प्रश्नतिमलत्वान्तवर
तेष्वेवतनायमेवं करोतीति तत्पश्यन्त्विदानीमित्यर्थः सखलती कोपा

ध्वं. लो. ८५

84

वेशेन कलामधुरागीयेस्मसः कासौ गीतिरित्याह भूयो नैव मिमेवं रणा प
वमिति यदुक्तं तत्किमित्याह इह छेदन एव पदादिसे लक्ष्या गुल्मादिनिर्दे
शेन हृत्य तन्नेवेति निजैभ्यो लोहिकेतो नुनयोनु हृष्यते यतो मौदृम नेति
मित्रौह्यत्यनिद्रुतिपरः प्रियतमस्त्रातस्तैपंच्यलीकं कासौऽहं मम यैति प
रं समत्र श्रयनिर्वोढुमिच्छमपि श्यामा हृगवेन पूर्न्य वैसते यथा स्यामा
स्वगौचक्रि नहृरिलपश्चाि तेरक्षिपातेगाडृश्राया शशिनि शिशविनोवहं
भारेष्वकेप्पान अन्यश्यामिपतन्नुषन्दीवीविरुम्भविलासान् हृतैक
स्याकविदपिनतेभीरु मारस्यमन्ति इत्यादौ मलर्वतुष्यमानोलकारो
दमाभिव्यक्तिहेतुः कविभवति निर्वोढुमितिनिःशेषेणापरिसमाप
प्तुमित्यर्थः स्यामास्यगासिप्रियगलतनास्वपोऽभ्यात निशाकेव
किलेनचपेगात स्यशिनीतियाउरवाल अन्यश्यामीति यत्नेनोप
नीतोविततस्या रणायित्यर्थः हतेतिकुष्ट एवं स्यामार्य श्यामाभावेहि
हो लायमानो हमवेग्नत्यितो न जायेद कश्यतिलभरतिमावः भी ८५

ष्टिति । यो हि कालतत्त्वयोगो भवति तेनासौ सर्वेषु समेषु कर्मसु प्रवर्तयतीत्यर्थः
यत्र स्थूलेषु लोकान्तरेषु आवरणान्तरेषु वा तत्त्वानां अनुशासनं सारूप्यं ययोपका
रेण तथा निर्वाहितमपि विषयेभ्यः स्वरूपं कर्मैव जानन् उक्तप्रकारान्तरेण
मेन नियमेनैव समभेदेन तु । संयमेन लक्ष्यं तथापि विषयमपि मुख्यं कश्चि
त्तेषु स्वरूपेण च दृश्यते । तत्र निरस्तयोनित्वान्न नामरूपतादेशकालेषु
विषयतामात्रमेव दृश्यमानं भवतीति न विभज्य दर्शितं । किन्तु रूपकालेन
कारणं तत्सर्वं यथेकत्वेन समाहितविषयेन लक्षणेन हि दर्शिता नामरूपस
मन्वयवान् लक्षणेन समनाम्ना यथा लक्ष्यं समस्तेन मनेन लोके सर्वस्य
ज्ञानेन रूपविभागेन वर्तते । समाहितेन ज्ञानेन तस्मान्नसौ भवति म
हीयानिति ॥ तत्र लक्षणं दर्शितं निमित्तं सर्वस्य । सूत्रलक्षणमिति । य
दीता प्रकारमित्यर्थः । तद्यथा ग्रन्थसमस्तस्यापि प्रयोजनमित्यादि
यथा मम स्वीकृतं स्वरूपेण दृश्यते । तस्मान्न लोके शास्त्रस्य
यथाकालं रूपं सलीलमेवास्य मनूपिताः । किं प्राणान्तरं तत्त्वेन नास्य नमस्त

ध्वं° लो° ८५
85

जकत्वमेवास्यैवहृतेति किमत्र मोहमेमिह हस्तो नो वेत्ति कोऽयं गतिः ॥ इत्युक्ति
रूपकमेदेह निरपेक्षनाम्न काकुव्यपहणाद्वरपरिपोषकार्येऽलम एवंवि
वक्षितान्यपरवाच्यस्य प्रथमभेदमलक्ष्यक्रममनुक्ताविवक्षितेयंभेदविभक्तमा
ह क्रमेणोद्यतिभान्यान्मायोन्यानुस्वानसन्निभः प्रभेदोऽयं यालिमलला॰
स्त्रापिहेयाच्यवस्थितः अस्यविवक्षितान्यपरवाच्यस्यभेदः सैकमन्वयप॰
बाहृन्वरूणत्शरक्त्योय शात्मासोपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्वि
प्रकारः प्रथमभेदोऽनुवादभावादेवैवेनोपात्तः अंठ्यादिश्रुत्वरणत्
तृमिमानशब्दादेनयाऽमिणैवभाति सोपीति नकेवलमलक्ष्यमुनि
द्विविधः ध्वनिनापि केवलमविवक्षितवाच्यो द्विविधः प्रथमोपि द्विविध।
एवेत्यपिशब्दार्थः विहरणोति प्रभेदादिना ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं
प्रकाशते समयविधेः प्रकारस्तत्र तद्विरुद्धानीष्टस्य विषयपत्त्वापह्नु
तः स्यात् नापह्नवहुत्वात् शालिमप्यवालंकारं शब्दशक्त्याप्रकाश
ते यस्मिन्ननुक्रमः शब्देनशब्दशक्त्याऽवोदितः यस्मादलंकारो न वस्तुमा ८५

त्र यस्मिन्काले साहू ग्रानना श्रकाशने सशाहू शातात्र्ववोधुनिविनस्मात्केविवलि
नः ॥ कालिकागतेहि शाहूंत्यावहेय स्मादिति शूलेकारः शाहूसच्चवद्वेयेन
बल्लमात्रम् बल्लह्वयेवशाहू शानना श्रकाशमाने श्रेषुः यथा येनभुलल्प
नोभवेन बलिजित्कायः श्रवात्वी हूतोयश्चो हूनभुजंगहत्वा रवलयो गतोव
कोधारयत् यस्माद्दुःशासिमच्छिरोद्दरइतिस्तुति वनामामराः पायात्स
स्वयमेव कल्पयकरसंशामर्वदेमाधवः वशाहूस्तशाहूस्यार्थे युनेति ॥ ये
नधस्ते बाल्ल्यक्रीडया मनः श्रकरं शुभवनेनाजेन मुत्तो बलिनौदानवा
न्योजयति नारुहयेन कायः श्रवामनदूरणकाले सीवेश्रापितः यत्तोहू
नेसमदे कालियाख्यो भुजंगो हतवान् रवेवशाहू लगोयस्य श्रकारो विस्तीर
त्युकेः यश्चारंगो वर्धनपर्वतंगांव भूमिं पातालगनामधारयत यस्मना
मस्तत्व समयश्राहुः किंतत् । शाश्चिनमस्यालीतिकि पूर्वाद्दुस्तस्याशिशोरह
रः सूर्यापदारकः सलामाधवोविस्ताः सर्वपदः पायात् कौरवांधकज
जेनानोयेन लयो निवासो दारकायाकृतः यदिवामोमलेश्च षीकाभिः

ध्वं. लो. ८९
86

तेषां त्वयोर्विनाशः कृतः द्वितीयोऽर्थः येन धनं च कामेन स्मरता बलिजितो विष्णोः
संबन्धी कायः पुरा त्रिपुरविदाहनावसरे स्त्रीकृतः शरत्वं नीतः उद्वृत्तभुजंग
एव हारावलयाश्रयस्य महाकिनीं च यो धारयत् यस्य च सभ्यः शशिमच्छि
रः केशिव प्राहुः हर इति च नाम मन्त्रमप्राहुः स भवा वान्धकक्षयमेकोऽथ कामरति
नाशकारी त्वां सर्वदा सर्वकालं उमावल्लभः पायादिति अत्र च समासे द्विती
यं वनीतेनालंकारः श्लिष्टस्यैव विषयः शाब्दिमच्छब्दस्य कार्यकालागतस्य
व्यवच्छेदं दर्शयितुं चोपक्रमते ननु लेकार्थोऽन्तरं प्रतिभायामपि श्लेषस्य
पदे स्यात् इति शङ्कां दर्शितुं महोद्भटेन तन्मन्तव्यपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनिर्निरवका
शः स्यादित्याशङ्क्येदमुक्तं आदिमच्छ इति तदयमर्थः यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलं
कारो वाच्यः सन् प्रतिभासते स सर्वः श्लेषः यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तमेवा
च्याद्व्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यमेवालंकारान्तरं प्रकाशते स ध्वनेर्विषयः शब्दशक्त्या
साक्षादलंकारान्तरं प्रतिभाति यथा तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारि
णौ जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मया ८९

क्षोभाभावः सात्वाद्धि विरोधालंकारस्य प्रतिभासमानो हि विरोधस्तत्त्वायात्र शुद्धिः
श्लेषस्यापि विषयः ननु स्वाभाविकस्य वाच्यस्य सद्भावे ः शब्दश्लेषक्रमस्यापि प्र
तिभासस्य सद्भावे व्याख्याने श्लेषमूलो विरोधोऽनुवाक्यो जितस्य विषय एव न सा
विनापीति अपि शब्दार्थविरोधमात्र व्यापारोऽयं हृदयेऽभिधायकान्निर्वक्ति
हरनेत्र दर्शनमिति निरुद्धा विरोधो ह्याभावो विद्यते यथा स्तोत्रा विरोधविति शुत एवावि
समयशाहु शब्दार्थयोपो हुलकः अपि शब्दाभावे तु न तत्र वाच्ये हृदयाभि
धास्यात् सामान्यदर्शने हेतुनये विस्मयहेतोपपत्तेः विस्मयात्क्षोभाभाव इति
हृदयाभिप्राये एतावता विस्मयः प्रत्युत प्रतिभाति विस्मयहृदयेन
तथा विरोधोऽपि प्रतिभात्यपीत्यनेनेन वाहेन ननु किं सर्वस्यात्र प्रतिनोक्ति
न्यायशंकावाद् शब्दश्लेषेति विरोधेनैवेति ग्रहणेन श्लेषविरोधसंकरालंकारो
यमिति दर्शयति अत एव यद्योगादेकत्र तथाव्याप्यग्रहणं निमित्ताभावादि
शाहेन सत्याप्ते यथा ममैव श्लाघ्यश्लेषतत्त्वसंदर्शनकरः सर्वाग
लीलाजितत्रैलोक्यां च रणार विंदललितेनाक्रान्तलोकाद्रिः विश्व

ध्वं. लो. ८७

87

णां मुखविम्बैरुपमाविलम्बं द्राग्भवद्भिर्दधत्स्वानेया स्वतनौ रणशूरदर्पिकां

लोकः किरणौ वा [illegible] यथैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीय

तेषु ॥ सदृशेनेव मुखे केयस्य व्यतिरेकपक्षे सदृशी नो स्मात्शोकवाकेवय

सवश्याणा विदलललिते त्रिभुवनाक्रमणः श्रीगर्वेद्रूपे वल्लधीरय यत्र वाच्य

तयैवेति स्वतनौ रणशूरदर्पिकामिति श्लेषेण व्यतिरेकश्लोकनात् यथा वा ॥

भ्रमभ्रमृतिमलमहृदयां युलयंमुक्तानमः शरीरमात्रेव मरणेवृजलद

भुजगा जेभुमयकृत्ते विषं वियोगिनीनाम् भुजगश्लेषार्थे यद्यावलोचना

बलादेव विषशीलोऽलमभिधायापि न विरतमन्यकृते शब्दे द्वितीयमर्थं

हालाहललक्षणमाह तदभिधानेन विनाभिधायाप्येवमसमासत्वात् भ्रमि

प्रभृतीनां मवर्णानां नासाधारणत्वार्थः यथा वा चमहि श्रमणा

केवपकशशिमिदिक्षु विमलाजः मयूखेषु [illegible] दाणयमराबद्धफलिश

स्त्रिश्रगाइला [illegible] व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासते ॥ नि

राशीकृततेन संवादितानि यानि मानसानि श्लाघ्यहृदयानि तान्येव कोचन

पंकजानि स्लानानि नैर्द्दैन भूतैः निर्मलादित्यपरिमला इति पक्षे तत्प्रता
पमाताः शुक्लदिनविम्बाणान पक्षे वाणाद्रू पदिवाणपदाजैर्ह्व इतिगजेन्द्र
शब्दवर्णाम्बमहिम्नशब्दः परिमलशब्दो दानपक्षे सुसुरेनमो भ्रमद
लत्तणान पक्षेन पतिपाद्यापितपरिमताभिधाव्यापारा भवतीति उक्तमत्र
द्वितीयस्याप्यर्थस्याभिदधानत्वेन एवमादिषु शक्तेष्वयं शब्दशक्त्येव सुकार
स्याव्यक्त्वे दर्शयितुमाह॥ क्वाचित्तिमोलंकाराव्यवहनः शब्दान्तरेणाभि
हितमस्वरूपस्य यत्र शब्दशक्त्या प्रकाशते स ध्वनिः निर्धारितमेव व्यक्तः
तत्र वक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारवर्ग एव उभयार्थप्रतिपादनशक्तशब्द
प्रयोगे यत्रार्थान्तरविषयनिमन्त्रणाभिधायनास्ति यथा. येन
ध्वस्तमनोभवेति यत्र वाच्यान्तरद्वितीयाभिधाव्यापारमद्भावावेदकं प्रमा
णमस्ति यथा तस्या विनेन्यादौ वमहीम्नपद्यनावस्तो यो भिधेय एवेति
स्फुटपदः यत्राभिधायापरमन्तरनिषमहेतुः प्रकरणादिर्विद्यते तेन
द्वितीयस्मिन्नर्थेनाभिधासंक्रामति तत्र द्वितीयोर्थोमावाद्धिमदृग्रयोत

ध्वं॰ लो॰ ८८ ४४

नत्रापि यदि पुनस्त्वादृकश्चिद्विघटेत येनासौ नियामकः प्रकरणादिरपह्नु
स्तात्विकः संपद्यते एतदेवमभिधायाः किंचोभिधानापि समनीयतिसहेव नत्रापि
नपनेविरघइत्वितान्यर्थेन वयाप्ह्योपि समुद्यार्थैभिन्नक्रमः श्रातिसक्रमोपि
श्रात्हिमनयाऊगितिसभावपिन्नमारथ्योपीत्यर्थः नक्षमावास्तिमः श्रा॰
स्तान्तेणामेनाभिधायाः प्रतिषमवनादभिहितस्वरूपः संपन्नः पुनः
ग्रहणेन प्रतिषमवंध्याख्यानेनवयति तेनैवकाराभावश्रात्हिमाभाहे॰
निराकृतोभीत्यर्थः वक्रोनत्वाद्विवाख्यालंकारविषयमुदाहरति यथा
हृष्ट्वाकेशववोपरागहतया किंचिन्न दृष्टंमयातेनैवस्खलितास्मिनाथपति
तांकिंनामनालंबसे एकस्त्वंविषमेषुखिन्नमनसां सर्वाबलानांगतिर्गो
प्येवंगदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् एवंजानीयकः सर्वेणवस्
वनकामेनाथश्लेषविषयः हे केशव गोपरागहतया दृष्ट्वा न किंचिद्दृष्ट
मयातेनकारणेनस्खलितास्मिमार्गेतां पतितांमनीमां किंनामकः किं ८८
लहेतनयंपालंबसेद्दृस्सेनपतत्स्वमेवकेपतिशायेनबलवान्तिर्ग्रात्रेषु

तेषामबलानां बालवृद्धांगनादीनां विभ्रमनसंगोऽनमपाकुर्वतां ग
तिशालेऽबलानामुपायश्चैवं विधैर्थैर्यथायातेप्रकरणेन नियंत्रितानामभिधा
पकः यः प्राह्वास्तथापि विनीयार्थेऽव्याख्यास्यमाने भिध्याशक्ति निरू
प्यमाणानापि सतीसलेशमिलनेनेन प्रत्युज्जीविता श्रृंगलेशेन स्तवनमि
त्यर्थः शृलीभावनेऽहिस्तवनेमेव देकेशावगोपस्वामिन् रागहतयाह
रूपेतिवासंबंधः सकलितास्मिरवंडितचरिगाजानात्स्मितितामितिभरे
भावेक्तंशति एकरूस्यस्याधारणसौभाग्यशालीनत्वमेव यतः सर्वासाम
बलानामरुन्नविधरमनस्यामीप्ष्योकालप्पनितामेनमेव्यमानः सकलाति
जीवितरत्नोपायश्चत्यर्थः एवं शृंगालंकारस्याविषयमवस्थाप्यधुनेदाह
॥ यत्रतस्यामर्थ्याहितिभ्रमदलंकारांतरेषा सूत्तनायशब्दाप्तेसमर्थ एवा
नैविषयः यथा श्रुत्वातरेऽसहमममयगुणमपमंहृरस्मन्भतश्रीप्याभि
धानपुष्पमल्लिकायबलाहृदोसामहाकालः ॥ असममममयात्मकं य
घुरांमासस्वयंतद्वपमंहरन पवलानिरुच्यानिग्रहानिश्रायणायेनना

ध्व. लो. ७५

89

इत्यत्र फुल्लमल्लिकानां हासो विकसनमिति तत्र फुल्लमल्लिकाप्रचयध
वलाद्धहासो हसतिना व्याख्यातो जलदश्च नगजानमितो तत्तुल्यमेतस्मात् मल्ल
ह्लासोऽतिदेश्यो दुरतिवादतलयायोगात्कालः समयः यत्र सन्निवर्णेन प्र
त्नावनिर्यवितानाभिधानयातकयः अनपवावयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसि
द्धिर्वेलीयसीति न्यायेन समाङ्क्षवेतेमहाकालप्रभृतयः शाद्वा एकमेवार्थ
मभिधाय कृतकृत्या एव तत इतरेतरम योगमलिधनेन व्यापारा देव शाद्वा
त्किमलान तत्रैकविन्यमन्तेयतथने यो शाद्वानां श्रूयमर्थोन्तरेभिधानतं र
हिनन्तनस्यानिधेर्यान्तरे हेतदभिधाय तोरेव इति पदानि ये विताभिधा
श्वानिके मायवतेभ्यः इति पदार्थेन व्यापारादेवेति शाद्वश्यानिके मल तेष्व
रखबवतिविकदम अमेतत्सामियैव द्वितीयार्थसामर्थ्यग्रीष्मस्वभाव
णदेवतानि विशेषमास हसान्तके महत्कातिवेनयेन वलेखतेनलोधनन
व्यापारत्रयोच्यते इति एकेन शाद्वश्चषत्नावमे देसति शाद्वस्यार्थस्य प्रत्यपि
शाक्तिमेदाद्धेदमेदइति दर्शनेद्वितीयः शाद्वस्य ज्ञानीयते स च कदा

७५

विदभिया व्याप्यानां गृहयोर्भयोर्वृद्धहानाय स्थे तो यथा वर्तीति पक्षो व्रजादौ वान
त्रशाखांत बलात्कृपिनदर्शीन इश्तिपत्रप्रतीयमानम्लकृत्सनीयमानमे
वशकांमिति इन वेन द्वितीय पतव्या ख्याने पदर्थसामर्थ्ये तेन द्वितीया
भिप्रैववशति शसपतेनन घ्रहितीया यो ऽभिधीयते एवं नधर्मेण नत्वेन
येन तत्र द्वितीयार्थेसम्पतिपत्र सम्प्रसमार्थेन भाकर्मणि केनस्वाके या
त्रुपणानावकृशासेवनवान्यतः शाहादित्तिसाथनूनव्याप्यावाते प्राभि
याशाके: कस्याश्चिदप्यनाशकनीयत्वात् तस्या द्वितीयाया शङ्का एति
मेलेन यथा विनानस्यात्रपुणानायाग्रन्थ्यानात् शतपवालेकाधर्तिव
यामितिशुकेवद्ववनेवासंबंधाभिधायिकत्वमाश्रसाद्वीहित्यादि सर्वत्र
तु सकलेषणपहनैवासंबद्धता तिरोधलाये नधर्मेलत्यत्र संबद्धतोनैवभा
ति तस्याविनापीत्यत्रापिग्राहेन ज्ञाच्यान्यत्राधिकशाहेन ग्रमिमि
त्यादौ वत्र पकेणासंबद्धतानिराकृतेति नान्यथेम यथा च उक्तः प्रा
हमज्ञार: कालागुरुकमलीमसः पयोधपवंगरसलव्या: केनवके मिला

ध्वं॰ लो॰ ९॰

९०

सिंगणम् यथा वा दत्तानंदाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयो
भिः पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः दीप्तांशोर्दीर्घदुः
खप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो गावो वः पावनानां परमपरिमितां
प्रीतिमुत्पादयन्तु एषूदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राक
रणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति अप्राक
रणिकप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्यादित्यर्थाक्षि
प्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपारूढ इति विभिन्न एव श्लेषादनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्व
नेर्विषयः पयोभिरिति यानीयैतौ रब्धसंहारौ धूमएकऽत्रापि नेत्र
गावो वृषभाः स्वरमयश्च अप्राकरणार्थाभिधायित्वमिति अप्राकर
मानमेवेत्यर्थः उपमानोपमेयभाव इति तेनोपमारूपेण ध्वनिरेव
न तु निर्दूराहरणे व्यापारमात्ररूपाणां वाक्याद्रष्टव्यमितीतिः प्रधानविश्रा ९॰
न्तिस्थानं न तु उपमेत्यादीति सर्वत्रालंकारध्वनौ मन्तव्यम् सामर्थ्यादिति
ध्वननव्यापारादित्यर्थः अन्येऽपीत्यलंकाराः शब्दशक्तिमूलानु॰

स्तान्नरूपयोर्व्योर्ध्वनौ संभवेत्येव । तथा हि विरोधो द्विधा सहाविकलानु-
स्तान्नरूपोरसपर्शोर्व । यथा स्याच्छीतोष्णस्पर्शयोर्जनपदवर्णने भद्रवाल-
स्य । यत्र च मन्दमात्रेणाग्निना शीतलस्पर्शोऽयं विभवतनाश्रयणात्मा:
पयनागिणा स्वपवल्लहिनस्य विवद्धमानमहिमा मोहयस्य तत्राश्रयमहाः
पत्रहिमाद्यो विरोधस्तथा यानुगाद्धी स्वरूपतया समितिनयाकवर्तु सालो-
कः न विरोधालोकात्स्वात्मसत्तायाविनाशात् मन्नमात्रेणैत्तिमानेनावसं-
क्वेतिनोऽयगाह्यं तीतिविरोधः विभवत्वेन विभवमद्याद्देवस्थानेनस्थि-
ता: पथस्वागनसम्भुकाश्रयमसहपालोहिमयुक्ताश्रयवृत्ते हि मे दंते:
स्थिविनिमलेवद्वतेयामासम् । यत्र हि सालोकहृतिनिवेदितो विरोधालो-
कात्स्वलक्षणाद्यो लोको वा स्या लोका तस्य विरोधस्य स्वरूपस्य वा विषयतनम्
यथा हृत्वं विनि समवायस्य विरोधिनो यदा थानो । तथा हि सत्रिहि-
तवालोकपकारामासत्स्वतिविरयादौ । यस्माच्छ्रोणैको कावत्पाया-
नत्रयो विरोधस्थायावेतिसंकरः तस्य विषयत्वं स विषयो भवति

ध॰ लो॰ ५१

91

त्यर्थः नैवंविशेषस्यैववाच्यालंकारत्वंस्यादितियावत् उदाहरति स
मेति बालेषु केशेषु प्रकारः काल्येबालः प्रत्यग्रत्वायकारस्तमः नत्र
मालिन्यात्सादृश्यपि धर्मेहेतोयप्रस्मकारः सविशेषणेनकथमस्यन्यथाप्रति
पमेर्सर्वधर्मोनेत्रानन्दविच्छुमन्कारोयदिसमुद्घार्थः साहित्यभिप्रा
येलोरारादृवणोनवमाह यथावामभैव मवैकस्यारणाप्रावृणामन्नव
मर्थीश्रांपियाद्रीवेहलम् चनवात्मानेनिश्चियमरिमयनेनमनवक
यवम श्रुवहिष्णाहुस्याकिमलानुस्वानुरूपोविशेषः स्फुटमेवप्रतीयते
॥ पारणोनृहमन्नयहुपहुपमशृहकथ योधीशः मकस्थांपियामीशः
योद्दरिः कपिलः मकथेहुस्मः वन्त्वरः पराक्रमप्युक्तोयस्मान्मास्क
थेनिश्चियः श्रुतेणामन्यशुकावीयोनाशिषिनामकथेचयंवङ्गमाने
नपारयति विशेषइतिविशेषनमित्यर्थः प्रतीयते इतिस्फुटमेवोच्य
ते एवंविशेषव्यतिरेकेपिदृश्यते यथाममैव एवंयमुज्वलयतिल
नतमसोयेवानतोज्ञातिनोयेष्वसातिसमोकद्दस्थियमयः स्त्रिमाङ्गमा ५१

सम्बुधे येन्मर्यंसवभासिन: स्थितिभ्रनां येयामराणां श्चिरीं स्मार्कंसुभय
"""पिनेरिनयते: याह: स्थियेमलन: एवमवेयिष्याद्रूयाकिमूलानुला
नुन्नूपाधानिमकाश: संभवेनिलस्वयंसहहृदयेवन्वसन्नेया: रहनगंय
विलसभयाद्ग्रयंव: हृते: नवैवकृज्ञास्यंनेयवयस्वदरगामनेउज्ञा
संने उभयवपुमाम्नेनोंगुली: पाद्मांघवयवरूपाश्रेमयं: सहशाह्र
पान्तस्वयनिकुकायेयान्यनुरूंदहृपीयति गद्येयान्यनुरूवलन्योय
याये: संश्रकाशाने गुलानयेलवलम्यद्या नक्तकिं विनासत: यद्रा
ये: स्वसामयोमहृयोतरमभिव्यनकिषाद्दृव्यापारे विनेवलोये पान्त
रूवेनास्यानुसानेोपमेव्यस्योधनि: गुन्मइतिषाहूशाकुरूवान्व
त: मानयेलेति गुभिंयाव्यापारविनिराकवलायरमिदेधननव्यापार
माह वलनान्यये याकिं साहिवाक्यायं भनीनावेबोपदी लोकनने या॰
क् गुवनेनैवाशायेनवन्नुमोव्यावहे यद्येति स्वतइति याहु: स्वशाहेनव्या
ह्यात: उभौ विवनेति व्यावहेशाहृव्यापारं विनेवेति उभाइवेति ॥१९

था एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणा
ध्व॰ यामास पार्वती अत्र लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं
लो॰ विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति न चायमलक्ष्यक्रम
९२ व्यंग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभा
वव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः यथा कुमार
९२ संभवे मधुप्रसंगे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनो
भवशरसंधानपर्यन्तं शंभोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि सा
क्षाच्छब्दनिवेदितम् इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रसप्रतीतिः
तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ॥ अर्थान्तरमिति लज्जात्मकं साक्षादि
ति व्यभिचारिणो यत्रालक्ष्यक्रमतया व्यवधिर्नेष्येव प्रतिपत्तिः स्वभावा
दिबलान्न तु साक्षाच्छब्दनिवेदितं विवक्षितमिति न पूर्वापरविरोधः
पूर्वं ह्युक्तं व्यभिचारिणामपि विभावबलान्नु साहतः प्रतिपत्तिरित्यादिविल ९२
रतेः एतदुक्तं भवति यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव भवति न·

वाच्यः कदाचिदपि न स्थायी न सर्वो लक्ष्यक्रमस्य विषयः यतो हि विभावानु
भावेभ्यः स्थायिगतेभ्यो व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्णेभ्यो झटित्येव तद्
व्यक्तिरलक्ष्यक्रमः यथा निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्ष
यन्तीव वपुर्गुणेन अनुप्रयाता वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या इ
त्यादौ संपूर्णालंबनोद्दीपनविभावतायोग्यस्वभाववर्णनम् प्रतिपत्तौ तेष
णयिप्रियताविलोचनस्तानुपचक्रमेव सम्मोहनेनामवश्यमयत्नाप्न
ष्यमोहं समयन्त्रबाणम् इत्यनेन विभावतयोपयोग उक्तः हरस्तु किंचित्प
रिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारंभ इवाम्बुराशिः उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापार
यामास विलोचनानि इत्यत्र हि भगवत्याः प्रथममेव तत्प्रवणतया सवेद
नीततदुन्मुखीभूतकात्याणयिप्रियतयाच पक्ष्मपातनस्य संचिंतनस्यमाद्धो
भावात्मन्यात्मनः स्थायिभावस्यौत्सुक्यावेगचापल्यहर्षादेश्च व्यभिचा
रिणः साधारणीभूतोऽनुभाववर्गः प्रकाशित इति विभावानुभावचर्व
णैव व्यभिचारिचर्वणायां पर्यवसेनी व्यभिचारिणां पारतन्त्र्यादेव स्थाय

धं । लो । ३त्र

93

स्तत्र कल्पस्यापि चर्वणाविश्रान्तेरलक्ष्यक्रमत्वम् इदन्तु पद्मदलगणनमधो
मुखत्वं चान्यथापि कुमारीणां सम्भाव्यत इति ऊहितिलज्जायां विश्राम
यति हृदयमपि तु प्राग्वृत्तं तच्छ्रूयादि स्मृत्यान्तरेण न तत्र प्रतिपत्तिक
शेतीति क्रमव्यंग्यत्वैव रसस्य चानिडूरणव्यभिचारिस्वरूपे पर्यालोच्य
माने भातीति नह्येवं यालक्ष्यक्रमत्वेव लज्जायेदं याग्वनालक्ष्यक्रमव
म् शुद्धमेव भावमेव शाहुः केवलस्याद्धतवयति उक्तिं वितेति यदुक्तं त
द्यवक्ष्ये यं दर्शयितुमपक्रमते यत्र च शाहुर्व्यापारमहात्म्यादेव्यनरस
व्यंजकत्वेनोपादीयते सनालक्ष्यक्रमस्य विषयः यथा संकेतकालमनसं
विटं ज्ञात्वा विदग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् अत्र
लीलाकमलनिमीलनस्य व्यंजकत्वमुक्तैव नितिवेदितम् ॥ वशाह्लसरश्च
न्यार्थे शुद्धेति सलक्ष्यक्रमत्वं न चापि स्यादेवेति भावः ॥ उदाहरति
संकेतेति व्यंजकत्वमिति प्रदोषसमयं प्रतीति शेषः उक्तेवेति शापय
दर्शयेणोत्यर्थः यद्यपि चात्र शाह्लोनवसन्निधानेपि प्रदोषार्थं प्रतिनकस्य ३त्र

विद्वभिधानशक्तिः पदास्येति व्यंजकत्वं विद्यते तथापि शाहेनैवोकस्त
मर्थ्यमर्थान्तरस्य व्यंजक इति ननु स्वधनेयेज्ञोऽयमाननोदिनमणकृतात्म
कत्वं शालिनेनेन दणदलितम् यथा कश्चिदाह गंभीरोऽहं नमेकस्य कोऽपि
वेदस्य सूचितम् कश्चिद्ब्रवीमीति तेन गांभीर्यस्य वचनार्थः प्रस्तुतापि कृतए
व शृतएवाह व्यंजकत्वमिनुक्तेवेतिच प्रकारान्तरं प्रकारद्वयोपसंहारे तृ
तीयप्रकारस्य वचनेनैकनयत्नेनकतेनीत्याप्रायेन साधारणस्य वन्नत्रण
पदं प्रतिपादितं निहृतिकन तथाच शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यंग्योऽर्थः
कविनाप्रस्तुतः यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेः शब्दश-
क्त्यार्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वाक्षिप्तोऽपि व्यंग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र
स्वोक्त्या प्रकाशीक्रियते सोऽस्मादनुस्वानोपमव्यंग्याद्ध्वनेरन्यएव
कमः अलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वाध्वनेः सति संभवे स तादृगन्योऽलंका
रः॥ तेन चोक्तप्रकारद्वयेनायमपि तृतीयः प्रकारो मन्तव्य इत्युक्तः
शाब्दाद्यार्थश्च शाब्दार्थयोर्विवेकश्रोयः सान्यैवेति तेन ध्वनेरसोऽन्योऽपि त

ध्वं श्लो १९४

94

श्लेषादिरलंकार इत्यर्थः अथवा ध्वनिग्राह्येनालंकारसंक्रमणस्यालंकार
स्यालिंगिनः सन्नयोर्वाच्यालंकारापेक्षया द्वितीयो लोकोत्तरस्था
लंकार इत्यर्थः एवमेव ह्यौचित्यं यावदाख्याते ग्राह्यमकेत्वाद्दिना त
त्र ग्राह्यग्राहकता यथा वसंतमासमणविषाद इव पुमनुमरु जनेऽस्मन्मनोधृष्ट
तां कंथः कोपाकुलिते भवत्यविरलविद्राजे भिन्नेनात्र ययादि प्रत्याख्या
नेन वाच्यास्तिभिभय प्रामनुकूलताना कारयितव्याय में लक्ष्मीमदयः स
हत्वरुवितमस्य स्मृतिनापर्यायोपि: विषमतीति विग्रहः ध्रुवं प्रसन्नम
ग्निमिन्दुवाच्योऽमेयः कंपः श्रुपातिः कोऽत्र लवा नयग्रहः व
लभिद्राईद्विलाज्यभिनवगात्र संमर्दनानामके बल्लभिनत्वायुसकारिता
न प्रत्याख्यानमिति एवमेवाद्वितीयार्थोऽभिधीयते इति निवेदि
तम कारयिष्यतीति साहित्यकमलाखण्डरीकाख्यमेव हृदये निधायोपयिते
लिख्यमेव देहान्तराणां प्रत्याख्यानं करोति स्वभाववक्रमारतया
मदनान्दोलितजलधिततरंगाभरापयात्रलीकृतानेन प्रतिबोधयितानात् १९४

त्समर्थाचरणमन्यत्र दोषोद्धरनेन शुद्धयाहीतिवारूमिनयाविशेषेण स
कलगुणाद्यर्द्धर्याकेनहृतं अतएवमस्य यमूढ्वामित्याह इत्युक्तप्रकारेणाम
यनिवारणव्याजेन स्वराणां प्रत्याख्यानं मेयमूढ्वांल लक्ष्मीकाव्यविनापरोपि
यैस्मैतामदान्स्वेयुग्माकेद्दारितेंदद्विति संबंधः अथप्रकारान्तरेणवा
प्रोतेनवृज्ञापविणनवयसामग्रीरत्नतातोनिःशेषागारकमेषमसिप्ति
लतनुः कुंभहासीनयात्र अस्मिन्पापादमेकाकतिपयदिवसप्रोषितस्य
णनायायाशेषैश्वर्यंनकृणपाकथितमवरव्याहृतिबीजमर्थम उभयस्तुनका
यया इष्याकेरावनोपुरागाद्दत्तयेत्यादो अत्रैकैकस्यपदस्य व्यंजकत्वं हृद
यैः स्वकल्प्यमितिस्वकंठेनगोक्तम् व्याजप्रशंसात्रस्वोक्तिः एवमुपसंहार
व्याजेनप्रकारत्रयमौदाहरणेनिरूप्यान्तरीयप्रकारमाह उभयेति प्रायः
प्राप्तिसाक्षात् प्राहु श्रुत्वेवमूनात् यावदत्रराधारमणस्यापि लक्ष्णीज
नकृतानुरागगारिसांपदत्वेन विदितं तावदर्थातरस्याप्रतीतेः सलेष
मितिस्वोक्तिः एवमर्थप्रान्तरात्रस्य सामान्यलक्षणमनेकप्रकारं

ध्वं० लो० ९५

95

कारस्याश्रस्य विभक्तो विषय इत्युक्तमथनास्य भेदप्रभेदनिरूपणं करोति ॥
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः अर्थोपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोन्य
स्य दीपकः अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्ये यत्र योयो व्यंजकोर्थ उक्तस्तस्या
पि द्वैविध्यकारी कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर ए
कः स्वतः संभवी च द्वितीयः योर्थोन्तरस्य दीपको व्यंजकोर्थ उक्तः सोपि
द्वितीयः न केवलमनुस्वानोपमो द्विविधः यावन्नेद्दोयोय द्वितीयः सोपि
व्यंजकार्थद्वैविध्यद्वारेण द्विविधः इत्यपि शब्दार्थः प्रौढोक्तेरप्यवान्तरभेद
माहृत्या अर्थशक्तीत्यादिना तेनैते त्रयो भेदाः संभवन्तीति प्रकर्षेण रूढः सं
पादयितव्येन वस्तुना यामलन्कुशलः प्रौढः उक्तिरपि समर्पितव्यवस्तुपि ९५
तोचिता प्रौढेसुक्ते कवि प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा सज्जेइ सुर
हिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खसहे अहिणवसहआरमुहे
णवपल्लवपत्तले अणंगस्स सरे ॥ सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति
युवतिजनलक्ष्यसहानभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्रलाननंग-

स्पृशतान् शंबवसंतोवनेनोंगस्यनसखासद्रूपति केवलंनतावदर्पयती
त्येवंविधयासमर्पयितशब्दस्वर्पणञ्चपालयोस्तासहकारांकुरंदिनीवसंत
दृष्टणायन्तुंडकान्तोधुन्वमानंमन्मथोन्मार्थकस्यादेभंक्रमेणगाद्वेगाद्धे
भविष्यंतंविनक्ति:शैवाल: ॥ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरी
रोयथा शिवविरिणीतामे यथावा साम्रवविन्दुश्मनोत्वाणदृश्यलेव
समणांसंतेहि शृंगुवानमिवबम्मदः सहिस्सद्विलान्तदृश्यणेहि ॥ अत्र
लोहितेंबिंबफलमत्यम्बकोदधानीति त्र्यंजुकलाकाचितु यदानकविनिब
द्धस्यशाभिलाषस्तनुहरणस्यवक्तुरियंप्रौढोक्ति स्ततोव्यजनकत्वम् सादराविव
तीर्णयौवनहस्तालंभेकुवामवत्रसस्याम शंभुस्थानमिवमन्मथस्पदंत
नवल्लनाभ्याम स्तनौतावदिहप्रधानभूतावततोपिगौरवितः कामस्ता
भ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते यौवनेचावयोः परिवारकभावेनस्थितमित्येवं
विधेनोक्तिवैचित्र्येणतदीयस्तनावलोकनप्रवृत्तमनस्थावस्थः कोमन
भवतीतिभंग्याशाभिप्रायधननेकृतम् नवनाकपेणतोञ्चौ स्तनाविव

ध॰
लो॰
९६
96

निर्द्दिवचनेन भ्रंजकन्यान्न केवलमिति उक्तिवैचित्र्यं नावन्नस्त्र्वैतद्योपयोगि
भवतीति भावः स्वनः स्वभवीयउैचित्ये नवहिरपि संभाव्यमानसद्भावेन
केवलमभ्योतिविशेषे नैवनिष्ठत्रशरीरः यथोदाहृते एवंवादिनीम्यादि य
थावा शिशुपिलुकरण्डराजाश्वावाहः स्वगाहिणीभमरः मन्नापफलवर्हश्च ए
माहृणएणमनुजेत्र सर्वभीए ॥ शिशुपिलुकर्णेश्वराजायाख्याथस्यास्ति ली
श्रमति स्वकायफलरचितप्रसादनानां मध्ये सपत्नीनाम् शिशिमात्रमाभृणमे
वतदामतनम्यकृते प्रन्यास्वनासकोऽहस्तिनोष्ममारयदिति बहुवचनेनाक
मुत्रमसौभाग्यरचितानि विविधभंगीभिः प्रसादनानीति तासां संभोगाख्य
प्रिमाभावान्नाडिनरतिः पदशिना गर्वश्च बाल्याविवेकादिनापि भवतीति
नात्र होकिमसद्भावः शंकः एष वृत्यो यथा यथावर्णनेष्वालावार्वीन्नाव
द्विरपियदि शत्यलौरैनालंक्रियते न यालया सौभाग्यपतिशक्त्याथवश्या
योलयति एवमर्थशास्त्रस्त्रवाद्धिभेदाव स्वमात्रसारोजनीयतेव स्वधृति
रूपयानिरूपितः इदानीं तत्सैवालकमनु है चांजनीये लेकार्थनिव ९६

मपिभवतीत्याह ॥ अथ यत्रालंकारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते अनुस्वानो
पमव्यंग्यः स प्रकारोपि ध्वनेः । वाच्यालंकारव्यतिरिक्तो यत्रान्योलंका
रोर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानोवभासते सोर्थशक्त्युद्भवो नामानुरणनरूपो
व्यंग्यो ध्वनिः ॥ अर्थशक्तेर्न केवलं शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते इतीत
नीत्या यावदर्थशक्तेरपि यदि वा केवलं शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते ।
यावद्यत्रालंकारोपीति पाठार्थः अन्यथाह्योर्थे हृत्वा व्याख्यावसेवाकृति ॥
तत्र प्रविरलविषयत्वमाशंक्य दृश्यते रूपकादिरलंकारवर्गो यो वा
च्यतां श्रितः सर्वो गम्यमानत्वं बिभ्रद्भूम्ना प्रदर्शितः । अन्यत्र वाच्यत्वेन प्र
सिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शि
तस्तत्रभवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः । तथा च ससंदेहादिषु उपमारूपकाति
शयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारांतरस्यालंकारांत
रे व्यंग्यत्वं न यत्नप्रतिपाद्यम् ॥ तत्वेति कोलंकारो भातीत्याशंका
बीजम् सर्वं इति प्रदर्शित इति च पदेनासंभावनात्र मिथ्यैवेत्याह ॥

उपमानेनतवैवभेदं स्ववदतः पुनः सर्वदेहद्रवः स्तान्येससंदेहो विद्रुर्यं

श्चेति तस्याः पाणिरेव यंनामा कृता वलन्तेमांगुलिः पल्लव इत्याद्युपमा

रूपकं वाध्यन्यते इति प्रायोक्तेक्ष्मायशः सर्वालंकारेषु ध्वन्यमानत्वम्

अलंकारान्तरस्येति यत्रालंकारोपि लंकारैर्ध्वनितु तत्र वस्तुमात्रेणा

लंकारो ध्वन्यते इति किंयदिदं सभाव्यमिति नान्यैरणालंकारो ध्वन्यत

इति प्रकृतमदः अथैषा कुत्र वैधतो वस्त्विवालंकारोपि ध्वन्यत इत्येता

वतः प्रस्तुतनात तथाचोयं संदूरगं यत्र तेलंकारोपयायोतिध्यस्यगतो

गताः इत्यत्र श्लोके इति हि हृद्यंगतोवो भाभ्यांपकाराभ्यामिन्तुपक्रम्य तत्रेह

प्रकारेणा हृदयंगतोनेन्यवगंतव्यमिति वक्ष्यति अंतरशशायोभयत्रापि

विशेषपर्यायः वैषयिकी ससमीनतथा ख्याख्यायामिवनिमित्तसप्त

मी उदयमर्थः वाच्यालंकारविशेषविषयेण्यस्यालंकारो ज्यतइति

तैरूपगतमेवकेवलं तेलक्षणकारकवाच्यालंकारविशेषविषय

त्वेपिनतेनाहुरितिभावः वस्तुस्वैरेवपदीदम्भेकिमर्थेनवयन्न

ध्वं. लो. ९८

97

९८

इत्याशंक्याह । इयत्पुनरुक्तमुच्यते अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र ।
भासते तत्परत्वेन काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः अलंकारान्तरस्य प्र
काशेऽलंकारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौन्मुख्येन
चारुत्वेन प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः तथा च दीपकादावलंकारे उप
मायागम्यमानत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानान्न ध्वनिव्यपदेशः तथाहि ।
चंदमऊहेहि णिसा णलिणी कमलेहि कुसुमगुच्छेहि लआ हंसेहि स
रअसोहा कव्वकहा सज्जणेहि करइ गरुई इत्यादिषूपमागर्भत्वेऽपि
सति वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वमवतिष्ठते न व्यङ्ग्यालंकारतात्प
र्येण तस्मात्तत्र वाच्यालंकारमुखेनैव काव्यव्यपदेशो न्याय्यः
इयदिति सूक्ष्माभिरिति ग्रन्थशेषः पुनः प्राकृतकाव्यविशेषोऽयो
चंदमऊहेति चन्द्रमयूखादीनामपि न निशादिनां विना कोऽपि परभाग
लाभः सज्जनानामपि काव्यकथां विना कीदृशी साधुजनता चन्द्रम
यूखैश्च निशाया गरुकीकरणं भास्वरत्वेनानादेवक्रियते कमलैर्न ।

ध
लो
९८
98

लिप्ताः शोभापरिमलत्वमादिः उत्सवशङ्कैर्लतायाश्चाभिराम्यत्व
मनोहरत्वादिहंसैः शारदशोभायाः क्वमित्व एव करत्वमनोहरत्वा
दि तत्सर्वैकावाचकत्वायाः सत्वनैर्विशेषणतावानयमस्योगुरुकीक्रिय
ते इत्येतत्ह्रीयकबलात्तु कामिकल्याशाह्वमाह श्रीमत्नेतातावत्काव्यस्य
केवनसत्वमाविशेषाः सत्वनैर्विनाकाव्यमित्युपचाराह्वोपि विशेषमते
तेषु उक्तसत्वमाले सभगकाव्यंकाव्यशाहव्यपदेशभागपि मान्हसंदूर्भ
मात्रतयानतयास्तैः क्रियते यथा स्वरणीयतां प्रतिपद्यते इति दीपकस्य
वशायात्वेनोपमायाः एवंकारिकार्थमुदाहरणेन प्रदर्श्य स्या
एवकारिकायाः अवच्छेदबलेन योर्थोभिमतो यत्र तत्पदवैशद्यने
मीर्मादृश्येवंरूपस्त्र्यावृहे ॥ यत्र तु अस्य पदस्यैव काव्यस्य
स्थापनेतत्त्वस्य मुख्येनैव व्यपदेशो यत्र: यथा ग्रामस्त्रीवेषक
मालन्तु नृपिमय्यितेमथ स्वेदे विदग्धाद्विहाम ध्यामस्पशवीमवीम
नलममनसा लैवसंभावयामि सेत्नवभातिभूयः किमिति वसक ९८

तद्दीपनाद्यानुयानस्त्वन्ययाते वितर्कानिति द्वयतरत्वाभाति कं यः यथोपेः
तत्रैव वाच्यालंकारस्याभावएवेति द्विधा विकल्पः एतच्च यथायोगमुदा
हरणेष्वभ्योजनम् उदाहरति यामेति कस्मिंश्चिदनन्तबलसमुद्रयवति नव
यतौ समुद्रापविस्तरवतीति पूर्वेवेद्यो द्वयतद्दीयबलावगाहनादिनानिमित्ते
न यथोपेक्षावस्क योजानः सोनेन संदेहेनोत्थेक्षन इति ससंदेहोत्थेक्षयोः
संकरालंकारो वाच्यः तेन च वासुदेवरूपतालक्षणस्तत्यतेर्धन्यते पृथगपि चात्र
व्यतिरेको भाति तथापि पूर्वे वासुदेवस्वरूपानयतनतादृयतनेनेन भग
वतोपि ग्रामश्रीकरेन नालक्ष्यनसकलद्वीपाधिपविजयित्वेन प्रवर्तमानत्वा
त् न च संदेहोत्थेक्षान्नयपतिबलाहृपकस्यादेपोयेन वाच्यालंकारोपस्का
रकत्वं व्यवस्थाप्यतेत् योयः संग्रामलक्ष्मीकोनिर्व्याजजिगीषाक्रान्तः सम
मस्त्रीयाहिन्यायत्संभावनात् न च पुनरपीति पुर्वामिति श्रयइतिशब्दै
रुपमाकृक्षोर्थः पुनरर्थस्यभूयोर्थस्य चकलते भेदेपि सहृदूमात्रेणाप्युप
त्तेः यथा सञ्छ्रीसर्वकार्तवीर्येणाजिता पुनरपि जामदग्न्येनेति शब्दादि

धं० लों० १९९

११

शशाङ्काश्वासयश्याप्यायामपीति स्फुटं रूपकध्वनिरेवायमिति ग्राह्यम् । अपारे चैवं
वार्ष्ये सौन्दर्यबलाहूयमानप्रतिपत्ते: । यथा च ज्योत्स्नाशरप्रसरधवलसैकते
स्मिन्नारचय्यायादस्यतस्य विरमभवत्स्निग्धनौकयोर्युक्षिन् एकोवादीन्नयम
निहन्तके विनिनेकसमन्मयो सन्मान नवकुण्ययभवनाकोदृतस्तत्र शूर्वम् इतिके
दुग्धाद्वृणमत्रपठन्तितदसत् भवतेन्यनेन नवलेनात्रैवबाहदेव इत्यर्थे
स्यासुरीकृतत्वात् यथा वा ममैव लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेस्मि
न्नेवैशधनानवमुखेतवलायतनादि लोभं यदेति नमनागपि तेन मन्ये च
वर्तमेवजलराशिवत्ययोधि: इत्येवंविधविषये तु रूपकत्रयरूपका
श्रयेणकाव्यचारुत्वव्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्य:
लावण्यं संस्थानसुरिपिमाकान्ति: प्रभा नाभि: परिशवितानि सेविभ
क्तानि हृद्यानि संपादितानि दिङ्मुखानि येन ग्रहनाकोपकालुष्यादन
न्तरं प्रसादोन्मुखेन सत्वे इ षड्दिनधनोत्तम वलेशायतनं श्रीदाहत्नैवि
कामस्यंदरेशालिलीयस्य स्तनस्याग्रामत्रणम् । यथा चाभिनानपरिहमेत्वल ५८

हृलंगंतरे दोभमगुमतू कापकपायपायारंलेसेरंवतवन्नलंवेसंध्याहणाश्
तिश्चाधायरमेडलमेवतिभाव्यम् दोभमणवलविनेतयामसंयस्मनवेति
नन्नव्यमनमन्वर्थेतयाये नललाधिजोज्ज्संचय: नलादय: प्राह्यागुग्यथ
यानासलङ्कमेशाक् श्रवबलोभामदनविकाराल्मास्हृदयस्यवन्नलाव
लोकेनभवतीत्यभिप्रायाद्विर्वर्णानवाइपकंपन्यमानमेववाच्यालंकारश्चा
त्रश्लेषः सबनवेजकः श्रनुवणानन्नपयझपकृमयेधातिकिंवंग्पतनाश्चये
णोद्रुकाव्यस्यचारुत्वेव्यवतिष्ठतेतनलेनैवव्यपदेशाइतिसंबंधः उपमाय
निर्यथा वीराणांरामइत्युमिलांकृणाम्मिणानतया विश्वेयएतह्वेगो दिद्वी
विउगम्यञ्जेंहत्तुलेमिजहह्वबहलसिंहरे वीराणांवमतेचुम्ब्हणाहणननतया
प्रियासलवोलसेगे हथिविशनजञेंभम्यलेयथावहलसिंहरे ॥ प्रसादि
नप्रियतमाभासननतयासमनंतरीभूतयुद्धवनितमनस्कतयावदोलाय
मानहृहिनेपिपुद्धवनातिधायइवव्यातिरेकोवाच्यालंकारः तवन्नयेयं
धन्यमानोपमाप्रियाञ्जवञ्जइमलाध्याससकलजननशसकरेषुपिशानववे

ध्वं. लो. १००

100

कुसुमदनोदितेष्वगाम्रञ्जं भस्थलेषु तद्योन रतिमयानामिव बहुमान इति सैव
र्थान्तरातिशायचमत्कारं वितनोति इत्युपमायाः प्राधान्यम्। यथा वा ममैव विषम
बाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य। तं ताणसिरिसहोअररअ
णाहरणम्मि हिअअमेक्करसम्। बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबा
णेन। असुरपराक्रमणे इति त्रैलोक्यविजयोद्धतत्रासिवर्गे। तेषामसु
राणां पातालवासिनां यैः पुनः पुनर्मन्दरमथनावमर्दनादिकं किं न कृतं त
त् हृदयं येभ्यस्तेभ्यो निकृष्टेभ्योऽप्यकमनीयं दुष्करसाध्यम्। तच्च श्रीसहोदर
णामनन्तप्रवाणिनिर्वाह्योत्कर्षाणामभिलाषैः। तेषां रत्नानामासमन्तादुरणे
प्रकारमस्त्वरय हृदयं नत्वकुसुमबाणेन सुकुमारतरोपकरणसंभारे
णाधरयाणां बिम्बाधरे निवेशितं। तदेवं लोकनृपतिवृन्दनदमात्रम
कृतहृन्यताभिमानयोगि तेन कामदेवेन कृतं तेषां हृदयं यदन्यतो विजि
गीषाज्वलनज्वालाज्वल्यमानमभूदिति यावत्। मुख्यातिशयोक्ति बोध्याले
कारः प्रतीयमानाबोधमासक्तलखन्नसारत्वं लोविज्ञापय इति हिते १००

घोवर्द्धमानो बालत्वएव श्रुतएवं न रूपकध्वनिः रूपकस्योपचारेण बालत्व
त्वात् तेषामप्सरसां वस्तुत्वमेव समाहृष्य स्मृति निमित्तं देवं समाहृष्यव
मत्काररहेतुः प्रान्येन शब्दैपधनिर्यया सवक्रमखिलान् शक्तोद्भय
ग्रीवास्मितानगुणान् योऽवृक्ष्ये : परिच्छेदैसालं श्लोकोमहोदये : अत्राति
पायोत्काहृय ग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपस्य प्रस्तावार
णतद्विशेषप्रकाशनपरस्मात्तेपस्य प्रकाशनम् गुणानामवर्णनीयता
प्रतिपादनमेवात्तेपस्य रूपमिहु प्रतिषेधात्मकम् तस्य प्राधान्ये विशि
ष्टणह्मारेणाह् प्रस्तावारणोति अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमू
लानुरणनरूपव्यंग्यः अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यश्च संभवति
तत्राद्यस्योदाहरणम् दइव्वाअत्तम्मि फले किं कीरउ एत्तिअं पुण भण
मि किंकिल्लपल्लवाः पल्लवाणं अण्णाणं ण सरिच्छाः पदप्रकाशश
श्चायंध्वनिः ॥ संभवतीत्यनेन प्रसंगाच्छब्दशक्तिमूलस्यात्र विचारय
तिदर्शयति दैवायत्ते फले किं क्रियतामेतावत्तु पुनर्भणामि रक्ताशो

कपल्लवाः पल्लवानामन्येषां नस्सदृशाः शुभ्रोऽस्य फलमादिवन्नास्ति किं
धं. क्रियतां पल्लवास्त्वतीव दृश्या इतीयताभिधानमात्रमेव शुभ्रफलशङ्कासत्त्वा
लो. किं बलात्समर्थकमस्य वस्तुनः शब्दैरेव प्रतीयते लोकोत्तरविजिगीषात
दुपायसहस्रस्यापि हि फलं संपल्लवदाने दैवायत्ते वक्त्रा विवक्षितमेवं
९ रूपं सामान्यात्मकम् ननु अत्र सर्ववाक्यस्याप्रस्तुतप्रशंसासाधारण्येनान्या
तत्कथमर्थान्तरन्यासस्यांशत्वता दृश्येषु पदेकत्र प्राधान्यात्मेयगाहिन्या
यङ्क्वाह पदप्रकाशीति सर्वो हि ध्वनिप्रपञ्चः पदप्रकाशो वाक्यप्रका
श्यश्चेति वक्ष्यति तत्र फलपदेऽर्थान्तरन्यासध्वनिरेवायमिति भावः॥ द्वि
तीयस्योदाहरणं यथा हिअअट्ठिअमन्नुं अवरुण्णमुहं हि मं पसा
अन्त अवरद्धस्स वि ण हु दे बहुजाणअ रूसिउं सक्कम् अत्र हि वाच्यवि
शेषेण समर्पितस्यापि बहुज्ञस्य कोपः कर्तुं न शक्य इति समर्थकसामा
न्यमन्वितमन्यतात्पर्येण प्रकाशते हृदयस्थितो बहिः प्रकटितोऽप्र
र्ष्यानतया प्रत्यक्षवाष्पदर्शितनेत्रं मिमां प्रसादयन् हे बहुज्ञ अपरा २

ह्रस्याप्रितवनवलरोषकारणंशकाम् अत्रबहुलेनामंत्रणं यौविशेष
पर्यवर्यवसित: अनेनतरेन्नतदर्थ्यपयोलोचनायत्नामानन्दरूपकंसमर्थ
कं प्रतीयतेनतदेवचमत्कारकारिविस्मादिहर्वेदितासतीवैदग्ध्यानुनीता
तोपन्यस्तत्याहशौर्यंनीत्यमाह य: कश्चिद्बहुलोभूर्त: सपत्वासापूर्वाधो
पिस्त्रापनायावृकाशमाह्लादयतीतिवृमात्मनिबद्धमानेमिथ्याप्रतीरि
ति अन्वितमितिविशेषसामान्यस्यसंबद्धत्वादितिभाव: व्यतिरेकव्य
तिरपूर्भयरूप: संभवति तत्रायस्योदाहरणंप्रागदर्शितमेव द्वितीय
स्योदाहरणंयथा ज्ञाङ्कुरवणेहेमोत्क्षिप्रणाम्बवसिड्डितवतोमा
माणस्यासिलोपवातुरसिगेदहिहो अत्रहित्यागेकरसस्यदविद्रास्य
जन्मानभिनंदनंचरितपत्रऊआपोहपाभिनंदनंचसाक्षाद्रूहवाच्यम्
तस्यविचार्यपिवादपाम्नाहपूस्यप्रस्तउपमानोपमेयभावप्रतीतिश्चर्व
कं श्रोतृकृतायामापिकंनामर्थेणप्रकाशयति अपिशब्देनार्थान्तरन्या
सवेदवचिप्रकारत्वमाह प्रागिति वृकत्वेनवपहवैरित्येतत जाये

ध्व· लो· ·२ यवनोहेशणवबवनस्यैकांतेगहनेयत्रसकृत्तरवदुहत्तसंयमाशद्वितेपि
नकश्चित् उजअ इतिज्ञपकचद्दुनादैनोपयोगीत्यद्वितयद्वइतिकायामः
पिनकरोतिनस्यकाशुध्यफलवत्तेत्यभिप्रायः नाद्दयेणापिकदाचिद्दा·
दांगाविकस्यापयोगीवद्वितयद्वइतिक्वायामपिनकरोतिनस्यकाशुध्य
फलवत्तेत्यभिप्रायः नाद्दयेणापिकदाचिद्दांगाविकस्यापयोगीभवेद्दुल्
कादेर्निवासायवेतिभावः श्रुवणाव्यालंकारोनकश्चित् शुत्रेति शुक्षि
नूजाद्जेतत्सूदाहरणेउपमानोत्यनेनव्यतिरेकस्यमार्गेणविश्रुद्धिकरोति
प्राधिकामितिव्यतिरेकमित्यर्थः ॥ उत्तेत्वाधनिर्णया वेदनामतकभु
जगानिःश्वासानिलम्लहिनः सर्वैयतस्यपाथिकान्मयोमलयमारुतः
श्रुवद्दिमयोमलयमारुतस्यपथिकमूर्छाकारणत्वमन्मथोन्मादयिते
नैवनतेवेदनासतभुजगानिःश्वासानिलमूर्छितत्वेनोक्तमतेरन्य
स्थलासादनुकापिवाक्यार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपव्यंग्यालस्मतेन ·२
वेवविधेविषयेर्श्वादिशाहप्रयोगमेतरेणासमंबद्देवेतिप्रकारकं·

गमकत्वात् अन्यथापि चेत् तद्व्यपयोगे तस्यावगतिर्दर्शनात् विपक्षे तेनञ्
छिन्नोहं हि तउपचितोमोहं करोति एकसुमञ्छिन्नः यथिदं यथिमध्ये
न्येषामपि पिये येनुतिं विद्यन्नङ्गीकरोतीत्युभययोरन्येदा नन्वत्र विशे
षणमपि केन वेद्युत्तत्येव संगतेन ततः किमपि दन्तुतः परमार्थतस्तया
पिवद्वेत्तत उभेदत्ते यदिय त्किं चिदेतनत्र दितितसेवादेव प्रयोगोपित
स्यात्येदा नूपस्यावगतेः प्रतीते दर्शनेनतस्मात् एतदेवोदाहरति ॥
यथा ॥ ईशानकलशः सविनद्धमद्धस्य णलत्पमपत्निमावद्वयजुस
तिसत्रणंयाविगुणं अंगोविगुणमाह ॥ इष्टाकल्वषस्यापि ईषद्धुण
क्रायाकस्ययद्दिनशमत्रस्समलत्वस्सात्परूपमव्रहेन्सर्वोदावातत्किं उ
पोत्रनन्तुत्वेनेतद्भवतीति मनोरथानामपपथमिदमित्यपि शाह्वस्या
भिप्रायः अंगोस्वदेहेनमान्येवदप्यादिषुः प्रत्ययति पतोयइयतात्काले
नपकेदिवसमात्रमित्यर्थः शब्दशणेवेद्रणदिशंशशणंस्वरसिद्धमेवो
मेदाते ननशाद्वेनविततकोन्येदानूपमाचतत्पेणनामंसंवद्धनात्र पराहते

ध्व॰ लो॰
३

त्रिसंभावयमानउदाहरणांतरमाह यथावा ग्रामोऽरुजलःपथिपतन्पतितो
निकेतनान्तर्भिर्नकैश्चिदपिपथिभिरन्वेषि नयोऽतयापिनमगाःकुविदं
गनाभिराकर्णितखलेनयनेश्रद्धतेदलणश्रीः शद्वार्थयावद्वावेवप्रसिद्धिवेव
प्रमाणम् पथितःसर्वतोनिकेतनान्तरपिपतनशोकमत्रकैश्चिदपिवापथाल्लि
भिरसोमस्तोवहुलयापिनकुविभन्याग्रामवापलयोगानल्लाभावविकाद्
वनत्रयोमेलाधनतेते श्रंगनाभिराकर्णरूपैर्नेत्रशावैर्दृताईव्लणश्रीः स
र्वेस्वभूतायस्यतोतोननतस्या नन्वेनदण्सर्वत्रमस्तित्याघोकयाह श्रृङ्ग
वेति श्रृङ्गपथनिर्यस्या रम्याइतिग्रामवतीः पताकाराणविविक्ताइतिवर्यते
तीः यस्यामसेवंततनमहल्लीकाः सर्वेवधूभिर्वल्लभीर्येवानः गृहवधूभिः
सहवल्लभीरसेवेनतिवाकार्यप्रतीतेरनंतरेवधाइववल्लभ्यः इतिश्लेषप्र
तीतिरयाद्वाध्यर्थसामर्थ्यान्तुप्रमेनविवृतेते ॥ पताकाधजयस्यान्या
मवतीरम्याइत्यतोहेतोः पताकाः प्रसिद्धीः ग्रामवतीः किमाकाराः
प्रसिद्धीरम्याइत्येवमाकाराः विविक्तानसंज्ञलनाभावादित्यतोहेतो ३

रागं संभोगाभिलाषं वर्धयतीः अतो हेतोः विविक्ताविभक्तांतां ग्वोलरपः
नमेति वलीकानिह्नुदपर्यंतभागायामन्नमेत्यावल्याखिवलीलक्षणायासा
म्यमितिसहेत्वर्थः ननु ममशास्त्रात्तुल्यार्थे विश्वनीतिः सत्यमोपिश्लेष
बलात् श्रेष्ठानामभिधाहमेनाहिमः अपि च स्थसौंदर्यं बलादेवेति सर्वत्र
धन्यमानएवश्लेषः अतएवबधइवबलम्यइत्यपिद्यतापिवृत्तिहृताप
माधनिवितिनोक्तेश्लेषस्यैवाद्रमृलत्वात् समम्इति यदिसंभंभवेन्नुदोष
मायाएवस्पष्टत्वात् श्लेषत्वदाहिमःस्यात् सममिति निपातेनसाम्यहार्थे
हृति यंजकत्वबलेनैववक्ति याविशेषणेनेन प्राप्नु श्लेषतामेति नुवत्तेनवि
नाभिधायानयविद्व हृताकाविदतएवसमामायामेवाभिधायांसह्दर्थः
सहितीयार्थेः पृथक्त्वयत्नेनावगम्यते यथोक्तेशाकशास्त्रार्थश्रणमनना
नमात्रेणैवेत्यादि पतत्त्वसर्वोदाहरणेषु नुमेनव्यम् वीनश्लेषोदिवाना
तीति अत्राभिधेयवपर्यवसितेति सैव स्वात्मनिर्वाहाय यौगिकं बाकर्षती
ति अत एव मानसपृष्ठ्नाम्र्थ्यायत्ने वीनानाकिकमीमांसपदेतयोने घ नि प्रसंगाइ

ध्वं. लो.
•प
4

त्यलं बहुना तदाद् शङ्कयीति यथा संभवाधनिर्यथा अंकुरितः कोरकितः
पल्लवितः पुष्पितश्च सहकारः अंकुरितः कोरकितः पल्लवितः पुष्पितश्च
मदनः अत्र हि यथोद्देशमनुद्देशेषु यथारूढमनुरणनरूपेण मदनविशेषणम्
तो अंकुरादिशब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद्वा
च्यादलिविद्यमानमालक्ष्यते एवमन्येष्वलंकारेषु यथायोगं योजनीयाः सर्वे
ष्वामेवालंकाराणां ध्वन्यमानतापत्ते तथा चदीपकध्वनिः मासिवंतम
नलः पवनोवारणोमदकलः परभृता वनान्मिकूजकृतविशविसर्तं स्वतितं
स्तुलतयासहहरा॥ इत्यत्रापिपशेति गोप्यमानादेवदीपकादन्यत्रसेहा
स्यदनप्रति वस्त्वावाहृतनिष्पत्तिः अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिरपि फुल्लुलितम
रीहि स्मितं कुरु वल्लिरुद्ध वनाय मालरक्षमनसविकृतभ्रमरभ्रमितालापादि
हि त्रि प्रियतमेन साकं उद्याने विहरन्ती काचिच्छ्राविका भ्रमरमेवाहेतिरेहि
स्वाभिप्रायं प्रस्तुतमेव नवा मंत्रणाद प्रस्तुतप्रशंसा समायोगानु अभिधायो •प
वाच्यार्थबलादन्यापदेशेनाभिधीयते तन्सौभाग्याभिमानप्रगल्भकुमार

परिमलमालतीकुसुमसहस्रीमुपकुलवधूर्निवासजन्मप्रेमपरतया ह्रुतनकौवे
दुरध्यलव्यशक्तिस्थातिशयेयमलीकं ठक्कुसमानिद्रामोदवेमकावन।
स्थानीयानिवेषणाकुलानि इतस्थान स्थूर्येमानेषियतममुपालभते अप
कूलिध्वनिर्येषामस्मइणाध्यायमहं दुरात्मस्य यः कालागुरुपत्रभंगवबना
वासैकमात्रायतेगौरांगीकुचकुंभभूविस्रभमाभोगेस्खाधामनि विद्वे
हानलदीपितोल्कवनितायेनोविलासोऽत्रवसंतापविनिनीशुरेवविनतैनंगो
नेतांगिस्मरः अत्रचेदमंडलवर्तिनोलक्ष्मणोवियोगाग्निधवितिलावनि।
ताहृदयोपतलोधूमलीमसकुविमलस्याकारतयापद्मगोधन्यते अत्रैव
वसंतेहृदयनिर्येतअद्रवर्तिनस्तस्यनामापिनगृह्णीते अपितस्तमाभोगास्था
नीयेचेद्रमसिकालागुरुपत्रभंगविच्छित्त्यारसदहेनयः सावलाम्लकुसमामा
वरतीतिनजानीमः किमेतन्नत्वितिमंदेहोपिधन्यते अत्रैवमनंगीकृत
अणयामनुतमांविरहोल्केछितावल्लभागमनप्रतीक्षापरवेनकृतप्रसाद
नादिविपिनयायामसकसज्जीकृतांशुणिवेंद्रोदयावसरेइनीमस्त्वानीतः पि

धं°
लो°
५
5

पतनमस्त्वीयज्ञवकलशान्मस्लकालागुरुपञ्चमंगारवनानमम्योह्नीयका
विभीतिवागुर्कैज्ञवोणवंदवतिनीचेयंज्ञवलयद्दलश्णामलंकातिरेवमे
वकवोनीतिश्रुतिवस्लपमाधनिरपि स्वपाधम्मनीतिवंद्रयपोयतयाडके
मपिपदंस्लतापंनिलिनीश्रुतिमरदेहनामपिचनकीनिदेवलंकारधनि
रपि नदीयज्ञवशोभारुगंकोशोभावमहमदनमह्रीयपनइतिमदोत्किध
निरपि मन्कुवमहरशक्ष्टदमम: ज्ञवाभोगाइतिशनीनेहृपमेयोयमा
धनिरपि पवुमनेप्यञ्चभेदा: शान्तुस्पेदामद्वाकविवादोस्या: कामपेन
नानयत:॥ हेलापिकस्पाविदविनयफलमस्लेपकस्पापिनालमणावेपिप
लायपन्न: हितदेतिरोमपचलनेपपत्नीअनौलिचोन्मपत्तश्रापिलनाव ल
येञ्चम्भुग: पशीनभेदानांसमस्विवसंगारवेयशायोगंचिन्त्यम श्रुतिणयो
क्तिधनिर्यथामम्मैव केलीकंदलितस्पविभ्रमममथोधैर्यंवघुलेटसैणामकृ
मधुरश्कामकार्मुकामितैश्चनमेकमेक्रम: स्वापनेपिविकारकारणमहो ५
वक्रांतजन्मासव: सत्येतेंदविवेपसन्निजगतीसारलवमेकास्फनि: स्व

त्वहि मधुरासमर्पणं त्रैलोक्ये सम्भवानामन्योन्यं पोषकत्वेन नत्वेवयित्लोकोत्तरे
णैव यथा स्वम् यच्छिन्ना इत्यतिशयोक्तिर्ध्वन्यते प्राधान्येन विकारकारणमि
ति शास्वादनयध्न्यन्यथापि विनाविकारान्मनः फलस्य स्वयमितिनिर्विभा
वनाधनिरूपि विभ्रममयोधैर्यमितिमिन्नल्पयोगिनाधनिरूपि एवं सर्वाले
कारांणां ध्वन्यमानत्वमस्तीतिमन्तव्यम् ननु यथा काव्ये चित्रितविषयीकृ
तम् यथा योगमिति निबध्नीयाच्चिदलंकारः कविहृत्स्व्यञ्जकमितरः योज
नीयाः पाककयोजनाः नन्वकाव्यावृत्तिरेतनेरलंकाराणां तेषामनुभवता
यदिव्यंग्यत्वेप्रदर्शितेकिमिदमित्याशङ्क्याह एवमलंकारध्वनिमार्गे
व्युत्पादप्रयोजनवत्त्वं प्रतिपादितमिदमुच्यते शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे
न व्यवस्थितम् तेलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यंगतां गताः ध्वन्यंगता
चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यंग्यत्वेन च तत्रेह प्रकरणाद्व्यंग्यत्वे
नेत्यवगन्तव्यम् व्यंग्यत्वेप्यलंकाराणां प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वना
वन्तःपातः इतरथा तु गुणीभूतव्यंग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते अंगित्वेन व्यं

ध्व॰
लो॰
६६
6

गुणानामपि सालंकाराणां द्वयी गतिः कदाचिदलंकारमात्रेण व्यज्यन्ते कदाचि
दलंकारान्तरेण । येषामलंकाराणां वाच्यत्वेन शरीरीकरणं शरीरत्वान्य
त्वनादर्थादर्थान्तरभूतया शरीराणां कटकादिस्थानीयानां शरीरतापाद
नमपि न व्यवस्थितं सत्कवीनां यत्नसंपाद्यतया परिवाच्यत्वे सतीति येषां·
येषां शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितं दुर्घटमिति यावत् तेऽलंकाराः ध्वने
र्व्यापारस्य कार्यमुख्यत्वेन गुणप्रधानतया गताः सन्तः परां तुलेमाह्रा
यामात्मरूपतां यान्ति ॥ एतदुक्तं भवति सुकविविदग्धपुरंध्रिवद्भूषणं
यद्यपि श्लिष्टं योजयति तथापि शरीरापत्तिरेव तावदस्य कायस्य कष्ट·
साध्या कं कमनीयतिकायारवात्मतायास्तु कासंभावनापि एवंभूतावे
शेषं रचनायदप्यनुसृतापि वाच्यमात्रालंकारेभ्य उत्कर्षमलंकारा
णां वितरति बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यस्मन्मतं मनसि कृत्वाह
ध्वन्यंगतेत्यादि ॥ तत्र ॥ व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ध्रु
वं ध्वन्यंगता तासां ॥ अत्र हेतुः काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ध्वन्यात्मतयाति ६६

यव्यंग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तं ग्रन्थस्यान्ततरैकमात्रमेव स्यात् ता
सामेवालंकृतीनामलंकार्यान्तरव्यंग्यभावे ध्वन्यंगता भवेत् चारुत्वोत्कर्ष
तो व्यंग्यस्य प्राधान्यं यदि लक्ष्यते उक्तं चैतत् चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यं
ग्ययोः प्राधान्यविवक्षेति वस्तुमात्रव्यंग्यत्वेलंकाराणामनेन तदृष्टान्ते
भयत्वोदाहरणाभ्यां विषय उक्तेय: तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरू
पेण वार्थेन वस्त्वन्तरस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने
सति प्राधान्येर्थे शान्तस्य ग्रन्थान्तरेणानपेक्षव्यंग्यार्थनिर्वचनीयः तथेति
व्यंगतैवास्मात् प्रवृत्ते न तिन्यर्थेनेतिशेषः काव्यस्यैकविधापरस्य वृ
त्तिरलंकारपरत्वम्: ॥ ग्रन्थस्येति यदि न तु परत्वमित्यर्थः
तेन तत्र गुणीभूतव्यंग्यमात्रमेव प्राकोऽतिनात्यर्थम् तासामेवालंकृतीनो
मित्यर्थेव षष्ठिप्रमाणकावि कोपस्कार:। ध्वन्यंगतेति ध्वनिभेदत्वमित्य
र्थः व्यंग्यप्राधान्यमित्यत्राह चारुत्वोत्कर्षेण इति यदीति तदप्रा
धान्येन वाच्यालंकारपरत्वप्राधान्यमिति गुणीभूतव्यंग्यत्वेति भावः ननु

लंकारो वस्तुमात्रं वा व्यज्यते इत्यस्योदाहरणानि किं भिन्नानि दर्शितानीत्याशं-
क्याह वस्त्विति एतत्सिद्धियोपभेदद्वयमिति तदेवमिति केवलस्य च व्यंजक-
स्य च शब्दस्यैकं वस्तु लंकारश्च एतद्याद्विशब्दकारनात्वन्तर्विधेयमर्थे शक्त्युद्भ-
व इति नास्त्यपेक्ष एवं भेदैः पृथग्भेदान्तरेति प्रायनद्धाभासविवेकं कर्तुमव-
ते यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्या-
सौ गोचरो ध्वनेः ॥ द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च तत्र य एव स्फु-
टः शब्दशक्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः स्फुटोऽपि
योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणनरूपस्य ध्वने-
र्गोचरः ॥ प्रभेदाविति अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य इति
द्वौ मूलभेदौ आद्यस्य द्वौ भेदौ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्यश्च द्वितीयस्य द्वौ असंलक्ष्यक्रमः अनुरणनरूपश्च प्रथमो द्विवि-
धः अर्थशक्तिमूलः शब्दशक्तिमूलश्च पश्चिमो द्विविधः कविप्रौ-
ढोक्तिकृतशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकृतशरीरः स्वतः

ध्व॰ लो॰ ८ ७

८

संभवीव नेवयत्नेकं व्यवस्थं जकुयोकत्तभेदनयेनवतर्थीति द्वादशवि
धोयं ध्वनिः मूलः । आद्यस्य च नात्राभेदा इति षोडशात्मकोद्भेदाः तेषु पदवा
क्यप्रकाशकत्वेन प्रत्येकं द्विधा वृत्तेस्ते असंलक्ष्यक्रमात्मकवर्णपदवाक्यसं
घटनाप्रबन्धप्रकाशकत्वेन पंचविधा इति भेदाः तदाभासेभ्यो भिन्नाकारेभ्यो ।
विवेको विभागः अस्येति आत्मभूतस्य ध्वनेः अस्मो काव्यविशेषो न गोच
रः यथा कमलाग्रवणामिलिताहंसा उड्डुभिश्चाणग्रपि उत्कण्ठाकेणवि
णामलताप्रग्रवप्रमालग्रंकुलिहन अग्रद्दिप्रतीयमानस्यसप्रपचप्राज
लयश्रुतिविंबदर्शनस्वगाख्यागानमेव एवं विधेविषयेनश्लापि ॥ कमला
करासाणामिट्टिताहंसा उड्डुयितानवसद्भसाश्रन्येहोपिलुक्कायपित्स्वमड्
यमामेष्यते केनाप्यतिनिपुणेन यामनसो के अभूमध्यानके द्विमे वाच्यें
गानमेवेति वाच्ये नैव द्विविस्मयविभावत्वेणन्मार्थिमातिशयः प्रतीयत
इति वाच्यादेवचारुत्वसंपात् वाच्येन स्वात्मोपपत्रयेथीनरं स्वपस्कारं वा
कृयाध्यनक्ति ॥ यत्र वर्थोर्गपायेनयावाच्यस्वारुत्वा न कर्षप्रतीत्या शोभा

ध्व॰ लो॰ ॰८

8

न्यमुपमीयते तत्र व्यंग्यस्यागुणेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् यथा ॥ वा णीर-
कुडंगोड्डीनसउणिकोलाहलं सुणंतीए घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अं-
गाइं ॥ एवंविधे हि विषये प्रायेणागुणीभूतव्यंग्यस्योदाहरणत्वेन निर्देक्ष्य-
ते ॥ वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः गृहकर्मव्यापृ-
तायावध्वाः सीदन्त्यंगानि अत्र तत्संकेतवैर्यकामुकस्य लताविततस्थाने प्रा-
प्तिः ध्वन्यमानापि वाच्यमेवोपस्कुरुते यथा हि गृहकर्मव्यापृतायान्यप-
रायाश्चापि वध्वा रतिशायलज्जापारतन्त्र्यवश्याश्रुणंगानीति एकमपि न
नाहृदयंगमं यज्ञाभीर्यो वहि ध्ययवधान संवरीनं सीदन्तीति प्रालो गृहकर्मस-
मादनेस्वाम्मानमपिपर्णेन प्रभवति गृहकर्मयोगेन स्फुरन्तयालक्ष्यमा-
णानीत्यस्मादेव वाच्यात्सातिशयमदनावसरवशात्प्रतीतेश्चारुत्वसं-
पत्तिः ॥ यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्योऽर्थः पुनः
प्रतीयमानांगत्वेनैवावभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यंग्यस्य ध्वनेर्मार्गः
यथा उच्चिणसु पडिअकुसुमं मा धुण सेफालिअं हलिअसुण्हे अह

॰६

पविसमविरामोमस्करेणस्त्रोवलग्रस्तहो । यद्यपिविनयपतिनामद्वरम·
माणामर्वीवृद्धिः स्तनवलयकलकलस्वयोसख्याप्रबोध्यते एतदपेहलणी
यं वाच्यार्थं शनिपत्रयेपतिपद्मे वचाच्यार्थे नमाविनयाच्छादनशनियास्त
नामर्येणाभिधीयमानत्वात्तुनर्थपदमेवेत्यस्मित्रज्ञरणनहूयवाचुपेच
नावंतभावः । यत्रैवेतिप्रकरणमादिर्यस्यश्लोकान्तरसन्निधानसामर्थ्यालिं
गादेवयत्रार्थो निश्चितः समस्तस्वान्नावगतेः संपत्रश्रूर्णबादेवयत्रार्थो
निश्चितः समस्तस्वान्नावगतेः संपत्रश्रूर्णबादेवतावन्मात्रपर्यंतनूसा
धीनभवतितथाविधप्रतीयमानस्यागतामेतिसोसपथनेविषयइत्यनेन
वाच्यतानान्तर्येनिबंधनस्फुरदर्थनान्यगुणीभावेनतद्विपरीतमेवनिबं
धनेमेतत्प्रतिमत्वंभवति उद्भिन्नपतितानानिकसुमानिमाधवीः शेफा
लिकाहालिकस्तुषे पचतेविषमविपाकः स्पष्टरेणस्पृतोवल्लयमाह्नः
यतः स्पष्टरः शेफालिकालतिकाप्रयत्नैरदेसत्याग्राकर्षणाधूननादि
नाकम्पितैनात्रविषमपरिपाकत्वमेतत्प्रम् । अन्यथास्वजोऽवर्ध्यंगयादे

धं॰ लो॰ ९७

पः स्यात् शब्दवकः सर्वाण्यदोभावो ऽसौ इत्येतदनुसारेण व्याख्या कर्तव्या वा
च्यार्थस्य प्रतिपन्नये लाभाय एतद्व्यपदेशनीयम् अन्यथा वाच्यार्थो न
लभ्यते स्वतः सिद्धतया वचनीयप्रश्नोऽर्थः स्यादिति यावत् ननु एवं व्यंग्य
स्योपस्कारकतानुस्यूतं सम्भवेदित्याशङ्क्याह प्रतिपत्रेवेति शाब्दार्थ इति या-
वत् एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते स्वयं विवक्षित-
वाच्यस्यापि तल्लक्षणमाह शब्दार्थशक्त्येति निर्बन्धोऽयः सर्वलक्षणे सु
हृदयवचनहेयः स विभिर्विविधोऽधनैः सर्वलक्षणे हृदयवर्तितस्य शब्दार्थश-
क्तमुल्यतेयो निर्बन्धोयः सर्वनयध्वनेर्विषयः एतच्च सर्वेषु प्रभेदेषु स्फुट-
त्वेनावभासनम् यद्यप्यस्योदिभूतस्य तस्यैर्वाधुनिलक्षणम् तच्चोदाह-
तविषयमेव तस्य तदाभासाइत्यपेक्षयामाह विवक्षितवाच्यस्येति ॥
स्वहेतुव्याख्यानेप्रस्तुतत्वव्यक्तं परिसमाप्तेर्दि विवक्षितवाच्यस्यैः
शब्दशक्त्यनुभाविदि निबन्धनतात्पर्य प्रवृत्तिः यथा प्रेवत्वे मप्युवं
प्रवृत्तविचये पोढसीमन्तिनी नाविमाकाशपावकाशोविहरति मन्तः

१८

सर्वोभावप्रभूमिः॥ अथानुप्रासरसिकतया पूर्वं दिविलासलासकः वि
भ्रमाकाशमिति योगः अयोगः कविनाहृतोपि न धन्यमानद्रूपवदस्य
योजनीशापवर्ववसायी अथाकाहृत्रयविश्वरणाघमसमर्थे यथा विषम
कोऽक्रतुवकसंचयपवरवारियोपलनावया जलतरंगविवृज्जितभाज
नेविचलितात्मनिकृष्णमयेकृताः अत्र पवर्गानुमापयदेवेद्मसपवारि
तेभाजनेमित्याशयेकृष्णमयद्त्यविवलेकामपिकांतिनुपश्यतिकूटे
हृन्नभवणान् सवेति अथमोक्षातेयः शमेज्ञानुभेषयवनितपवहारः
कवयद्त्यत्र वदतिविमनीयवशायनमित्यादि रमेतिनः सकेवलेध
निर्विषयोभावद्यमन्योपीतिवशादृस्यार्थः उक्तमेवधुनिस्वरूपेनतद्भा
मविवेकदृत्वतयाकाविकारोनुवदतीत्यभिप्रायेणहतिकदुपकारेद
दाति यतश्रुति अत्रभासमानमिति भावानयनेद्ध्यानयनमिति न्या॰
याद्वभासमनेव्यंग्यध्वनिलक्षणोध्वनेः स्वरूपेशर्णोभासनेनद्वनेलेहलण
प्रमाणोनद्वशर्णोशर्णोध्वनिस्वरूपनिवेदकताल अथवासानमेवध्वनिल

ध्व० लो० २ १०

लक्ष्यं लक्षणास्पदानां परिक्षिप्य गतानि हृद्यावेवकारेण ततोऽन्यस्य वा भासस्तूप
न्नमेवेति स्ववचनान्तराभासविवेकहृद्भावोयः प्रक्रान्तः सम्पूर्णनिर्वा
हितः इति शिवम् प्राच्यमोहापसमाद्वैस्याद्वैरेनां मेध्यते यया वृद्धेरभिनव
गुप्तोऽद्य पश्यतीनामिदृज्ञात इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनव
गुप्तोन्मीलिते सहृदयालोकलोचने ध्वनिसंकेते द्वितीय उद्द्योतः ॥
२ ॥ स्मरामि स्मरसंहारलीलापाटवशालिनः प्रसह्य शंभोर्देहार्धं
हरन्तीं परमेश्वरीम् ॥ उद्द्योतान्तरसंगतिं कर्तुमाह एवमिति कारिकाः एवं व्य
ङ्ग्यमुखेनैव ध्वनेः प्रदर्शिते सप्रभेदे स्वरूपे पुनर्व्यञ्जकमुखेनैतत्प्रका
श्यते अविवक्षितवाच्यस्य पदवाक्यप्रकाशता तदन्यस्यानुरणनरू
पव्यङ्ग्यस्य च ध्वनेः अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ये प्रभेदे
पदप्रकाशता यथा महर्षेर्व्यासस्य सप्तैताः समिधः श्रियः यथा वा का
लिदासस्य कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम् यथा वा तस्यै
व किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् एतेषूदाहरणेषु समि १

यइति मन्वज्ञा इतिमधुराणामिति च पदानि व्यंजकताभिप्रायेणैवक्त
तानि श्रुतवाच्यमुखेन तावदविवक्षितवाच्यादयो भेदाः वाच्यं च यद्यपि
व्यंजकमेव ययोर्व्यंग्यं यथार्थः शब्दो वेति तथाप्यविवक्षितो वाच्यो यत्र
त्वोऽन्यपरभावितः विवक्षितोऽन्यपरो वाच्य इति व्यंग्यपर्याये श्रवणएवोच्य
ते इत्येवं मूलभेदयोरेव यथास्वमवांतरभेदसहितयोर्व्यंजकरूपार्थः
शब्दव्यंग्यपरत्वे शब्दतावशारणेन तथैव भेदमासादयति अत एवाह यत्र
मुखेनेति किं च यद्यप्यर्थो व्यंजकत्वं यत्यापि व्यंग्यपरतायोग्योऽप्यसौ भवती
ति शब्दस्तत्र कदाचिद्व्यंग्यपर्यापि व्यंजक एवेति तदाह व्यंजकमुखेन
तिन च वाच्यस्याविवक्षितरूपेण योऽभेदस्तत्र सर्वथैव व्यंजकत्वमुखेना
स्तीति पुनः पाठेनाह व्यंजकमुखेनापि भेदः सर्वथैव न प्रकाशितः
किं तु प्रकाशितोऽप्युनाभ्युच्च व्यंजकमुखेन तथाहि व्यंग्यपरत्वे शब्दे
तयाविनापदे वाक्ये वर्णे पदे भागे संघटनामहावाक्यमिति स्वरूपतय
व व्यंजकानां भेदाः नचैषामर्थ्येवन्न कदाचिदपि व्यंग्यपरतासंभाव्यत इति

खंजवैकानियतः स्वरूपेणयतन्मुखेनभेदः प्रकाश्यतेइतितात्पर्यम् यस्त
ख्याबहे खंगयानांवस्तलंकारवसनाम्नेत्वेनेतिसर्वप्रशस्यः एतत्तावद्वि
ध॰ भेदवंजनकाविकारणोक्तेनेहवितिकारेणात्तदर्शितेनचेदानींहतिकारोभेदस्य
लो॰ कस्त्रेकमेति ततश्छेदकृतमिदंक्रियतेइतिवर्ज्यभेदेकासंगतिः नचैताव
तासकलयात्मकनग्रंथसंगतिःकृताभवति श्रोविवक्षितवाच्यादीनामपि
११ प्रकारान्तदर्शितमादित्यलेनिजशब्दसमगोचैः मार्केविवादेन नचका
विकायांयथासंलक्ष्यक्रमानिहितार्थः तेनाविवक्षितवाच्योद्विभेदोपित्र
स्येकपदवाक्यप्रकाशइतिद्विधा तदन्यस्यविवक्षिताभिधायस्यसंबंधी
योद्वितीयोभेदः क्रमद्योतोनामस्वभेदसहितः सोपिशब्देकाद्विधैव शब्द
तेनेनत्र्पाणांसारूप्यवस्तुनात्रव्यवस्थयाद्वतत्सेनत्यर्थः महर्षिणेत्यने
नेनतदनुसंबध्यतेयत्याशतेग्रन्थवरामायणमहाभारतशब्दातिनिलक्षे
इत्युक्तहितिहतिः तमादयानयःश्रोतेकाकुगएवागानिपुरा भिन्नाणां ११
वानेभिद्वादः समेताःसमियःप्रियः समिक्षितार्थस्याद्वैसर्वयातिरस्का

रोसंभवात् लक्षितरूढेन व्यंग्यार्थेन न्यायेन लक्षणोह्रीयन लक्षणं संप्रा
नोवक्त्रभिप्रेतेषु निनेमु यथापि निःश्वासान्ध इत्युदाहरणेन मण्ड
यमर्थो लभ्यते तथापि विशेषाद्दृढलक्षणापि वदर्शयितुमुदाहरणान्तरा-
णुक्तानि अत्र वाच्यस्यात्यन्ततिरस्कारः सर्वोपि क्रमस्वन्योयजनीयः
किंश्चनकर्मेन अत्रऽपदेन वाच्यासंभवात् स्वार्थेनोपलक्षणया तावद्वक्त्र
भिप्रेतानि अकारणकमार्थेति कार्यवाक्येनापूर्वकार्यविवादयोधर्मेते न
यैवमधुरपाद्धेन सर्वविषयवाञ्जनकालदर्पकमादिकं लक्षणया तामासिक्ष
णामिलाषविषयत्वमिति वक्त्रभिप्रेतेऽधर्मेते तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवा
च्यो यथा रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् अत्र रामेण
त्यनेन पदहृतारूढैकरसत्वादि अर्थान्तरं संक्रमितवाच्यं व्यञ्जकम् यथा च
मेघजरणाति स्वादेन कवालोऽव मरस्पर्शसविवम् परमन्नाविश्रावेतन्न
वेदोऽवेदो विश्वराडे अत्र द्वितीयशब्दः शब्दोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः
अत्राविवक्षितवाच्यस्यायोद्वितीयो भेदः संलक्ष्यक्रमस्त्वर्थः अन्याख्यानकथः

ध. लो. १२

12

कृतं समनुचिंतं क्रूरेण तेन वत्समासो सो ऽहं तथा तथा कुलजनो ऽपत्येयषोक्षैः श्रि
तः वर्षसंख्यातिविश्रमाः प्रापनुविंशद्वर्ष्यापदुः खानि मर्मणा इति वत्सः स्वभाव
वादवयः कृतक्रूरनभिलेक्ष्यगुणामसनवाङ्मेदततयाचवश ममनिराक्रियमाणः
कोपवत्सस्येतत्रावत्सविनेदमिसमनुचिंतमनक्षुणकवेनाममनयोपिवत्किश्चि
न्ममाहं लंचयिष्यसीति तेइति यथा तात गणितं तथा न गणितं वत्सस्यात्म
वैमर्षः तदपि तथापि वकारिणे ऽनस्य बुद्धावेत्तविस्ताविताम्बवश्रमात्म
दिलवत्ऽलयासोऽहं येनअपकारेण सानीतं नकुलजनइति यः कश्चित्
मद्रस्यायोपिकुलवधूशताम्बानापुत्रैः शिरोधनेषु एवं विधाः किलवयं कु
लवधा इति श्रुत्वा वधोरः कतेनाव ममरेख्यापीषयेदन्ते नामि तितथा
सोऽहं तथो पुत्रैः शिरोधनं यथा तथोपि कुलस्त्रीजन पुत्रैः शिरोधनेनिम
यज्ञेन तथा एवं वावलम्बनं वव समनुचितकारिहृतिवीरुद्ध ममपुनः
सर्वमेवानुचितं पर्यवसितं तथाहि राज्यनिर्वासनादि निरवकाशी १२
कृतं तपनुव्याप्यादमातस्यापिकलत्र मातृवत्सलप्रयोजनमपि यच्चाप

मध्यवर्तसंघटितविशरवलितव्यानायन्नायामेव नियोजनम् तथापि
वतज्ञार्यामितवनतिजजीवितरतावास्थयोजनत्वेन संभाव्यते न
चैतद्युक्तं रामेणैतस्य समस्ताद्रूससत्वसन्त्यसंयतानुचितकारित्वादित्यथ
मानरवाणितेणेत्यर्थः काश्रुकषादियमयतिग्रहस्ताद्दिशाद्दाविति
यद्यात्याततेरमनकाश्रुकषयैश्नतदेवशुन्यतोचितैस्यात् प्रियरतिश्र
हमाद्यमेवैतद्विदानीसंहत्यहमितिनिमितयुक्तियशाहस्यश्रेयोभ्यामतद
ध्यनैवाचितस्यकलेविनमितिषेणकालेवनोहीयनविभावयोगालकरु
णरमोधामस्यस्फुरीहतइति एमेश्च इति एवमेवस्यमविवेकाय
तयाजनइति लोकप्रसिद्धिगतानगतिकामावशारणस्त्याइत्य
साधारणगुणागणमस्तार्थेवच्यः कपोलोपमायामितिनियोज
लावण्यमर्वस्वभूतमुखवर्तिप्रधानभूतकपोलतलस्योपमायांश्र
न्युततदधिकरणगुणावलकर्णयंततोद्दूरनिकृष्टंशशाङ्कबिंबकले
कृत्याजजिल्लीहृतम् एवंयथापिगङ्गुरिकाश्रवाहयतितमभितः

ध्व. लो. १३
13

पतितो लोकः तथापि यद्विपरीतलक्षकाः परीक्षन्ते तेन वाचकः शुद्धैकभा
जनैर्यच्छुद्धम् इति प्रसिद्धः सवेद्यत्ववलयितविलासशून्यत्वमलिनत्वा
मौलित्वसंक्रान्तो गुणः अत्र च यथा व्यञ्जकत्वं तथा संक्रान्तिस्तथा पूर्वोक्तमनु
सन्धेयम् एवमन्यत्रापि २ एवं प्रथमभेदस्य द्वावपि प्रकारौ पदप्र
काशत्वेनोदाहृत्य वाक्यप्रकाशत्वेनोदाहरति ३ अविवक्षितवाच्य
स्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यभेदे वाक्यप्रकाशता यथा या निशा सर्वभूतानां
तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः
अनेन हि वाक्येन न निशार्थो न जागरणार्थः कश्चिद्विवक्षितः किं त
र्हि तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्त्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यत इति ति
रस्कृतवाच्यस्यास्य व्यञ्जकत्वम् तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य वा
क्यप्रकाशता यथा विसमइओ च्चिअ काण वि काण वि वोलेइ अमिअणिम्माओ
काण वि विसामअमओ काण वि अविसामओ कालो अत्र हि वा- १३
क्ये विषामृतशब्दाभ्यां दुःखसुखरूपवाच्याभ्यां वाच्य इत्यर्थान्तर

संक्रमितवान्यस्मात्सर्वंजनकत्वम् ग्रन्थाद्विविच्चिन्तइतितेनयुक्तेनेन
किंचिद्गुणदोषप्रत्ययदेशः संभवति निशायांजागर्तितस्मिन्सन्ध्या
त्रिवक्तास्मिन्नवस्थितिःकिंमनेनोक्तेनतस्माद्यपितस्वार्थमेतन्नाकंमेव
मिनेलोकोऽत्रवृत्तालक्षणेननिमित्तेनतत्रदृष्टस्वामवधानेमिथ्याद
ष्टोवपराधीनत्वंपुनर्निसर्वेषामाह्यार्थान्यथात्पपश्यायमर्थःश्राङ्गिमो
मतव्यः सर्वेषांब्रह्मादिस्थावरान्तानांचतुर्दशानामपिभूतानांया
निशाव्यामोहजननीतत्त्वदृष्टिस्तस्यांसंयमीजागर्ति कथंशात्मी
तितत्त्वविषयवर्जनमात्रादेवसंयमीतियावत् यत्रैव सर्वभूतानि
भूतयोमोहिन्यांजागर्ति कथमियंदृष्टेति यस्यांतुमिथ्यादृष्टोसर्वा
णिभूतानिजाग्रति भूतिप्रायेनतत्त्वदृष्टत्वपाणिसानत्यात्रिः ग्रग
वोयाविषयः तस्यांहिवेषायानामोप्रबुद्धः एवमेवलोकोनरव्यवसि
तःपश्यति मन्यतेच तत्सेवांतद्देहिकरणाहन्निश्छरितायोग्रन्यस्त
पश्यति नमन्यतइतितत्त्वदृष्टिपरेणभाव्यमितितात्पर्यम् एवंपश्यत

इतिमनेनैतिनिचनस्वार्थमात्रविश्रांतमपिनतुबंध्यएवविश्राम्यति यत्रक्ष
ध- णुकेवाप्युन्मज्जनस्वतेत्त्वार्थनेतिमर्वमेवायमाख्यातस्वार्थः पदमनूहोऽप्यपरः
तदाहाहातेनाहिवाकेवेति शतिपघतइतिमन्यतइत्यर्थः तथा विश्राम
२५ यितोविषमयतोश्राम: केषांचि द्रुहुविनाम् शतिविवेकिनांवाकेषां
14 चिन्मुहूर्तनाम श्रुतविवेकिनांवाश्रुतिश्रामनस्यन्तनिमीलनः केषां
चिद्विमुक्कमेलाविवेकाविवेकवतांवाविश्राम्यनसमय: केषामपिमूढ
प्रायाणांयावाद्यामभावाभूमिकारूढाणांवाविश्राम्यतः कालोनिष्क्रा
मतीतिसंबंध: विश्राम्यतपदेवलावएणादिशाहृवन्निरूढलवणत्रुप
तयास्वलड्डः एवमायनयोर्वर्तने विश्वनिबमस्तंकपियमिति तथा
त्रहृलड्डः एवमायनेतन्मात्रविश्रांतेश्रुपिनस्वकतेबहृलड्डुः एवमर्थव
स्थिते तवमायनेनसर्वथानविवलिते निःसायनयोस्तयोरभावात्
तदारूसेकभिन्नवाच्याभ्यामितिकेषांचिदितिवास्वविश्रोषसंक्रांतिः २५
उपलक्षणार्थेनविश्राम्यतग्रहणमात्रमेकमणमात्रेहृदवनिष्ठताया

ख्यातं नसाहृवाकेनेति २ एवंकारिकार्थमावलदिताम्रत्नरः प्र
कारानुदाहृत्यद्वितीयकारिकार्थं स्वीकृतानन्यान्प्रकारान्क्रमेणोदाहृ
रति ॥ विवक्षितार्थाभिधायकत्वानुसरणेन प्रयोगयस्य शाहृशान्नुद्देवप्रभे
देयद्वप्रकाशता यथा ग्रान्तेषनैरर्थिजनस्य वांछ्कादेवेन सहैषायदिना
मनास्मि पथिप्रसक्तोगुपरलजकः कृपायवाकिनकृतोजडोदृम्
प्रवृद्धिजडस्तेनतत्पापेनिर्विशेषेनवक्रात्मसमानाधिकरणतयाप्रयु
क्तमनुसरणेन रूपतयाकृपसमानाधिकरणतालक्षणात्प्रतिपाद्यते ॥
ग्रान्तेषनैरिति प्रत्यर्थिनैषनैरितिबहुवचनम् योयेनार्थीतस्यतेने
तिसम्बन्धार्थेन प्रलब्धार्थिग्रहणम् जनस्येतिबाहुल्येनकार्थना
र्थीनतनुलोरूपकाराथी देवेनेत्यपाकर्षणयोगेनेत्यर्थः प्रस्मीति
प्रत्योदृिनावहवश्यंकश्चित्सहैषानवहमितिनिर्वेदः प्रसक्तेलोकाप
रोगितिग्रुतुपारयतीतिकृपायवेतिलोकेरण्पलदसमानाइत्यर्थः ॥
श्रान्तसमानाधिकरणतयेतिजडः किंकर्त्तव्यतामूढइत्यर्थः प्र

धं॰
लो॰
॰१५
15

यत्क्रूपो जडे योषितां कस्य चीद्वधीनां सम्भवन्निवेकृ इति अत एव जडः श्री
नलो निर्वेदसंतापरहितः तथा जडः सततजलयोगितया पयोपकारसम
र्थः अनेन तृतीयार्थेनाप्यजडशाहुलशठकार्थेन श्रुत कृतार्थसंबंधस्य
मिथ्यायेणाह क्रूपसमाधिकवर्णतामिति सदृशंति शाहुशत्रुइत्यर्थं
योजयति न केवलमेव प्रकाशता यस्याद्धृष्टविचिते सिद्धान्तवाकोऽपि अन्ने
स्मिन्महाबलवीर्यधरणीधारणागुणधनानवशेषः एतादृशवाक्यमत्रवर्ण
तृणमृत्यौ न रंशाहुशतना स्फुरन्मे प्रकाशयति महाबलय इति महा
नाम मनतास्त्वलवीय यतना सुप्तिशोकाकवर्णस्तनेश्वरेण पवर्णवाद्यपुरः स्या
रणा याध्यात्मनायनवशेषः शिक्षमाणः इतीयता शब्दार्थवाक्यार्थकल्पनाव
सानेऽस्यौ ठभारो लहहनदामण फोनागराजइवदिवंतिश्रमं त्रिषपीन्य
थीतरम् ।। अस्याः उत्पत्तेः श्रंसयापसरद्ग्वमाणाहृदस्वरामोपश्रुत्वा
मिः श्रेगाहिम्रुकसमसरेण मद्रमासलकच्छेरनन्दे अस्यार्थः इतोऽकरा ॰१५
न संमहार्थेणाउन वषकारेण मनोहरस्वरम्यामत्त्वापदवस्य ग्रामो दश्व

मल्कारोयत्र सदृशत्वेषु हृस्वपदनिपातः प्राकृतेपिनियमाभावात् कुरा-
ङ्कुल्लवः अत्र समर्पितमपि गृहीतेत्कलमधारेणमधुनासलक्ष्म्याः मु-
ख्यात्वेभावत्कवलत्वसत्वामोहत्युक्तंभवति यथा देमेकामश्चिन्नमादिप
नीलनिलावानमर्थः कविप्रौढोक्त्यार्थान्तरव्यञ्जकः संपादितः अत्र क-
विविवड्वल्लप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः इति द्यावान्यका-
विकायाइयतैवोदाहृतेभवेदिमभिप्रायेण ॥ अस्यैव कविप्रौढोक्ति-
मात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थशक्त्युद्भवस्य प्रभेदपदप्रकाशता अत्रललितमित
मच्यसमर्पितमपि गृहीतेत्कलमधारेणमधुमासलक्ष्म्यान्तस्थम् यथा
हरविजये अपणमर्थमिति अस्मिन्नित्येवमादिश्रुतं कलमधारेणमधुमा-
सलक्ष्मी अनुदं अत्रसमर्पितमपित्कलमधारेणमधुमासलक्ष्म्यान्तर्वत्व
गृहीतमच्यसमर्पितमपोतदर्थाभिधायिपदमर्थशक्त्या कलमधारेव
लाल्कारेप्रकाशयति अत्रप्रभेदवाक्यप्रकाशता यथोदाहृते प्राकृ स-
ञोक्तेइसवरहिमासहन्यादि अत्रहिमसञ्ज्ञइति संभिमासोनतावद

ध्व॰
लो॰
॰१६
16

यंचत्वनेनोपायेनानिन्मयं वाक्यार्थः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो
मन्मथोन्मादायकतापादानाद्बलिष्ठानान् वसंतसमयस्सज्जयति अ
समर्पितमपि गृहीतं उत्सवशरेण मधुमासलक्ष्म्या नवं वृक्षाग्रं भोवक्रं
बलत्व सहकारमोदयुक्तं भवति मधारंभः कामुविनमाह्लियंतीत्येतावान
यमर्थः कविप्रौढोक्त्यानयार्थीतरव्यंजकः संपादितः कविनिबद्ध
वक्तृप्रौढोक्तिशरीरो वाच्यार्थो व्यंग्य इवेष्टदवाक्यप्रकाशनतायामनुदाहृतमेत
यं न दत्तम् प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः इति वक्ष्यामः का
विकाया इयमेवोदाहृतं भवेत्यभिप्रायेणानुरूपपदप्रकाशनतायथा म
त्येमनोरसाकामाः सत्यं रम्याविभूतयः किंनु मत्तांगनापांगभंगि
लोलं हि जीवितम् इत्यत्र कविनायोवितरणीबद्धानि बहूक्तेप्रौढो
क्त्या जीवितस्याहोर्थे शक्तिमूलत्वं देधनाति सर्वएवावीकामा विभूत
यश्च जीवनमात्रोपयोगिनः तदभावे पि सद्भिरपि तैर संभावयते न तु देव
वजीविते प्राणधारणत्व यत्नान्यानैषेप्रबोधवल्याः स्तनयस्थापदमिति ॰१६

विषयेष्ववलोकेषु किं हा बोद्धो यत्रहरजेन्येन निजमेव न जीवितम् पाल
येन हरिपवानिसर्वचवलमितिनमायरायमिमेनुक्तारू वैराग्यमिति·
वाक्यप्रकाशनाद्यथा शिवविलीनास्तहो स्वत: संभवं शरीरवार्ये शान्त
द्वेषेप्रभेदे पदप्रकाशनाद्यथा वाणिग्रहस्त्यिदंतावकस्मोश्रयाणं वाचय
कन्तीमूजनावल्लिलि शालपूभद्रीयरम्मिपरिसकायस्तएहा ॥ प्रबल
लितालकमत्रिणे नेतनसंव्याय वथा: स्वत: संभावित शरीरार्ये स्वनक्रीडा
मतिं सञ्चर्ये नरहीय मत्समर्ते: सततसंभोगदासमतां प्रकाशयति नद्ये
ववाक्यप्रकाशनाद्यथा शिशिदिपिक्कुकस्कुवायग्रावादः सर्वानिवीभव
रमकायूलेवरश्रुपमाद्गुणाणान्धह्नोमवेतीलं अनेनवाक्येनव्याय वथा:
शिशिविपिक्कवर्णश्रवाणानवपरिणीतायावकस्याक्षिस्तोभाग्यातिशय: प्र
काशयतेतत्संभोगैकरसोमयूरमात्रमारणसमर्थ: पतिर्जीत इत्यर्थ:
प्रकाशनात् तदन्यासांवविरपरिणीतानां स्वनकफलरवित प्रसादना
दनानां दौर्भाग्यातिशय: प्रख्याप्यते तत्संभोगकाले समप्रबन्ध्याय: क

ध्व. लो. १८
17

निवयस्यापारसमर्थस्यासीदित्यर्थप्रकाशनात् शब्दवाणिज्यकृद्गलिदं
म: कतोस्मात्केयाञ्चशमेयस्य यावद्विलितालकमुखीशुद्धयोरेयोरे
षक्कतेसविभ्रमेवक्रमतेस्वभा शब्दविल्लिनेतिस्वरूपमात्रेणाविषे
षत्तमवलिमतयावदक्लिहंनाधपदवृणसंभाव्यमितिवाक्यार्थस्यता
वस्यैवनकाचिदनुपपत्ति: सिद्धिपिंडेतिपूर्वमेवयोजितानामस्या नत्र
ध्वनि: काव्यविशेषइत्युक्तेनत्वयैतस्यपदस्याकाशपताकाव्यविशेषो
हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दार्थविशेषः तद्भावस्य पदप्रकाश्य
त्वेनोपपद्यते पदानां स्मारकत्वेनावाचकत्वात् समुदायरूपध्वनिरित्य
यपदाद्बोधमेतत् तद्भावश्चेतिकाव्यविशेषत्वमित्यर्थः शब्दावाचकत्वादिति
यदुक्तं सोयमप्रयोजकोहेतुरितिकुलेनतावदर्थोपपत्ति उच्यतेस्मादेव
वदोषः यदिवाचकत्वंप्रयोजकंध्वनित्वव्यवहारेस्यात् नत्वेवंतस्यव्यंजक
त्वेनव्यवस्थानात् एवंकुलेनपरिहृत्यव्यवस्थापनेनोपहरति किंचवक
व्यानांशब्दानांविशिष्टानामिव संख्यानाविशेषायकिंचित्समुदायसाम्यापिवाक १८

न प्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत इति पदानामपि व्यंजकत्व
त्वेन स्वव्यवस्थितो ध्वनिः व्यवहारेणाविरोधी । यदि पदे तु याज्ञमयावाव
कं वेधुन्यभावदेन नहतेकिं वृत्रः काचवृनाकांक्षाप्रतिपत्तिवाविवाका
न पर्यमिति तथा हूतान्यमेनन्तर्यापि पदे ध्वनिरस्याभिव्यंजकत्वं अपि तु
सम्प्रदायएव तथा च पदस्फोटवादिभिः स्मृतिरिति विमलकाचाभ्युपदेशोक्तम् ननु
पदस्यानवयवत्वात् विंशता मृषैवमिति ज्ञानोत्पत्तेः प्रतीतिक्रमः श्रुत्याद्यपा
हृत्काव्यानामिति उक्तौ हि पाशि विवेककालेऽपि पदार्थ इति ननु भागेषु
पदेष्वपेक्षितकथं साचाकलप्रतीतिरावेपयिते भावनानि हि स्मारकाण्येव
व ततः किम् मनोहारा विवक्षापाये: स्मारकव्याडि वेद प्रतीतिनिबन्धनत्वे
के न वार्येत यथा स्फुटि उत्तानाले पञ्चादि पदानामनन्यमेलाय च
प्रतीतिनवाचकत्वमपि तु स्मारकत्वम् तदुपलक्षाकरणे कार्यं स्फुटि तु प
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु व्यवस्थाप्यते तथा प्रकृतेऽपीति तदाह
प्रतिभासस्फुटिः पदसाधारणयति दुष्टनाम स्फुटि दुष्टादिषु व्यक्तेन

हरिहरस्य निर्गुणम् अभीष्टार्थस्मारकस्येत्यर्थः इष्टनामित्यत्रापि वाचकत्व
म् गुणमिति वाचकत्वम् एवं हृष्टेन मभिधायय पादद्वयेण नर्थेणादाहृ
ध्व॰ तिकोऽर्थ उक्तः अधुनोपसंहरति पदानां स्मारकत्वेऽपि पदमात्रावभा
लो॰ सिनः तेन ध्वनेः प्रभेदेषु सर्वेष्वेवास्ति रम्यता यत एवमिह स्फुरति श्रा
॰१८ वकत्वमावह इति तेनेहत्व नासर्वेषु प्रकारेषु ध्वनिरूपितस्य पदमात्रावभा
सिनोऽपि पदप्रकाशस्यापि ध्वनेरम्यतास्ति स्मारकत्वेऽपि पदानामिति
18 समन्वयः अपि शब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते अधुना
वाचकत्व स्थलीतोपपरस्यान्वयव्यतिरेकोदर्शयति विच्छित्ति शोभिनैकेन
भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती इति पु
त्रिकयश्लोकः एवं कारिकां व्याख्याय तदुदाहरणं गृहीतमलक्ष्यक्रमव्यं
ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु वाक्ये संघटनायां च स प्रबंधेऽपि दीप्यते तत्र
वर्णानामनर्थकत्वाद्द्योतकत्वमसंभवीत्याशंक्याह उच्यते शषौ सरेफ
संयोगौ ढकारश्चापि भूयसा विरोधिनः स्युः शृंगारे तेन वर्णा रसच्यु ॰१८

तः तथ्चवत्तनिवेशपंते श्रीमन्मानदेवसेपत्ता तदायंदीपयंत्रे तेनेन वर्ण
दलः स्फुटः तथाह: सर्वमेवैभ्योस्पविशेषयोनेक: कुलेसमस्तायस्व
यदेतत्समुहायोवाक्यं तेषत्तुनायत्वात्तवाक्यानांनावसंधेहितवाक्यस
मुदायः सर्वंपदस्यमिश्रायेणवर्णानांयथाक्रममुपादानम् आदि
शब्देनपदैकदेशपदद्वितीयादीनांग्रहणम् समस्यानिमित्तवत्त
कम् दीप्यते प्रभासते सकलकाव्याभासनयेति शब्दवत्काव्यविशे
षत्वेसमर्थितत्वं भूयसेति प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन शकारो भूयसे
व्याख्यानव्येवक प्रधानः संयोगः केद्र इत्यादि सोपि भूयसाविरो
धिन इति पक्षाद्विविरोधिनी शृंगारस्यपतनः तेवर्णा भूयसाप्र
युज्यमाना नरसाः स्यातत्विस्सर्वेतियदिवा तेनशृंगारविरोधिनन्दे
तेनावर्णाः येसा हयोरसाः शृंगाराख्यवते तेनन्यूनयतीतिव्य
तिरेकउक्तः शब्दयमाह तथ्यवितिप्रणादयः तमिति श्रीमन्मानदे
कवसेदीपयंतिघोनयंति का दिकाद्वयंतान्यैरण्यावहे श्लो

ध्व. लो

कट्टयेनवर्णानामन्वयव्यतिरेकाभ्यांयोतकत्वं दर्शितंभवति यथाश
त्रापविद्रावणेश्लोकाभ्यामितिनकेनमश्चर्वश्लेकेनहिव्यतिरेकउक्तः
द्वितीयेनान्वयः शृङ्खिलिश्रयेवश्रृगाललणेशेषाद्दिरयोगः स्वक
लितमभिवांकृतानकतेव्यइतिश्चेवकेवलमाडुयदेशस्सकाविकारेस्तन्न
पूर्वव्यतिरेकउक्तः नवसर्वथानकतेव्योपिनवीभत्सादेकतेव्यएवेति
पश्चादन्वयः सृजिकारेणान्वयश्चर्वकोव्यतिरेकः इतिशेलीमत्रुमन्वम
न्वयः पूर्वम्रुपानुः यतदुक्तंभवतियद्यपिविभावानुभावव्यभिचारिष
तीतिसंपद्देवरसास्वादेविवंधनम् तथापितिविशिष्टकृतिकशब्दसम
र्थमाणास्तेविभावादयस्तथाभवतीतिस्वसंवित्सिद्धमत्रः वेनव
र्णानामपिक्कतिसमयोपलक्षमाणानर्थानुयेत्यपिश्चैकग्राह्या
स्टुपुरुषानाम्नास्वभावोरसास्वायेसहकार्येवमुघनपदवसहकारि
ताममिधानेतिनित्समसमीकृतावर्णाहिविधिति नन्ववर्णोश्वरसा
भिव्यक्तिविभावादिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तबहुशः प्राकैकग्रा .१४

.१४

17

सोपि च स्वभावो रसनिष्यंदे व्यापियत एवापदगीतवत् शृङ्गारवायनि॰
यमितविशिष्टजातिकरणग्रामणायत्तकरणशब्देन च पदेवालसक्र
मवंगयस्य योनकश्वैर्यथा उत्कंपिनीभयपरिस्खलितांशुकान्तानि॰
लोचने श्रतिदिशं विधुरे क्षिपंती क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि अत्र हितदृश्यैक न्यदं रसमयत्वे
नस्फुरमेवावभासते यथा च उ गितिकनकवित्रे यत्र रहेऽरोग
रभसविकसिनास्येरु छिपाता: स्थियाया: पवनविलुलितानामुप्रस
लानां पलाशै: प्रकरमिव विकीर्णै: स्मर्यमाणो ददाति पदे वैतिपदे
ऽप्रतीयस्य: तेन रसप्रतीति विभावादेरेव तेन विभावादयो यदावि
शिष्टेनवैनापि पदेनाप्यमाणा रसचमत्कारविधायिनो भवन्ति त
दापदस्यैवासौ महिमा समर्पितइत्यभाव: तत्र हि तत्रैव सर्व दग्धा
हाहाकृतीनामरुत्तकोकनिर्भरस्य वत्सराजस्य देवस्वनम् तत्र या
कौनामस्य जननाविनाशमभव इति तस्य जनस्य येभू विदेयवकरान्त्य

धू. लों. २.
२०

मनयः शृंगेरतिविभावनामवलंबतेस्म अनएवान्यंतेविनष्टास्मेतेइदा
नींस्मृतिगोचरतयानिरूपेन्नभाववशात्सौकरूणमुह्दीपयन्तीतिस्थि
तेतेलोचनइतितद्धूहृलल्लोवननात्तस्मवेषयपदेशपानेनगुणग
स्मरणाकारयोनकोरतलस्मासाधारणानिमित्ततापमः नेनयत्किं
चिद्वोदितेपरिहृतेचततन्निश्चयेव तयाहिंवोथप्रक्रान्तपरामर्शास्सतद्ध
हृत्सकयमियतिसामर्थ्यमिति उत्तरेण वक्ष्यामिहृत्वयनरहतितदुम
यमनुस्यालोपरतस्य यद्वदिस्यनहिष्यमाणपर्मीनववसादित्तयोपय
धर्मयोगिनेवस्वनोपक्षहेनाभिधायतद्धुइस्यधर्मीनवसादिसेनद्धेन
निर्वाह्येते यच्चोच्यते यन्नहेत्विन्याभिमतपादितितयश्चप्रक्रान्तपरा
मर्शोकृतयेत्यासत्तामलीकपरामर्शोवैः पठितमदैः सहविवाहेनउ
कंपिनात्पर्यन्दिनानदीयमयानुभावोस्मद्दृणामयानिर्वाहितप्रतीका
मितिपोक्तावेगतस्यविभावः नेहतिप्राणितप्रायविश्रमेफायतनतद्वपे
श्रपिलावनेविधुरेकांदिष्पीकतयानिलेजुन्तिपंनीकस्त्वातेकासावा २

येषु इति तयोर्लोचनयोर्न्मारुणीभावस्योत्तिष्ठतं शोकदीपनमती
दृशेनेतित्थायं स्वभाव एवेति किं कृतना तथापि भूमेनोपीहृतो इष्टम
समर्थं इति तत्सविवेकस्येर्ष्यानुविलकालिकं संभाव्यते इति स्मर्यमाणा
तदीयसौंदर्यमिरानीसातिशयशोकावेशविभावनो ग्राममिति ग्राम्य
स्तिसर्वोपमर्योति वृद्ध एवं तथनवस्थायात्मेत्यम यादावयवेन चयो
तनेषया मध्याम''' ध्वनितद्वलितोद्दाविनेत्रत्रिभागइत्यत्र त्रिभागश्च
दः ॥ त्रिभागाइति गुरुजनमवधीर्योपि सामोपया तथापि साभिला
षमन्युदैन्यगर्वमंथरं विलोकितं वतीत्येवं लक्षणेन परस्परस्मरहेतुक
तथा लक्षणमसविलंबो ह्यपनेत्रिभागग्रहणलत्रियोस्तु रेभावीति वा
करूपश्चालसकमंचयोध नि: श्रुत्वेलेकार्थसंकीर्णश्रुतिवियाम
तः तथापि स्यादाद्व[illegible]णेयया वामाभ्युदयेहतकउपितेवियादिष्टो
कः एतद्विवाकेपरपरानुबद्धरूपविनाशकृतया ग्राम्यं ध्वनितया
त एव परं रमनतमप्रकाशयति प्रथमानिर्देशेनावतिरेकनिर्देशस्या

ध्व॰
लो॰
॰२१
२१

यमभिप्राय: वर्णपदेतन्त्राणादिषु सम्भनात्स्वक्रमोद्योगयोनिर्भासमा
नोपि समस्तकाव्यव्यापकरणवनिर्भासते विभावादिसंयोगप्राणत्वात्
तेन वर्णादीनां निमित्तमात्रत्वमेव वाक्यान्तस्य तु अलक्ष्यक्रमस्य निमित्त
तामात्रेण वर्णादिवदुपक्लृप्ताविस्मयमग्रविभावादिप्रतिपत्तिव्याहृतत्वयद्व
सादिनियममेवतद्विभासते इति वाके इत्यनेनत्वादिकार्यान निमित्त
समस्तमेभाराद्रवत्वम शपितबन्धनभावविषयार्थमपीतिशुद्ध इत्यथालं
कारेणकेनाप्यसम्भिन्नः छन्नऊपितैर्वैवर्ण्यभोमि: सदैन्यविलोकिते
वेनमसिगृतायसप्रीत्याहतापितष्याख्या नवजलधरश्यामा: पथूय
हिण्यानवनीविनाकठिनहृदयाज्ञीवमेवधियेनवमतिप्रिय: अवनया
तैस्तै: प्रकारैर्मीयाहृतापि इत्यनया तावपरवशाकेनगुरुवचनोल्लंघनमपि
वयाकृतमिति प्रियेप्रिय इति पवस्य जीवितसर्वस्वाभिमानात्मकोर
ति: स्थायिभावउक्त: नवजलधरेति श्रुमेघहृष्टवेश्याहृदयेण्णजल
दालोकनविप्रलम्भोद्दीपनविभावैर्विनाकथम जीवन्नेवेतिसाक्षेपता ॰२१